

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

На правах рукопису

Каленська Алла Вікторівна

УДК 356.13(477) «1921-1939»

ПРИКОРДОННІ ВІЙСЬКА ОДПУ-НКВС СРСР
НА ПОДІЛЛІ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ
У 1921-1939 рр.

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Потильчак Олександр Валентинович,
доктор історичних наук, професор

Київ - 2012

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	3
Вступ.....	5
Розділ 1. Історіографія, джерела, методологія та методи дослідження.....	13
1.1. Історіографія проблеми.....	13
1.2. Джерельна база дисертації.....	27
1.3. Методологія та методи дослідження.....	41
Розділ 2. Радянська прикордонна охорона в Україні у 1921 – 1939 рр.....	50
2.1. Становлення прикордонних підрозділів ОДПУ в Українській СРР.....	50
2.2. Нормативно-правове забезпечення та організація прикордонної служби в 1924 – 1939 рр.....	80
Розділ 3. Службово-бойова діяльність прикордонних загонів ОДПУ- НКВС СРСР на Поділлі та Південно-Східній Волині у 1924 – 1939 рр.....	94
3.1. Прикордонні загони Південно-Східної Волині.....	94
3.2. Подільські прикордонні загони ОДПУ-НКВС СРСР.....	107
Розділ 4. Позаслужбова діяльність формувань з охорони державного кордону.....	127
4.1. Радянські прикордонники і місцеве населення: політико-ідеологічні, соціальні та господарські аспекти стосунків.....	127
4.2. Участь прикордонників у карально-репресивних заходах сталінського режиму.....	148
Висновки.....	179
Список використаних джерел та літератури.....	191

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВВС – Війська внутрішньої служби.

ВКП(б) – Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків).

ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія.

ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет.

ВВОДПУ – Внутрішні війська Об'єднаного державного політичного управління.

ВЦВК – Всесоюзний Центральний Виконавчий Комітет.

Губком – Губернський комітет.

ГУДБ – Головне управління державної безпеки.

ГУПВО – Головне управління прикордонної і внутрішньої охорони.

ГУПО – Головне управління прикордонної охорони.

Гупарком – Губернський партійний комітет.

Доброхім – Добровільне товариство сприяння хімічній промисловості.

КВО – Київський військовий округ.

КВД – Комітет взаємодопомоги.

КПП – Контрольно пропускний пункт.

КП(б)У – Комуністична Партія (більшовиків) України.

КСМ – Комуністична спілка молоді.

КСС – Контрольно слідова смуга.

КНС – Комітет, комісія незаможних селян.

ЛКСМУ – Ленінська Комуністична Спілка Молоді України.

МТС – Машинно-тракторна станція.

Начприкорддільниці – Начальник прикордонної дільниці.

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ.

НКЗТ – Народний комісаріат зовнішньої торгівлі.

ОВ – Особливі відділи.

ОВ ВНК – Особливі відділи всеросійської надзвичайної комісії.

ОВК – Окружний виконавчий комітет.

ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління.

ОВ ДПУ – Особий відділ державного політичного управління.

ОЗО – Окружні земельні товариства.

ОКПС – Окремий корпус прикордонної сторожі.

ОПК – Окремий прикордонний корпус.

ПП – Повноважні представництва.

ПОДВ – Прикордонна охорона державного відділення.

ПП ОДПУ – Повноважні представництва об'єднаного державного політичного управління.

Політбюро – Політичне бюро, заступник надзвичайної комісії.

Раднарком, РНК – Рада Народних Комісарів.

РПО – Рада Праці і Оборони.

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка.

РПК – Районний партійний комітет.

СЗС – Сигналізаційно загороджувальні системи.

СОЧ – Секретно оперативна частина.

УВО – Українська військова організація.

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка (з 1936 року).

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка (до 1936 року).

УНР – Українська Народна Республіка.

УПВО – Управління прикордонної і внутрішньої охорони.

ХВО – Харківський військовий округ.

ЦКІ – Центральні курси інструкторів.

ЦВК – Центральний Виконавчий Комітет.

ЦК – Центральний Комітет.

ЧПО – Частина прикордонної охорони.

ВСТУП

Актуальність теми. Невід’ємною ознакою будь-якої держави є наявність окресленої державним кордоном суверенної території. Охорона державного кордону завжди була і залишається однією з головних оборонних функцій держави та важливим завданням національної безпеки, адже забезпечення надійного контролю прикордонної зони є ключовим чинником політичної та економічної стабільності, збереження суверенітету та територіальної цілісності держави.

Територія Правобережної України, Південно-Східна Волинь і Поділля ще в X-XIV ст. знаходилися на прикордонні Київської Русі, Галицько-Волинської держави, у XIV-XVII ст. ці землі були порубіжжям Польщі і Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої та Гетьманщини; у кінці XVIII – на початку XX ст. тут проходив кордон між Австрійською та Російською імперіями. В короткий період відродження національної державності 1917 – 1920 рр. Південно-Східна Волинь і Поділля продовжували залишатися прикордонними територіями Української Народної Республіки (Української Держави).

Із встановленням на початку 1920-х рр. радянської влади та врегулюванням територіальних питань із сусідніми державами ці землі стали кордоном Української СРР (з 1922 р. – СРСР) із Польщею та Румунією.

Спочатку варту з охорони державного кордону несли невідповідні для цього регулярні військові частини Червоної Армії, але дуже скоро особливий характер прикордонної служби та специфічні завдання державної безпеки диктують передачу цих функцій особливим чекістським підрозділам. У 1921 р. створюється Управління охорони польсько-румунського кордону ВНК УСРР у Києві та Житомирська, Кам’янець-Подільська та Одеська прикордонні бригади військ ВНК України. З 1922 р. у структурі ОДПУ з’явився Окремий прикордонний корпус, а на території УСРР – Український прикордонний округ, Житомирська та Вінницька прикордонні дивізії, Подільський і Славутський прикордонні загони.

Напружений до ворожого характер радянсько-польських і радянсько-румунських міждержавних відносин у міжвоєнний період, значною мірою визначав специфіку службової діяльності, організації та забезпечення прикордонної охорони в смузі дислокованих на Південно-Східній Волині та Поділлі прикордонних підрозділів ВНК-ОДПУ-НКВС СРСР у 1921 – 1939 рр. Радянські прикордонники поступово інтегрувалися у місцевий український соціум і не лише виконували важливі для більшовицького режиму політико-ідеологічні функції, але й важливі для місцевого населення освітньо-культурні, господарські та гуманітарні завдання. Трагічною сторінкою історії радянських прикордонних військ, зокрема й на території України, є як політичні чистки та репресії серед прикордонників, так і їх участь у карально-репресивних акціях режиму.

Науково-теоретична актуальність дисертаційного дослідження порушеної проблеми визначається передусім тим, що історія створення, розбудови та функціонування Окремих прикордонних підрозділів ОДПУ-НКВС на Поділлі та Південно-Східній Волині у 20-х – 30-х рр. ХХ ст., через специфічність та утаємниченість відомств у структурі яких існували, належить до кола маловивчених проблем історії радянських прикордонних військ.

Суспільна актуальність і важливість історичного дослідження радянського досвіду охорони державного кордону в період становлення та зміцнення сталінського тоталітаризму не втрачає своєї актуальності й сьогодні, коли зберігається небезпека міжнародного тероризму та потенційні загрози економічним, політичним і військово-оборонним інтересам незалежної України. Історія радянських прикордонних військ досліджуваного періоду є значимою з огляду на необхідність глибшого вивчення механізмів і особливостей функціонування усіх ланок сталінської репресивно-каральної системи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася у руслі науково-дослідницької тематики кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова “Актуальні питання

джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін”. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 7, від 23 лютого 2012 р.)

Об’єктом дослідження в дисертації виступає система радянських підрозділів ОДПУ-НКВС з охорони державного кордону.

Предметом дослідження є організація прикордонної охорони, службова та позаслужбова діяльність прикордонних підрозділів ОДПУ-НКВС на Поділлі та Південно-Східній Волині у 20-х – 30-х рр. ХХ ст.

Хронологічні рамки дисертації визначаються 1921 – 1939 рр. У цей період на тлі зміцнення сталінського тоталітаризму закладалися основи та механізми радянської прикордонної охорони. Нижня хронологічна межа визначається завершенням національно-визвольної боротьби 1917 – 1920 рр. в Україні, остаточним встановленням радянської влади та організацією прикордонної охорони на кордонах із Польщею та Румунією. Обрання верхньої межі дослідження зумовлено початком Другої світової війни, вступом радянських військ на територію західної України, Північної Буковини та Бессарабії і перенесенням лінії нового радянсько-німецького кордону на захід і південний захід.

У частині вивчення процесу становлення прикордонної охорони на південній ділянці західного кордону Росії в останні роки Першої світової війни нижня межа дисертаційного дослідження виходить за рамки, які визначені його назвою та окреслюються 1917 – 1918 рр.

Географічні межі дослідження охоплюють прикордонну зону Української СРР (з 1937 р. – Української РСР) у межах регіонів Південно-Східної Волині і Поділля, що за адміністративним поділом 1920-х рр. окреслюються Шепетівським, Проскурівським, Кам’янецьким та Могилівським округами. Відповідно до адміністративно-територіального поділу УРСР 1930-х рр. – це території Кам’янець-Подільської та Вінницької областей.

Метою дисертаційної роботи є комплексний, різноаспектний аналіз передумов, причин, особливостей організації, розбудови, службової та

позаслужбової діяльності підрозділів ОДПУ-НКВС із охорони державного кордону з Польщею та Румунією в межах території Поділля і Південно-Східної Волині у 1921 – 1939 рр.

Реалізація заявленої мети зумовила необхідність послідовного вирішення таких **наукових завдань**:

- із сучасних методологічних позицій проаналізувати стан наукової розробки проблеми організації та діяльності прикордонних військ ОДПУ-НКВС на Поділлі та Південно-Східній Волині, встановити повноту її джерельного забезпечення, окреслити застосовані в дисертації методологію, методи дослідження, з'ясувати окремі спеціальні терміни;

- на прикладі окреслених географічними межами дослідження регіонів, зясувати історичні обставини створення, функціональні завдання, форми і структуру радянської прикордонної охорони, організаційно-правові аспекти її становлення в Українській СРР і становище на кордоні у 1921 – 1924 рр.;

- розглянути організаційно-структурні, нормативно-правові, службово-оперативні та військово-технічні питання розвитку прикордонної охорони в досліджуваному регіоні у 1924 – 1939 рр.;

- висвітлити зміст, окреслити та проаналізувати особливості службово-бойової діяльності прикордонних загонів на Поділлі та Південно-Східній Волині у визначений хронологічний період;

- вивчити передумови, причини, форми і зміст стосунків прикордонників із місцевим українським населенням у політико-ідеологічній, культурно-освітній, економічній та соціальній сферах, оцінити їх характер і рівень самоорганізації;

- з'ясувати службові функції та напрямки діяльності прикордонників, що не були пов'язані з виконанням прямих обов'язків з охорони кордону, зокрема участь у карально-репресивних акціях;

- узагальнити результати дослідження службово-бойової та позаслужбової діяльності прикордонників Поділля та Південно-Східної Волині; з огляду на функціональні завдання служби, оцінити її ефективність в умовах формування та утвердження тоталітарної влади.

Методологія дослідження. У світлі новітніх методологічних засад авторка керувалася загальними принципами історизму, багатофакторності, об'єктивності та системності, положеннями і принципами, що спираються на досягнення вітчизняної й зарубіжної історичної науки.

Застосовані методи дослідження залежали передусім від специфіки проблематики, поставленої мети та конкретних завдань роботи. У дисертації застосовуються методи: порівняльно-історичний і типологічний; проблемно-хронологічний та метод компонентного аналізу історичних явищ. Квінтесенцією використаного в дисертації методичного набору історичної науки стало застосування методу комплексного підходу до предмету дослідження. Низку конкретних наукових задач вирішено за допомогою методичного набору інших наук. Зокрема, при аналізі нормативно-правової бази організації та діяльності прикордонних підрозділів і структур, залучено метод контекстної інтерпретації правових актів; при вивченні конкретних кількісних показників, активно залучалися математичні та статистичні методи.

Наукова новизна дослідження зумовлена сукупністю сформульованих мети та завдань дисертації і полягає в постановці та розробці авторкою актуальної в науково-теоретичному і суспільно-практичному плані, маловивченої проблеми історії радянських прикордонних військ на Поділлі і Південно-Східній Волині в період становлення та зміцнення сталінського тоталітаризму в СРСР у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Зокрема, авторка дисертації *вперше*:

- залучила до наукового обігу раніше невідомі, або ж недоступні дослідникам документи центральних і регіональних органів влади, митниць, прикордонних формувань, інших підрозділів ОДПУ (НКВС) на території України з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, державних архівів Вінницької та Хмельницької областей, галузевих державних архівів Служби безпеки і Міністерства внутрішніх справ України;

- з урахуванням конкретноісторичних умов розглянуто організаційно-структурні, нормативно-правові, службово-оперативні та військово-технічні питання розвитку радянської прикордонної охорони на Поділлі та Південно-

Східній Волині у 1921 – 1939 рр., зокрема, проаналізовано особливості службово-бойової діяльності особового складу Славутського, Ямпільського, Волочиського, Кам'янець-Подільського та Могилів-Подільського прикордонних загонів ОДПУ (НКВС) СРСР;

- виходячи з сучасних методологічних засад, висвітлено участь особового складу прикордонних загонів Поділля і Південно-Східної Волині в ідеологічній та політико-пропагандистській роботі серед населення, розкрито конкретні напрямки цього впливу в освітньо-культурній та соціально-економічній сферах, визначено роль прикордонників у боротьбі з неписьменністю, оборонно-спортивній роботі з молоддю та розгортанні позаекономічних форм стимулювання трудової активності громадян;

- з урахуванням особливого статусу прикордонної охорони, як структурної складової радянських органів державної безпеки, простежено характер репресій серед особового складу, а також участь прикордонних загонів у каральних акціях сталінського режиму шляхом виконання невластивих їм інформаційної, наглядової та репресивної функцій.

Подальшого розвитку в дисертації отримав аналіз внутрішньополітичних подій та міжнародної ситуації, внаслідок і в умовах яких створювалася та розбудовувалася структура підрозділів прикордонної охорони ВНК (ОДПУ) на Поділлі та Південно-Східній Волині у 1921 – 1924 рр.

Практичне значення роботи визначається сукупністю науково-теоретичних і прикладних можливостей використання її результатів. Нарративний ряд, основні авторські положення та висновки можуть бути залучені в процесі подальшого дослідження історії прикордонної охорони на території України в радянський період, для написання наукових статей, монографій, узагальнюючих праць з цієї тематики.

Інший аспект практичного значення дисертації пов'язаний із можливістю використання її матеріалів для підготовки нормативних навчальних курсів у Національній академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького, а також спецкурсів у цьому та інших вищих навчальних

зкладах, у науково-просвітницькій діяльності, військово-патріотичному вихованні молоді.

Напрацювання дисертації можуть враховуватися також при вирішенні окремих загальних і спеціальних питань розбудови та можливого реформування національної системи забезпечення прикордонної безпеки України як важливого чинника її політичної та економічної стабільності, збереження суверенітету та територіальної цілісності держави.

Апробація результатів дослідження. Результати, отримані в ході підготовки дисертаційного дослідження оприлюднені та апробовані на 7 регіональних, всеукраїнських і міжнародних наукових конференціях. Основні положення та висновки, сформульовані в дисертації, були предметом обговорення на Другій історично-краєзнавчій конференції “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України” (м. Меджибіж, 12-13 червня 2009 р.); Третій Могилів-Подільській науково-краєзнавчій конференції (м. Могилів-Подільський, 25-26 вересня 2009 р.); XXII-й всеукраїнській науковій історично-краєзнавчій конференції “Минуле та сьогодення: краєзнавчі дослідження”, присвяченій 360-річчю створення української козацької держави (м. Вінниця, 22 жовтня 2009 р.); Третій історично-краєзнавчій конференції “Міста і села Правобережної України” (м. Меджибіж, 1-2 листопада 2009 р.); Всеукраїнській науковій військово-історичній конференції “Воєнна історія Поділля та Буковини” (м. Кам’янець-Подільський, 25-26 листопада 2009 р.); Міжнародній науковій конференції “Краєзнавство і учитель – 2010” (м. Харків, 26 лютого 2010 р.); Четвертій історико-краєзнавчій конференції “Військова історія Правобережної України” (м. Меджибіж, 21-22 жовтня 2010 р.).

Дисертація обговорювалася на засіданні кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 10 від 16 травня 2012 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладені в 12 наукових статтях, 5 з яких опубліковані в фахових виданнях, затверджених ВАК

України в галузі “історичні науки”. 7 публікацій представляють наукову апробацію результатів дослідження та додатково відображають положення і висновки дисертації.

Структура дисертації обумовлена специфікою поставлених мети та завдань, логікою розкриття і характером досліджуваної теми. Праця складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації становить 238 сторінок (із них: основний текст 190 сторінок, список використаних джерел та літератури 47 сторінок (502 найменування)).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми.

У силу історичних обставин саме радянська прикордонна служба та Прикордонні війська ОДПУ-НКВС-МДБ-КДБ СРСР склали фундамент охорони кордону сьогоднішніх пострадянських країн, а серед них і Прикордонних військ України. Одним із малодосліджених періодів історії становлення та розвитку радянської прикордонної служби на західному кордоні УСРР і СРСР є 20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.

Незважаючи на специфічність, режимний характер і утаємниченість діяльності радянських прикордонних органів, порушена нами проблема все ж має досить розлогу історіографію, в якій, з великою часткою умовності, дослідники визначають чотири хронологічні періоди.

Перший із них часово охоплює дослідження другої половини 20-х – початку 40-х рр. ХХ ст. Праці, що з'явилися в 1920-ті – 1930-ті рр. були присвячені висвітленню системи загальноосвітньої і політичної підготовки військовослужбовців, зокрема й прикордонників, організації партійно-політичної та агітаційно-пропагандистської роботи, вихованню особового складу [5.234; 5.248; 5.291; 5.410; 5.421].

На початку 1930-х рр. Вища прикордонна школа ОДПУ опублікувала першу у своєму роді працю, в якій розглядалися історія та організація прикордонної охорони СРСР, давалися рекомендації та пропозиції щодо застосування нових засобів і способів несення служби та виконання оперативних завдань [5.378].

У другій половині 20-х – першій половині 30-х рр. окремі аспекти діяльності радянських прикордонних загонів на Волині та Поділлі, щоправда в офіційній, “лакованій” версії, висвітлювалися на сторінках місцевої періодики. Це передусім

часописи “Червоний кордон” і “Комсомолец прикордоння”. Тематика публікацій стосувалася політико-ідеологічної роботи, участі прикордонників у зборі коштів на індустріалізацію, допомозі в зборі врожаю, шефській та гуманітарній роботі серед населення прикордонних теренів [4.141; 4.146; 4.153; 4.173; 4.188; 4.176; 4.178; 4.179; 4.180; 4.190; 4.191; 4.202; 4.210].

Із вересня 1939 р. почав виходити часопис “Прикордонник”, в якому публікувалися різні матеріали службової діяльності прикордонних військ з охорони державного кордону. Журнал був розрахований на командно-політичний і керівний склад прикордонних військ. Уцілому в другій половині 30-х рр., внаслідок репресій в Червоній Армії та Прикордонних військах НКВС СРСР, будь-які спроби дослідження історії радянської прикордонної служби припиняються [4.163].

Другий період розвитку історіографії проблеми окреслюється 1941 р. – серединою 1960-х рр. У роки Великої Вітчизняної війни з’являються низка окремих праць і збірок про героїзм і мужність воїнів-прикордонників у боях із нацистською Німеччиною [4.154]. У цих виданнях знайшли відображення участь у бойових діях частин і підрозділів прикордонних військ, прояв масового героїзму воїнів-прикордонників при відбитті нападу ворога [5.229; 5.365; 5.385].

У повоєнний час, як і до цього, література про діяльність прикордонних військ також в основному носила пропагандистський характер. Серед видань, що з’явилися в ці роки, слід відзначити роботи, присвячені організаційно-штатній структурі прикордонних військ та охороні державного кордону [5.294; 5.384]. В окремих виданнях коротко викладена еволюція прикордонної варті Росії і військ прикордонної охорони РСФСР у 1920-х рр. [2.115; 2.117]. Однією з перших серйозних наукових праць з прикордонної тематики у повоєнний період стало фундаментальне дослідження Н.П. Нікольського [5.371]. У 1957 р. були захищені перші дисертаційні дослідження, присвячені прикордонній проблематиці та діяльності прикордонних військ напередодні і в роки Другої світової війни [6.488; 6.496].

Важливе значення для активізації досліджень з історії прикордонних військ мало створення в 1956 р. Центрального архіву прикордонних військ. Як результат з'являються дослідження, що обережно торкалися невідомих сторінок історії прикордонної охорони СРСР довоєнного періоду. У 1962 р. вийшов короткий нарис про організацію прикордонної служби та бойової діяльності військ з моменту їх створення [3.178]. У цей же період були захищені дисертації, в яких висвітлювалися питання службово-бойової та розвідувально-диверсійної діяльності прикордонних військ у період війни з Фінляндією та у Великій Вітчизняній війні [6.485; 6.471].

Із середини 60-х до початку 90-х рр. ХХ ст. тривав третій період радянської історіографії окресленої проблеми. Світ побачили нариси з історії розвитку прикордонних військ СРСР, котрі в подальшому витримали кілька перевидань. Ці роботи представляють коротку хроніку подій зі створення прикордонних військ, в них відображені основні етапи будівництва, вдосконалення і бойової діяльності військ. Цілком природно, в них відсутній критичний аналіз, у ряді випадків замовчуються негативні моменти в діяльності прикордонних військ у певний історичний період. Разом з тим, ці роботи поповнювали історіографію прикордонних військ новими фактичними даними [5.300; 3.178; 5.296].

Книга “Кордон на замку” (під редакцією В. Таборко і М. Лавріна) у свій час продовжила нову військову серію інформаційно-пропагандистської літератури [5.349]. Наскрізь просякнуте ідеологією це видання демонструвало, що незважаючи на труднощі 30-х рр. минулого століття, серед різних родів військ саме прикордонникам надавалася перевага у матеріальному забезпеченні, а уряд СРСР виділяв необхідні та в достатніх межах кошти для забезпечення надійного захисту кордону.

Помітне місце в окреслений період розвитку радянської історіографії проблеми створення та функціонування прикордонних військ СРСР у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. посідають праці, написані з використанням архівних матеріалів, у яких узагальнено історичний шлях прикордонних військ [5.366; 5.408; 5.433; 5.450; 5.351; 5.435]. Всебічному аналізу бойової та службово-оперативної діяльності прикордонних військ напередодні та в роки Великої Вітчизняної війни присвячені

роботи Г.П. Сечкіна, А.І. Цветкова, В.І. Шишлова, А.І. Чугунова [5.426; 5.443; 5.395; 5.434; 5.436; 5.437]. Роботи цих вчених стали помітним внеском у вивченні питань, пов'язаних з формуванням і застосуванням військових частин зі складу прикордонних військ у бойових діях, боротьбі прикордонників з розвідкою ворога, шпигунами та диверсантами. З'являються наукові праці з проблем вдосконалення управління та організаційної структури прикордонних військ. порушені в них питання зумовлювалися важливістю організаційної структури військ для їх успішної службово-бойової діяльності [5.357; 5.245; 5.298; 5.233].

Популяризувати історію радянських прикордонників була покликана книга “Їх іменами названи застави”. Ця збірка нарисів про героїв-прикордонників під загальною редакцією А.П. Глухова побачила світ у Алма-Аті 1979 р. [5.258].

Письменник В. Захарченко у книзі “Горячий горизонт” показав не тільки неповторну красу Вітчизни, а й красу, самовідданість людей, які охороняли недоторканність її кордонів [3.136]. Книга документальна – у цьому одна з її переваг. Ілюстрована яскравими фотоматеріалами з життя прикордонників різних часів.

Г. Ананьєв і М. Смірнов у книзі “Прикордонники” (серія “Життя чудових людей”) ведуть мову про керівників та організаторів прикордонних військ. Короткі біографії прикордонників підібрані таким чином, аби через них відобразити ключові етапи історії прикордонних військ СРСР. У книзі вміщені біографії видатних організаторів і керівників прикордонних військ на території України: першого начальника прикордонних військ УСРР – М.М. Бистрих, а також начальника Кам'янець-Подільського прикордонного загону Й.С. Кіbartаса [5.224].

У 1970-ті рр. важливим аспектом досліджень радянських, і зокрема українських істориків у контексті вивчення теми діяльності прикордонних військ ОДПУ на Поділлі та Південно-Східній Волині у 20-х рр. ХХ ст. були питання участі прикордонників у придушенні петлюрівського та селянського повстанських рухів у цьому регіоні. Наприклад, у книзі А.Е. Кучера “Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921 – 1923 рр.” (Харків,

1971 р.) йдеться про боротьбу з так званою “внутрішньою контрреволюцією” та про участь у збройних каральних акціях частин особливих відділів і прикордонників із прикордонних батальйонів на західному кордоні УСРР [5.348]. Подібні завдання вирішувалися й в книзі Д.Л. Голікова “Крах ворожого підпілля”, де розповідається про боротьбу з “контрреволюційними виступами, заколотами та змовами” у перші роки радянської влади [5.260]. В основу авторської оповіді покладено слідчі та судові матеріали ВНК-ДПУ, революційних трибуналів і судів за період 1917 – 1924 рр. Автор книги, юрист, котрий свого часу був слідчим з особливо важливих справ прокуратури РРФСР і СРСР, зі знанням справи висвітлив тему та зробив висновки про безпідставність спроб контрреволюціонерів повалити радянську владу. Цю ж тему автор розвиває й в іншій своїй книзі – “Крах антирадянського підпілля в СРСР” (Москва, 1975 р.) [5.261].

Помітним явищем в українській радянській історіографії нашої проблеми став вихід у 1972 р. дослідження В.А. Козлова “Вартові західних рубежів”. Книга містить чимало матеріалів з історії прикордонних загонів на Волині та Поділлі у 20 – 30 рр. ХХ ст. У нарисах автор намагався якнайкраще відобразити “величезне піклування Комуністичної партії і радянського уряду про непорушність і недоторканність кордонів першої в світі соціалістичної держави”, про зміцнення зв’язків особового складу прикордонних військ з широкими масами трудящих” [5.275]. Про виняткове значення партійно-політичного виховання прикордонників підкреслював у своїй праці Г. Кузовкін. Автор розцінює цей напрям роботи як ключовий засіб зміцнення бойового духу воїнів-прикордонників [5.340]. У збірці нарисів А.І. Котеленця “Прикордонна застава” (Москва, 1978 р.) представлена своєрідна хроніка подій історії радянських прикордонних військ [5.332].

Дослідження Л.А. Обухової відображає особливості несення прикордонної охорони частинами Червоної Армії, що їх було виділено згідно постанови Ради праці та оборони РСФРР. Важливою частиною її книги “Прикордонні характери” є опис сформованої на початку 1920-х рр. системи, яка дала можливість закрити кордон від іноземної інтервенції. В той же час сама система не була абсолютно

досконалою, що в майбутньому стало головною передумовою формування професійної прикордонної охорони [5.373].

У виданні “Вартові радянських кордонів. Короткий нарис історії прикордонних військ СРСР” (Москва, 1979 р.) зроблено загальний огляд історичних подій від моменту створення радянської прикордонної охорони до кінця 70-х років минулого століття [5.429]. Авторами книги проаналізовано ключові нормативні акти, що були видані у досліджуваній період і сприяли організаційній розбудові та зміцненню прикордонних військ.

80-ті рр. ХХ ст. відзначилися подальшим поступом наукових досліджень з історії прикордонної охорони. Для цього періоду є характерним не лише кількісне, але й якісне зростання історіографії теми. Велика частина наукових праць з нашої проблеми, що побачили світ у 1980-ті рр. в основному стосувалися питань партійно-політичної роботи в прикордонних військах. Серед них дослідження Ю.Г. Кісловського [5.323; 5.324; 5.325], К.І. Толстого [5.421], П.І. Чабана [5.428].

Поряд із цим тривало вивчення конкретних питань діяльності прикордонної служби. Наприклад, вже за рік після першого видання книги “Вартові радянських кордонів” з’явилося друге – доповнене та доопрацьоване [5.296]. Вивченню проблеми взаєностосунків на кордоні між прикордонниками та митниками присвячена праця В.Є. Росіна “І тут тиша...” [5.405]. У книзі йдеться про те, як прикордонні загони контролювали транскордонні торгові операції на радянсько-польському пограниччі. Історик зазначив, що проблемні ситуації, які виникали, вирішувалися представниками прикордонної охорони Радянського Союзу і Польщі.

Відомий дослідник прикордонних військ А.І. Чугунов у праці “Боротьба на кордоні 1917 – 1928 рр.” учергове звернувся до теми зародження і розвитку радянської прикордонної охорони [5.434]. Автор виокремлює специфіку бойової діяльності прикордонників у перше десятиліття радянської влади, що на його думку полягала у складній та запеклій боротьбі із внутрішньою та зовнішньою контрреволюцією. Цілком в руслі радянської ідеологічної традиції науковець

зосередив увагу на класовому характері антирадянських виступів, їх тісному зв'язку з діяльністю розвідок капіталістичних держав. Автор відобразив особисту участь В.І. Леніна у вирішенні питання про створення прикордонних військ. Інша монографія А.І. Чугунова “На варті радянських рубежів 1929 – 1938 рр.” стала своєрідним продовженням попереднього дослідження автора [5.435]. У період з 1929-1938 рр. чільне місце в охороні кордону вже посіли прикордонні загони.

Спробу аналізу бойової діяльності структурних одиниць прикордонних загонів – окремих прикордонних застав здійснив Ю.Г. Кісловський у праці “Застави вступають у бій” [5.325].

Про створення та становлення радянської військової контррозвідки, її боротьбу з підривною діяльністю та агентурою імперіалістичних розвідок в міжвоєнний період розповідається у книзі Ю.Б. Долгополова “Війна без лінії фронту” [5.276]. Хоча книга й написана на основі достовірних фактів, проте й тут не обійшлося без відвертих ідеологічних штампів і перекручень. Наприклад, автор цілком переконано стверджував, що з іноземною інтервенцією боровся увесь народ, який, мовляв, делегував у прикордонні війська своїх кращих синів.

У лютому 1984 р. Червонопрапорному Західному прикордонному округу, застави якого охороняли кордон Радянського Союзу у смугі Південно-Східної Волині та Поділля, виповнилося 60 років. З цієї нагоди з'явилося дослідження В.Х. Клименка “Адреса мужності – кордон” [5.327]. Праця автора продовжила шерег традиційних, переповнених ідеологічним змістом і героїкою бойових традицій радянських прикордонників видань. Значна частина наративного викладу книги стосується періоду 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Серед іншого В.Х. Клименко торкнувся питань підготовки нових кадрів для прикордонної охорони, набуття прикордонниками практичного досвіду та реалізації його на місцях служби. Проблемам політичного виховання молодих прикордонників, що поповнювали лави військ, присвячено монографію Ю.Г. Кісловського “Молоді вартіві батьківщини” [5.324].

На питаннях організації прикордонної служби в період між двома війнами, практичного застосування та вдосконалення нових методів охорони кордону

зосередився І.А. Куриленко. У книзі “Вартові західних рубежів” автор аналізує історичний шлях прикордонної служби Росії західного напрямку, розглядає процес становлення радянської прикордонної охорони на радянсько-польському кордоні, а також набуття бойового досвіду в короткий період облаштування нового кордону з Німеччиною перед Великою Вітчизняною війною [5.347].

У праці науковому аналізу піддаються питання діяльності прикордонних військ у період радянсько-фінляндської війни, напередодні та в період Великої Вітчизняної війни. Дослідники звертають увагу на характер завдань, покладених на прикордонні війська в умовах бойових дій, досліджуються досвід формування військових з'єднань з особового складу прикордонних військ для їх застосування в бойових операціях, боротьба з розвідкою ворога та охорона тилу Червоної Армії [6.459; 6.458; 6.488; 6.491].

У 1980 р. було захищено кандидатську дисертацію О.Є. Михайловим. Її автор проаналізував історію створення та службово-бойову діяльність радянських прикордонних військ у 1918 – 1922 рр. і визначив заходи більшовицького керівництва щодо забезпечення оборони радянської держави шляхом пошуку кращих організаційних форм будівництва прикордонних військ і методів охорони кордону [6.479].

Друга, незрівняно більша група дисертаційних робіт радянських істориків 1970-х – 1980-х рр. стосувалася історико-партійної тематики в контексті діяльності прикордонних військ. Питомою рисою таких досліджень є крайня заідеологізованість. Так, історико-партійний аспект знайшов відображення в дисертаціях Г.Ф. Афанасьєва, М.М. Бубнова, І.М. Петрова, К.М. Толстого, А.Л. Скубія, А.В. Голіченко, С.С. Костяка, [6.455; 6.460; 6.483; 6.498; 6.490; 6.462; 6.473]. Цей матеріал, в основному, носив пропагандистський характер і був позбавлений об'єктивного підходу й наукового аналізу діяльності прикордонних військ.

Із розпадом СРСР і постанням на його колишніх теренах незалежних держав починається новітній, четвертий період розвитку історіографії нашої проблеми. Актуалізації досліджень з історії радянської прикордонної охорони сприяла

розбудова прикордонної служби нових незалежних держав, і зокрема України. В умовах становлення прикордонних військ України особливо цінним виглядав історичний досвід, що його набули прикордонні війська СРСР на західному кордоні у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Водночас вивчення цього досвіду потребувало нових, позбавлених надмірної ідеологізації, методологічних підходів, а також залучення раніше недоступних масивів джерел, передусім із архівних спецхранів.

Якраз остання обставина (складність доступу до архівних документів) у 90-ті рр. ХХ ст. і на початку нинішнього визначила першість у дослідженні проблеми історії радянських прикордонних військ саме за російськими науковцями. В Україні ж у перші роки після здобуття незалежності подібні дослідження практично не проводилися. З'являлися хіба що окремі праці, автори яких розглядали дотичні до нашої теми питання. Це, зокрема, можна сказати й про підготовлену групою авторів на чолі з В.Ю. Васильєвим книгу “Політичні репресії на Поділлі”, що вийшла друком у Вінниці 1999 р. У праці, на основі раніше недоступних дослідникам документів, розглядається один з раніше невідомих аспектів діяльності радянських прикордонників на Поділлі – участі їх у каральних акціях сталінського режиму. Зокрема розглянуто репресивну політику радянської влади щодо переселення з прикордонної смуги так званих “ненадійних” осіб [5.388]. Невідомі трагічні сторінки історії польської національної меншини на Поділлі у передвоєнні роки стали темою наукового дослідження Ю.Д. Гжимайло [5.256]. Проблема міжнаціональних польсько-українських відносин у прикордонному регіоні Поділля в період 1920-х – 1930-х рр. присвячено кандидатське дисертаційне дослідження Н.В. Тітової [6.497].

Особливе місце в сучасній вітчизняній історіографії нашої проблеми посідають історико-краєзнавчі праці. У багатьох із них ми знаходимо цінний маловідомий фактичний матеріал, що стосується історії становлення та розвитку прикордонної охорони на Волині та Поділлі. Саме до групи таких досліджень можна віднести книгу “Ямпіль на Горині” авторів В.М. Олуйка та І.А. Стасюка. У дослідженні поряд з іншими історичними подіями на теренах краю у загальних рисах йдеться про діяльність Ямпільського прикордонного загону [5.377]. У

подібному ж ключі вибудовано сюжет краєзнавчого дослідження “Славута. Минуле і сучасне” С. Ковальчук та А. Ковальчук, підготовленого як збірник коротких нарисів про історію міста Славута – районного центру Південно-Східної Волині – від часу його заснування і до наших днів. У книзі Славутському прикордонному загону присвячено окремий нарис. Висвітлюючи діяльність місцевого прикордонного загону автори намагалися відобразити специфіку міста у 1920 – 1930-ті рр. [5.329]. Подільський історик-краєзнавець Л.Я. Гуляк у праці “Волочиськ: історичні нариси” продовжив традицію дослідження минулого окремого регіону. На сторінках цього видання можна знайти цікаві сюжети про утворення та діяльність Волочиського прикордонного загону [5.269]. Про діяльність Ямпільського прикордонного загону йдеться також у книзі І.П. Кадука “Край білих гір”, що побачила світ з нагоди 85-річчя утворення Білогірського району Хмельницької області [5.309].

Дотичними до теми нашої роботи є дослідження вітчизняних авторів про Голодомор 1932 – 1933 рр. Наприклад, С.В. Маркова, яка вивчає перебіг і наслідки голоду-геноциду на Поділлі, звернула увагу на специфічну діяльність органів державної безпеки, в тому числі охоронців кордону, спрямовану на недопущення проникнення будь-якої інформації про цей жахливий злочин влади за лінію кордону. Дослідниця констатує, що прикордонники “справлялися зі своєю роботою” [5.355].

Певне значення в контексті історіографії нашої теми має монографія В.М. Олуйка “Адміністративно-територіальний устрій Поділля”. Підготовлена на основі широкого фактичного матеріалу праця розкриває політико-правові, економічні, етнокультурні, соціальні аспекти адміністративно-територіального устрою Поділля і України в минулому і сьогодні. Торкаючись обставин встановлення кордону між Польщею та УСРР у 1920 р. автор говорить про нього, як про “лінію, що розділяє два народи, які мають велику спільну історію” [5.376].

У книзі П.Я. Слободянюка “Місцеве самоврядування Хмельниччини” серед комплексу питань, що стали ключовими для населених пунктів регіону, йдеться й про їх прикордонний статус [5.412]. Зокрема для Кам’янця-Подільського, як

прикордонного міста, в період 20 – 30 рр. ХХ ст. присутність потужного (найбільшого на західному кордоні в межах УСРР) прикордонного загону відіграла ключове значення. На думку автора, загін став центром координації охорони західних рубежів радянської України, а прикордонна служба перетворилася на знаковий елемент, на невід’ємну місцеву особливість історичного розвитку міста.

Окремий напрям вітчизняної історіографії проблеми становить історична біографістика. Йдеться як про відомі, так і про зовсім невідомі постаті воїнів-прикордонників, що проходили службу в прикордонних загонах і на заставах в межах регіону Південно-Західної Волині і Поділля. Таким, наприклад, є дослідження О.М. Філя про розвідника Камянець-Подільського прикордонного загону Василя Івановича Крючкова [5.424].

Одним із небагатьох спеціально присвячених аналізу особливостей становлення та охорони кордону України у 1921 – 1941 рр. є дослідження А.І. Бурої та К.П. Льїної, що склало відповідний розділ узагальнюючої монографії “Прикордонні війська України: історія і сучасність”, що побачила світ 1997 р. у видавництві Академії прикордонних військ України [5.235]. Узагальнюючий характер має також документально-художнє видання “Державна прикордонна служба України: історія та сучасність” (Київ, 2004 р.), підготовлене колективом авторів за загальною редакцією М.М. Литвина [5.272]. Книгу відкриває розділ “Історія розвитку прикордонної охорони на території України (з часів Київської Русі по 1991 рік)”, серед інших матеріалів якого знаходимо фактичний матеріал про історію радянської прикордонної охорони на території України у 1921 – 1941 рр.

Історія радянських прикордонних військ на території України залишається практично недослідженою вітчизняними істориками в дисертаційному плані. У цьому зв’язку можемо відзначити хіба що історико-правове дослідження Бородича Л.В., присвячену аналізу історико-правових аспектів діяльності внутрішніх і прикордонних військ в Україні у 1917 – 1941 рр. [6.458].

Значну дослідницьку роботу в контексті проблематики історії прикордонної служби України здійснює М.І. Кабачинський. Вчений-історик і прикордонник за фахом у власних студіях опирається на свій чималий службово-бойовий досвід, що дає можливість розглядати порушені питання об'єктивно, не опускаючи важливих дрібниць. Книга “Історія охорони кордонів України”, написана М.І. Кабачинським у 2005 р., відзеркалює головні періоди розвитку прикордонної охорони нашої держави. Автор досліджує процес формування етнічних і державних територій України, становлення її кордонів і розвиток прикордонних структур на різних історичних етапах, зокрема й у період 1920-х – 1930-х рр. В окремому розділі своєї праці дослідник детально аналізує особливості та обставини створення та розбудови прикордонної охорони в Українській СРР у 1921 – 1923 рр., зупиняючись при цьому на ситуації, що склалася на Поділлі та Південно-Східній Волині [5.304]. Проміжним підсумком наукових досліджень автора став захист М.І. Кабачинським у 2006 р. докторської дисертації [6.468; 6.469].

Важливими в контексті наукового вивчення нашої тематики є дослідження представників сучасної зарубіжної історіографії, особливо тих із них, чії країни в різні історичні часи мали чи мають з Україною спільний кордон. Як ми вже зазначали вище, пріоритетними серед них є праці російських учених. Прикметно, що переважна більшість сучасних російських дослідників історії радянських прикордонних військ, і зокрема в часовому сегменті 20-х – 30-х рр. ХХ ст., у своїх працях продовжують послуговуватися науковою парадигмою минулого, хоча й дещо змінивши акценти. Як і в колишньому СРСР прикордонна охорона сучасної Російської Федерації входить у структуру Федеральної служби безпеки. Саме ці фактори були основними для визначення напрямку подальших досліджень російських істориків.

У Росії вивчення історії прикордонної охорони є чільним напрямком підготовки сучасних прикордонників. З цією метою Академією Федеральної прикордонної служби Російської Федерації видано навчальний посібник “Історія охорони державного кордону”. Видання охоплює проблематику охорони

державного кордону від найдавніших часів до сьогодення, а окреслена в нашому дослідженні тематика представлена у третій частині посібника (“Створення та розвиток радянської прикордонної охорони у довоєнний період (1917 – 1941 гг.)”. Остання складається з кількох хронологічно окреслених розділів, які розповідають про становлення, розбудову та удосконалення радянської охорони кордону в 1917 – 1924 рр.; 1925 – 1938 рр. і 1939 – червні 1941 р. У підручнику зроблено ґрунтовну характеристику участі прикордонників у різноманітних видах діяльності, способах захисту і охорони державного кордону [5.299].

Відкриття доступу до архівних документів активізувало дослідницьку роботу російських істориків із вивчення різноманітних питань історії радянських прикордонних військ. У 1990-х рр. і в перше десятиліття ХХІ ст. у Російській Федерації захищено десятки дисертаційних праць, що тим чи іншим чином стосуються чи є дотичними до окресленої нами проблематики. Окрему групу цих досліджень складають праці, автори яких аналізують конкретні проблеми історії радянських прикордонних військ 20-30-х рр. минулого століття. Зокрема, історичний досвід радянської кадрової політики у прикордонних військах у період 1918 – 1941 рр. проаналізовано в дисертаціях С.О. Бисторова [6.456] та О.М. Гузєєва [6.463], Ю.В. Гульбінського [6.464], А.Д. Корольова [6.472], Р.Г. Пахомова [6.481], В.О. Ширяєва [6.502], И.С. Богданова [6.457]. Питанням організаційно-структурної розбудови та удосконалення кордонноохоронної діяльності у визначений хронологічний період присвячені дисертаційні роботи А.М. Єгорова [6.466], К.М. Копаєва [6.470], В.М. Кузіна [6.474], М.М. Лебедева [6.476], С.О. Мінченкова [6.478], С.А. Селезньова [6.487], В.А. Суторміна [6.493], Е.М. Терентьева [6.494], В.В. Терещенка [6.495], Е.М. Філіпова [6.499; 6.500], Л.А. Скосарєва [6.489]. Особливості бойового застосування підрозділів прикордонних військ у радянсько-фінській війні 1939 – 1940 рр. стали предметом вивчення у дисертаційному дослідженні В.В. Куйтунєна [6.475].

Різні аспекти дотичної до теми нашого дослідження проблематики історії формування кордонів Росії і прикордонної політики радянського керівництва отримали своє висвітлення у дисертаційних працях Ю.М. Аблаєва [6.454],

А.І. Василенка [6.461], М.Я. Гурбана [6.465], В.Ф. Неха [6.480], В.М. Пескова [6.482], А.Ю. Плотнікова [6.484], М.С. Хітіна [6.501], Н.Н. Терликова [6.489]. Російські вчені досліджують і такі специфічні питання прикордонної тематики як військово-історична робота у прикордонних військах СРСР і Росії у ХХ ст., [6.467], [6.492], [6.477], а також проблеми фалеристики прикордонної служби Росії [6.486], історії музеїв прикордонних військ [6.489].

Цікавими для нашого дослідження є споріднено тематичні праці польських істориків. Передусім йдеться про книгу Чеслава К. Гжелака “Кордон в червоному” (“Kresy w czerwieni”), що розповідає про складний і трагічний для поляків період 1939 р. [5.451]. Автор праці характеризує зовнішньополітичне становище Польщі напередодні Другої світової війни, аналізує стан її збройних сил щодо протидії можливій агресії сусідніх держав. Вступ у війну СРСР і зайняття Червоною Армією теренів Західної України та Західної Білорусі представлено як ретельно спланований акт агресії. В цьому контексті польський історик аналізує роль у ній радянської прикордонної охорони. Що ж стосується оборони своїх кордонів, то у 1939 р. Польща здійснювала цю функцію за рахунок спеціально виділених частин.

Дослідження передумов вторгнення радянської армії та військові дії в перші місяці Другої світової війни було проведено Р. Джорджем у книзі “Формація корпусу охорони в 1939 році” (“Formacje Korpusu Ochrony”) [5.452]. У книзі знайшли свій аналіз низка головних причин, що призвели до швидкого захоплення Червоною Армією території Західної України. Однією з таких автор називає застосуванням даних розвідки, одержаних РСЧА від радянських прикордонників.

Б. Тарковська у праці “Бригада Корпусу охорони кордону “Поділля” 1924 – 1939 рр.” (“Brygada KOP “Podole” 1924 – 1939”), на відміну від своїх колег, предметно розглянула особливості організації охорони та оборони польсько-радянського кордону на його подільській ділянці у хронологічних межах, що відповідають хронології нашого дослідження. Авторка спробувала передати

атмосферу прикордонної служби, стосунки між польськими та радянськими прикордонниками [5.453].

Підводячи попередні підсумки, наразі відзначимо, що історичне дослідження проблематики організації та діяльності з охорони радянського кордону, зокрема й в межах України, засвідчує визначальний вплив на історіографічний процес актуальних у той чи інший період політичних та ідеологічних чинників. Причому останнє стосується як радянської, так і сучасної російської та польської історичної науки. Що ж стосується конкретно історичного вивчення теми, заявленої в нашому дисертаційному дослідженні, то воно практично не набрало форми спеціального комплексного дослідження.

1.2. Джерельна база дисертації.

Ключовою проблемою будь-якого наукового дослідження є питання джерел. Парадигма сучасної науки та елементарне сумління вченого вимагає всебічного вивчення та якомога ширшого залучення різноманітних джерел із теми. Археографічний аспект наукового дослідження передбачає виявлення архівних та опублікованих документів і матеріалів, їх наукову типологізацію, систематизацію, вивчення походження, визначення достовірності й репрезентативності джерел, з'ясування фондозасновників, здійснення опису справ відповідно до вимог сучасної археографії. Серед основних типів письмових історичних джерел, використаних у нашому дисертаційному дослідженні, слід виділити як опубліковані документи, так і неопубліковані архівні матеріали.

Основу джерельної бази дисертаційного дослідження склали документи центральних і регіональних архівозбірень України, а також матеріали галузевих державних архівів Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ України. Авторкою виявлено та опрацьовано 28 фондів восьми архівних установ України. За своїм походженням виявлені нами архівні документи поділяються на п'ять основних груп: документи регіональних і місцевих органів ВКП (б);

документи органів державної виконавчої влади; документи регіональних митниць; матеріали військових органів; документи ОДПУ-НКВС. Серед цих матеріалів знаходимо різні за типами та інформаційним потенціалом документи, що розкривають практично усі сторони діяльності радянських прикордонних і митних органів на Поділлі та Південно-Східній Волині у визначений для дослідження хронологічний період. Авторкою використано окремі документи польського походження.

Серед матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України, м. Київ) автором використано документи фонду 1 (“Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів”). Серед них: оперативні накази по ОДПУ за 1925 – 1935 рр. [1.1]; службове листування органів ОДПУ та окрвиконкомів в умовах селянських повстань (1925 – 1935 рр.) [1.2], а також протоколи засідань шефської комісії допомоги червоноармійцям за 1921 – 1925 рр. [1.3].

Найбільший за обсягом та інформативністю документальний архівний комплекс виявлений авторкою у фондах Державного архіву Хмельницької області (ДАХМО, м. Хмельницький). Дисертанткою опрацьовано 16 фондів цього архіву. Серед документів фонду 3 (“Кам’янецький окружний комітет КП(б)У”) знаходимо спеціальні доповіді та зведення органів ОДПУ, суду та прокуратури про політичну ситуацію у прикордонних селах (1929 р.); циркуляри ЦК ВКП(б) із організаційно-партійних питань, інформаційні листи окружного партійного комітету райкомам і партосередкам з різних питань діяльності на селі (1926 р.) [1.18; 1.19]. Із документальної колекції фонду 50 (“Волочиський районний комітет КП(б)У”) авторкою використано різноманітні за типологією матеріали: директиви, інформації та протоколи партійних і радянських організацій за 1930 – 1931 рр. і 1933 – 1935 рр.; спеціальні зведення, листування та повідомлення органів ОДПУ і міліції з питань політичного становища за 1932 – 1933 рр. [1.20; 1.21; 1.22; 1.23; 1.24].

Документи фонду 323 (“Гуківська митниця”) містять типовий для подібних установ джерельний комплекс, що датується 1922 – 1924 рр. Це й накази по митниці, доповідні записки начальнику Українського митного округу і листування з митними постами та прикордонниками; накази та циркуляри Київської інспекторської митної дільниці; відомості про охорону кордонів і боротьбу з контрабандою [1.25; 1.26; 1.27]. Листування з органами ДПУ з так званих “спеціальних питань”, а також спецповідомлення окружного відділу ОДПУ про політичну та економічну ситуацію за 1927 – 1933 рр. знаходимо серед вивчених нами документів фонду 325 (“Сатанівський районний комітет КПУ”) [1.28; 1.29].

У теках із матеріалами архівного фонду 325-с (“Жванецький митний пост”) за 1921 – 1922 рр. зберігаються положення та циркуляри управління уповноваженого РНК УСРР по зовнішній торгівлі про співпрацю з органами ВНК у боротьбі з контрабандою; положення про комісаріат митного відомства УСРР; постанова РНК УСРР про охорону кордонів; циркуляри та інструкції управління митного відділу Наркомату зовнішньої торгівлі УСРР; постанова РНК УСРР “Про заходи по боротьбі з контрабандним вивезенням і ввезенням товарів”; вказівки Українського митного округу щодо боротьби з контрабандою [1.30; 1.31; 1.32].

Використані нами документи фонду 327 (“Кам’янець-Подільська митниця”) за 1923 – 1924 рр. також являють собою циркуляри й накази центральних митних органів Київському митному дільничному інспекторові; щомісячну звітність про діяльність митниці; кадрово-атестаційні матеріали на працівників митниці, а також довідки на осіб, яких було затримано за спробу перевезення контрабанди через митний кордон [1.33].

У процесі дослідження теми авторка досить широко використовувала документальні матеріали фонду 336 (“Кам’янець-Подільський повітовий виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів”) датовані 1921 – 1923 рр. У справах фонду ми знаходимо постанови, циркуляри та інструкції НКВС УСРР, губернського та повітового виконкомів про порядок видачі документів на в’їзд і виїзд; інформаційні бюлетні Кам’янець-Подільського

відділення ДПУ; документи про шефство підприємств і організацій над прикордонними військовими частинами, листування з приводу збору грошей і продуктів харчування та обмундирування для бійців і командирів; доповіді, бюлетні та тижневі політичні зведення Подільського губвиконкому про становище в повіті; накази військам залоги Кам'янець-Подільського, доповідні, протоколи допитів, листування з військовими частинами про боротьбу з бандитизмом і охорону державного кордону [1.34-1.41].

Вивчення документів фонду 337 (“Кам’янецький виконавчий комітет окружної Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів”) дозволило виявити в ньому цікаві своєю інформативністю матеріали за 1923 – 1930 рр. Серед них постанови, інструкції, розпорядження, циркуляри, накази ВУЦВК, РНК УСРР і Кам’янець-Подільського окружного виконкому; інструкції та циркуляри із протоколів засідань Наркомату внутрішніх справ УСРР; накази по окружному комітету та окружному військовому комісаріату Кам’янець-Подільського; проект соціалістичного змагання Кам’янецького та Проскурівського округів щодо використання прикордонного фонду тощо [1.42-1.46].

Надзвичайно цікаві документи про голодомор 1932 – 1933 рр. у прикордонних регіонах радянського Поділля нами виявлено в фонді 364 (“Славутський районний комітет КП(б)У”). Переважно це спеціальні повідомлення райкому КП(б)У і прикордонного загону про “продовольчі труднощі” у Славутському районі, інші таємні матеріали [1.47]. Такого ж характеру документи ми опрацювали в фонді 433 (“Чемеровецький районний комітет КПУ”). Серед них спецповідомлення районного відділу ОДПУ, прикордонної комендатури ОДПУ та інші інформаційні матеріали про політичне та господарське становище в районі у 1932 – 1933 рр. [1.48].

Різномірні матеріали опрацьовано дисертанткою в фонді 458 (“Шепетівський окружний комітет КП(б)У”). Нами використано таємне листування місцевого прикордонного загону ОДПУ із партійними та господарськими органами округи щодо так званих “спеціальних питань”; спецповідомлення органів ОДПУ та

протоколи партійних зборів прикордонних частин; політичні донесення прикордонного загону, окружного відділу ОДПУ та військових частин. Особливо цікавими є інформаційні повідомлення до ЦК КП(б)У про політичне становище в окрузі у зв'язку з масовими селянськими виступами. Використані в дисертації документи цього фонду охоплюють 1927 – 1930 рр. [1.49; 1.50; 1.51; 1.52; 1.53]. Серед матеріалів фонду 459 (“Шепетівський районний комітет КП(б)У”) нами також виявлено документи високого ступеня інформативності, серед яких особливо цікавими в контексті дослідження теми є інформаційні повідомлення до ЦК КП(б)У щодо масових селянських заворушень в окрузі, а також листування з органами ОДПУ за 1930 р. [1.54]. Щомісячні повідомлення про роботу Подільського губернського відділу ОДПУ в 1928 – 1929 рр. знаходяться також у документах фонду 925 (“Подільський губернський виконавчий комітет”) [1.55].

Неочікувано багато різноманітних документів нормативного характеру та діловодства, що проливають світло на перші роки організації радянської прикордонної служби на Поділлі виявлено авторкою серед матеріалів фонду 1010 (“Ново-Ушицький повітовий виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів”). Тут ми використали теки з протоколами засідань президії та пленуму повітового виконкому за 1922 р.; наказами губревкому щодо розвитку в регіоні кустарної промисловості і наказами військової повітової наради (1921 р.) [1.56; 1.57]. Цікавими щодо проведення мобілізацій на службу у прикордонні військові частини є накази повітового військового комісара про облік військовозобов'язаних, що датуються 1921 р. [1.58]. Інша частина матеріалів фонду – це документи радянського уряду України, що містять постанови та протоколи засідань РНК УСРР, бюллетні про становище в УСРР датовані 1921 – 1923 рр. [1.63]. Цікаву групу документів складають повідомлення про політичне становище та громадське життя на території Ново-Ушицького повіту [1.61]. Про допомогу місцевих партійних і радянських організацій прикордонникам ми дізнаємося з протоколів засідань президії повітвиконкому та відповідних комісій і листування щодо виділення матеріальної допомоги міліції, проведення “Тижнів допомоги червоноармійцям” тощо [1.64].

Специфічну групу використаних авторкою документів Державного архіву Хмельницької області складають матеріали Кам'янець-Подільської районної прокуратури (ф. 1826) та Служби безпеки України по Хмельницькій області (ф. 6193). У дисертації безпосередньо залучено інформаційні листи, повідомлення районних партійних комітетів та органів ОДПУ про політичне становище на селі за період 1932 – 1934 рр. [1.65], а також групу архівних тек із кримінальними справами про звинувачення громадян, репресованих у 1920 – 1950-х рр. радянськими позасудовими органами [1.66; 1.69].

Значний комплекс залучених у дисертації документальних матеріалів походить з фондів Державного архіву Вінницької області (ДАВО, м. Вінниця). У фонді 51 (“Жмеринський районний комітет КП(б)У”) авторкою використані протоколи засідань Вінницької обласної комісії з питань депортації за 1934 – 1936 рр. [1.4]. Серед документів фонду 136 (“Вінницький обком КП(б)У”) знаходимо доповіді, записки господарські та політичні звіти, що проливають світло на становище у прикордонних районах цієї частини Поділля в 1929 – 1934 рр. [1.5]. Іншу групу документів складають політичні донесення прикордонного загону, відділу ОДПУ та військових частин за 1931 – 1935 рр. [1.6].

У матеріалах фонду 346 (“Київський військовий округ”) важливими для нашого дослідження є нормативно-правові документи. Йдеться про відомчі накази командування Київського військового округу за період 1922 – 1925 рр. [1.8].

Серед залучених у процесі дослідження дисертаційної теми документів фонду 423 (“Могильов-Подільський митний пост”) одиниці зберігання, що містять у собі датовані 1922 – 1926 рр. накази ДПУ при РНК УСРР про організацію боротьби з контрабандою товарів і про розмежування повноважень у цій справі між прикордонниками та митницею [1.9]; постанови, циркуляри та накази Подільської губернської надзвичайної комісії та губернського відділу і комісії по боротьбі з контрабандою [1.10]; циркуляри, накази, інструкції Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР і Центральної комісії УСРР по боротьбі з контрабандою [1.11]. Надзвичайно цікавим документом є звітна доповідь

управляючого Могилів-Подільським митним постом про роботу митниці та боротьбу з контрабандою [1.12].

Використані під час роботи над дисертацією документи архівного фонду 489 (“Могильов-Подільський окружний виконавчий комітет”) охоплюють матеріали за 1925 – 1926 рр., що представляють листування про кількість командного складу та мобілізацію червоноармійців; матеріали обстежень адміністративних органів прикордонних округів; доповідь про роботу Могилів-Подільського ДПУ [1.13]. Окрему групу документів складають постанови та циркуляри ВУЦВК, РНК УСРР, інших органів влади з питань, що стосуються життя прикордонних регіонів республіки [1.14].

У фонді 925 (“Подільський губернський виконавчий комітет”) нами виявлено надзвичайно цікаві та інформативні матеріали, що датовані 1922 – 1923 рр. Серед них огляди-довідні про бандитиз у прикордонних районах і боротьбу з ним; доповідні про роботу надзвичайної сесії губсуду; доповідь про господарський та політичний стан 24-ї Самаро-Симбірської стрілецької залізної дивізії, залученої в той період для оборони та охорони кордону [1.15]; щомісячні доповіді про роботу губернського ДПУ [1.16].

Із документів польського походження використаних авторкою дисертації слід назвати датовані 1921 – 1922 рр. звіти повітових староств Волинського воєводства Польщі про охорону польсько-радянського кордону, що походять із фонду 46 (“Польське воєводство”) Державного архіву Волинської області (ДАВЛО, м. Луцьк). Згадані документи допомагають скласти повнішу картину становища з обох боків радянсько-польського кордону в межах Південно-Східної Волині [1.17].

Чи не найбільше документів з історії радянських прикордонних військ на території України сьогодні сконцентровано в системі архівних установ Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Дисертанткою зокрема опрацьовано документи фонду 8 (“Відділ кадрів та управління кадрів КДБ УРСР”) і фонду 9 (“Нормативно-розпорядчі документи НК-КДБ”) Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ, м. Київ), що датуються 1921 – 1939 рр. Серед

цих матеріалів виявлено доповідні записки щодо особового складу органів прикордонної охорони ОДПУ-НКВС [1.71], а також звіт про діяльність ГПУ УСРР за 1922 р. [1.72]. Значно більше матеріалів залучено авторкою з фондів регіонального підрозділу Галузевого державного архіву Служби безпеки України у Хмельницькій області (м. Хмельницький). Це численні доповідні записки, довідки, протоколи засідань слідчих органів ОДПУ-НКВС, анкети на заарештованих осіб, протоколи обшуків, висновки щодо притягнення звинувачених судом військового трибуналу як зрадників батьківщини, протоколи засідань військових трибуналів, вироки тощо. Понад тридцять використаних авторкою архівних одиниць зберігання містять документи за період 1923 – 1939 рр. і є надзвичайно інформативними [1.76-1.103]. Документи подібного характеру дисертантка виявила також і в фондах іншого обласного підрозділу ГДА Служби безпеки України у Вінниці [1.73-1.75].

У фондах Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС України, м. Київ) дисертантка виявила надзвичайно цікаві документи, що дозволяють глибше зрозуміти механізм сталінської карально-репресивної політики у прикордонних регіонах Поділля і на Волині. Це так звані “літерні” одиниці зберігання, що містять облікові справи порушені щодо звинувачених у приналежності до куркульства українських і польських селян, а також матеріали вислання цього “куркульського елементу” з прикордонної зони, зокрема з Поділля і Південно-Східної Волині [1.104; 1.105; 1.106].

Дещо специфічну, але від цього не менш важливу для нашого дослідження, групу джерел архівного походження використаних у дисертації формують архівні довідки. Складені ще за радянського періоду, переважно працівниками тодішнього Центрального архіву прикордонних військ КДБ СРСР, ці “короткі довідки” містять концентрований фактаж щодо службово-бойової діяльності прикордонних загонів дислокованих на теренах Поділля і Південно-Східної Волині у 1924 – 1939 рр., біографічну інформацію про окремих керівників прикордонних загонів цього періоду тощо. Оскільки довідки склалися свого часу для службового користування і не призначалися для оприлюднення, то в них

ми знаходимо не лише лаковані факти діяльності прикордонників, але й реальні оцінки ситуації на кордоні та відповідну статистику. Такими є, наприклад, довідки про бойову діяльність 20-го Славутського, 22-го Волочиського, 23-го Кам'янець-Подільського прикордонних загонів [1.107; 1.108; 1.111]; довідки про начальників прикордонних загонів, що дислокувалися у 1924 – 1939 рр. на території нинішніх Вінницької та Хмельницької областей України [1.109]; коротка довідка про начальника 22-го та 24-го прикордонні загони М.Л. Долину [1.112] тощо.

У процесі аналізу документів, що походять із розглянутих вище архівних фондів можливий їх розподіл на окремі групи за типом і характером змісту документу. У цьому контексті нами виокремлено сім основних груп документів.

До першої групи ми відносимо нормативно-правові акти та відомчі нормативні приписи (декрети, постанови, циркуляри, інструкції тощо,) видані центральними партійними та державними органами Радянської Росії, а пізніше СРСР, а також центральними партійними та державними органами України у 1918 – 1939 рр. Ці юридичні документи охоплюють питання організації прикордонної охорони, вирішення важливих, першочергових питань її функціонування та розвитку.

До другої групи джерел відносяться архівні матеріали, що розкривають питання службово-бойової діяльності прикордонних загонів.

До третьої групи джерел слід віднести документи партійних і комсомольських організацій прикордонних загонів. Їх зміст дозволяє розкрити такі традиційні напрямки діяльності як ідеологічно-партійна та культурно-освітня робота. За формою документів – це переважно протоколи і стенограми засідань партійних і комсомольських конференцій, зборів, нарад і мітингів, матеріали “соціалістичного змагання” тощо.

До четвертої групи належать документи радянських органів влади прикордонних територій Поділля та Південно-Східної Волині, що відображають поступове покращення рівня матеріально-побутового та соціально-економічного

забезпечення як прикордонників, так і населення регіону, а також участь громадськості та трудових колективів у шефській допомозі охоронцям кордону.

П'яту групу архівних документів формують інформаційні матеріали, що направлялися прикордонними загонами у партійні, державні та господарські органи щодо адміністративних, політичних, економічних і соціальних питань. За формою документів – це листи, телеграми, доповідні записки.

До шостої групи належать архівні документи, що відображали наглядовий характер діяльності прикордонних загонів. Контролюючи події, що відбувалися в прикордонній смузі, охоронці кордону вживали відповідних дій щодо направлення запитів в місцеві партійні органи, в той же час одержували повідомлення про події, на які необхідно було звернути увагу. Зокрема, архівні документи цієї групи підтверджують нагляд за територіальною митницею, а також спільні дії з нею та партійними місцевими органами по боротьбі з контрабандою. За формою більшість цих документів – листи, скарг, протоколи засідань тощо.

Останню, сьому групу архівних документів, склали документи спеціального службового та оперативного призначення ОДПУ-НКВС. Серед них присутні матеріали доповідних службових записок, листів з особливим статусом, протоколи засідань. Документи цієї групи відображають безпосередні дії прикордонників щодо утвердження специфічними методами більшовицької політики та реалізації сталінських карально-репресивних акцій у прикордонні.

Документи архівних фондів органічно доповнюють опубліковані документи та матеріали, періодична преса досліджуваного періоду, а також мемуарна література.

Ключове місце серед опублікованих джерел посідають тематичні документальні збірники, матеріали вміщені в яких відображають різні сторони організації та діяльності радянської прикордонної охорони у досліджуваний період. Першим таким виданням став опублікований у 1958 р. збірник документів і матеріалів “Із історії військ ВНК і прикордонної охорони” [132]. Книга складається з двох розділів, позначених у її назві, що репрезентують документи з

історії військ ВНК і прикордонної охорони у 1917 – 1924 рр. Більша частина вміщених документів про прикордонну охорону – це загальнодержавні та відомчі нормативно-правові акти (декрети, положення, інструкції), що стосується загальних питань організації та діяльності прикордонної охорони РСФРР. Видання відображає заходи радянської влади з організації охорони кордону за часів, коли цю функцію виконували непрофесійні прикордонники, а звичайні частини Червоної Армії. Нормативні акти, представлені у книзі, підтверджують прагнення опанувати ситуацією в боротьбі з внутрішнім і зовнішнім ворогом радянської влади.

Видання “Декрети радянської влади”, спільно підготовлене та видане у 1970 р. Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та Інститутом історії АН СРСР, відображає перші кроки радянської державності [2.116]. Утвердження нової влади відбувалося у складних умовах, тому перші директиви повинні були визначати теоретичний порядок дії для досягнення швидких результатів, пов’язаних з балансом на зовнішній та внутрішній арені. У видання ввійшли акти РНК і ВЦВК, що розкрили процес суспільних перетворення суспільного ладу, будівництва Радянської держави, її економіки і культури. Крім того, у книзі присутні також постанови, резолюції, звернення та інші не менш важливі документи. Збірник висвітлює діяльність В.І. Леніна на посту голови РНК як основоположника прикордонної охорони більшовицької держави. Використаний у нашій дисертаційній праці том складається з двох розділів: перший містить документи, опубліковані в період їх прийняття, а інший – найважливіші державні акти, що раніше не були опубліковані.

Загальною вадою практично усіх документальних видань з історії прикордонних військ радянської доби є сепарованість і вибіркковість поданих у них документів. Це стало наслідком як ідеологічної упередженості укладачів так і цензурних обмежень, пов’язаних із специфічним характером службово-бойової діяльності прикордонників. Практично всі документи, що так чи інакше проливали світло на обставини та особливості діяльності прикордонної охорони зберігалися в архівах під грифом “таємно”. Все це не дозволило на необхідному

рівні ґрунтовно і комплексно досліджувати історію прикордонної охорони не тільки в межах окремих кордонів, але і в загальносоюзному масштабі.

Збірник документів і статей В.І. Леніна “Охорона державного кордону СРСР” стало черговим подібним виданням. Книга містить відповідний матеріал про так звані “ленінські принципи” і конкретні форми керівництва роботою органів ВНК, яскраво розкриває та обґрунтовує сувору необхідність революційного насильства для захисту завоювань соціалістичної революції в Росії [2.122].

Особливо цінними в контексті нашого дослідження є документальні публікації, котрі містять нормативно-правові акти, відомчі приписи, що розкривають конкретні питання функціонування прикордонних військ і характеризують практичну діяльність прикордонників. З початку 1970-х рр. у Радянському Союзі публікуються спеціальні тематичні збірники документів під загальною назвою – “Прикордонні війська СРСР”. Протягом чотирьох років з’явилося три подібні збірники: “Прикордонні війська СРСР 1918 – 1928 рр.” [2.126], “Прикордонні війська СРСР 1929 – 1938 рр.” [2.127] і “Прикордонні війська СРСР 1939 – 1941 рр” [2.128]. Видання вміщують документи про становлення, розбудову та діяльність радянської прикордонної служби за період 1918 – 1941 рр. Безперечною перевагою цих збірників є наявність добротного довідкового апарату. У кожній книзі є документи, що відображають особливості службово-бойової діяльності прикордонних військ у певні історичні періоди. Згадана серія документальних збірників уже самим фактом свого виходу в світ зробила істотний внесок у висвітлення історії створення та розвитку прикордонних військ СРСР. Проте необхідно зауважити, що виданню не вдалося уникнути долі подібних йому збірників, адже документи, надруковані в них, пройшли ретельний відбір цензури на відповідність ідеологічним і службово-режимним критеріям. Як наслідок, так звані “незручні” чи відверто негативні факти з історії прикордонних військ у цих виданнях не знайшли відображення.

Чи не всі вищезгадані негативні риси притаманні іншому подібному збірнику документів – “В.І. Ленін і Всеросійська надзвичайна комісія”. Збірник документів і матеріалів, виданий у 1975 р., містить документи, що відображають певні

періоди захисту радянського кордону. Необхідними для дисертаційного дослідження є документи, що стосуються проблеми боротьби з антирадянськими збройними формуваннями, контрабандою, застосування в охороні кордону собак. У спеціальний розділ були виділені загальні документи, значну частину яких представляють постанови, накази та інші нормативні акти з проблеми організації прикордонної охорони Радянської держави. Вони також мають для дослідження важливе значення, оскільки вносять значні корективи щодо формування структури радянської прикордонної охорони [2.123].

Цікавим у підбірці документів є збірник “Літопис прикордонних військ КДБ СРСР” (Москва, 1981 р.) [5.351]. Значну частину книги складають документи і матеріали, які розкривають становище, що склалося на кордоні впродовж 1920-х рр. Цінними для нашого дисертаційного дослідження є документи, що розкривають проблеми боротьби з антирадянськими збройними формуваннями, з контрабандою, а також застосування нових прогресивних методик охорони кордону. Вміщені у збірнику документи поточного діловодства прикордонної служби дають можливість розібратися в організаційній структурі радянської прикордонної охорони.

Опубліковані документи, безумовно, є цінним джерелом для дослідження нашої теми, а все ж представляють незначну частину джерельної бази дослідження процесу становлення системи прикордонної охорони. Багатотомні видання, що вийшли в світ після розпаду СРСР відрізняються складом архівних документів. На відміну від радянських часів сучасні документальні видання містять куди більший перелік документів, є збалансованими у проблемно-тематичному плані, позбавленими цензурних обмежень.

У контексті нашого дослідження важливе значення мають багатотомні видання науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”, що присвячені Хмельницькій та Вінницькій областям. Останні проливають світло на механізм сталінських репресій у прикордонному регіоні та на специфіку залучення прикордонних загонів для реалізації карально-репресивної політики влади [2.131; 2.132].

Ще одну групу історичних джерел дисертації склали публікації періодичної преси дають можливість одержати різноманітну додаткову інформацію недоступну з інших опублікованих джерел. Зазначимо, що в системі письмових історичних джерел періодична преса, як комплексне джерело, займає істотне місце. Авторкою дисертаційної праці залучено матеріали регіональної преси прикордонних регіонів Поділля. Наприклад, газета “Червоний кордон”, що виходила в Кам’янці-Подільському з травня 1924 р. до початку Другої світової війни, публікувала на своїх сторінках інформацію про найрізноманітніші цікаві події у прикордонні, зокрема про діяльність прикордонників, про допомогу місцевим промисловим підприємствам і колгоспам, про шефську допомогу

Інше подібне видання розраховане на молодіжну аудиторію – “Комсомолець прикордоння” своїм завданням мало виховання молодого покоління в більшовицькому дусі. Типовими на сторінках газети були статті та інформації про проведення партійних конференцій і комсомольських конференцій, зборів, участь комсомольців-прикордонників у різноманітних пропагандистських заходах. Розповіді про складні обставини служби прикордонників знаходимо на сторінках газети “Наш голос”.

Обмежене, через крайню ідеологічну заангажованість, використання у дисертаційному дослідженні знайшли й мемуарні джерела. Передусім хочеться відмітити книгу спогадів Ф. Фоміна “Записки старого чекіста” (москва, 1964 р.), де йдеться про перші роки діяльності Волочиського прикордонного загону та описуються події 1921 – 1922 рр. [2.171]. Книга “Громиці над Шепетівкою” представляє спогади старого більшовика Б.А. Гуменюка, члена ВКП(б) з 1920 р., про встановлення та зміцнення радянської влади на рубежі західного кордону УСРР [3.135]. Почесний чекіст, прикордонник, полковник у відставці Й.М. Любитов розповідає у книзі “Тривожне прикордоння” про боротьбу радянських прикордонників і співробітників ВНК-ОДПУ із залишками петлюрівської армії УНР, націоналістичним підпіллям, шпигунами і диверсантами розвідок західних країн. Серед іншого автор згадує й особливості підготовки кадрів для роботи на кордоні [2.142]. Переповнена ідеологічними

спекуляціями книга мемуарів чекіста А.П. Чебана “Невидима застава”, що вийшла друком у Москві 1979 р., стала своєрідним взірцем подібної літератури. Вона написана у формі гостросюжетних оповідань, присвячена епізодам “боротьби радянських прикордонників і співробітників державної безпеки з ворогами Радянської влади в початковий період будівництва соціалізму в радянській країні” [3.139]. Книга “Застава вікнами на захід”, письменника та колишнього прикордонника Г.В. Кирилюка – це збірка окремих новел про будні захисників кордону напередодні та на початку Другої світової війни [3.137].

Певне місце в нашому дослідженні посідають і зображальні джерела. Авторка використала книгу світлин “Стежкою мужності”, що була підготовлена за редакцією Г.П. Кравця та Г.М. Чорноморського і побачила світ 1984 р. у київському видавництві “Мистецтво”. Серед численних фотоматеріалів видання містить і світлини 1920-х – 1930-х рр. про життя прикордонників західного кордону в межах України. Зображальні джерела допомогли авторці виразніше уявити дух часу та атмосферу буднів прикордонної служби, про що якраз і йдеться в дисертації [5.336].

Підводячи попередні підсумки аналізу джерельної бази дисертаційного дослідження, наразі зазначимо, що пріоритетне використання в нашому дослідженні отримали архівні та інші неопубліковані матеріали, що органічно доповнені інформацією з опублікованих документів. Усі ці матеріали досить різні за походженням, видами, формою та мають неоднакову інформативну цінність, проте у своїй сукупності дозволяють окреслити всі основні сторони діяльності радянських прикордонників на Поділлі та Південно-Східній Волині у 1920-х – 1930-х рр.

1.3. Методологія та методи дослідження.

Проведення дисертаційного дослідження передбачає необхідність вибору оптимальних стратегії й тактики виконання такої наукової роботи, що в

перспективі має забезпечити досягнення мети та реалізації поставлених завдань дослідження. Саме тактика дослідження визначає його методологію. До останньої традиційно відносять сукупність наукових принципів і методів, що їх автор використовує в процесі дослідження обраної наукової проблеми. У цілому тактика формує науково-пізнавальні передумови для проведення відповідного історичного дослідження.

Саме предмет нашого дисертаційного дослідження, його мета і завдання зумовили логіку викладу та теоретико-методологічну основу праці. У руслі новітніх методологічних засад авторка у процесі дослідження обраної теми керувалася загальними принципами: історизму, проблемно-хронологічного аналізу, багатофакторності, об'єктивності, системності та комплексного вивчення проблеми.

Головним принципом нашого дослідження є принцип історизму, який вимагає висвітлення минулого в його загальноцивілізаційному контексті. Його наскрізне застосування дозволило авторові у хронологічній динаміці простежити за історичними процесами в сфері охорони державного кордону УСРР і СРСР на ділянці Поділля та Південно-Східної Волині у визначений хронологічний період. Застосування проблемно-хронологічного принципу дослідження забезпечило послідовний розгляд основних сторін, напрямків та особливостей структурно-функціональної діяльності органів прикордонної охорони ВНК-ОДПУ-НКВС в Україні у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. схарактеризувати діяльність кордонноохоронних структур на теренах Поділля і Південно-Східної Волині, як регіональний сегмент організаційно єдиної, структурованої, суворо централізованої та екстериторіальної за природою системи охорони та оборони радянського кордону. Такий підхід забезпечив якомога повнішу репрезентацію наукового, пізнавального і практично значимого потенціалу зібраних, опрацьованих й вивчених у дисертації джерел і наукової літератури. Дотримання принципу багатофакторності сприяло дослідженню різноманітних суб'єктивних та об'єктивних чинників, що у визначений хронологічний період впливали на процеси організації, функціонування, структурного реформування підрозділів та

органів прикордонної охорони у визначеному регіоні України. Загальнонауковий принцип об'єктивності реалізувався через комплексний аналіз всієї використаної авторкою сукупності джерел, які стосуються організаційно-структурних аспектів формування та функціонування прикордонних загонів на Поділлі та Південно-Східній Волині у 1924 – 1939 рр. У цьому контексті широко застосовувалися методи історичних досліджень.

Всю сукупність застосованих авторкою дисертації методів можна розділити на дві групи: спеціальні наукові методи та загальнонаукові або методи, залучені з інших наук. До низки спеціальних наукових методів, що були використані у дисертаційному дослідженні, належать: такі метод дослідження випадку, ретроспективний метод, порівняльно-історичний, історико-генетичний, проблемно-хронологічний, типологічний метод, метод комплексного підходу до предмета дослідження, а також метод компонентного аналізу історичних явищ, метод періодизації та біографічний.

Метод дослідження випадку передбачає всебічний і глибокий аналіз якогось окремо взятого конкретного елемента, зокрема у дисертаційному дослідженні його можна виокремити з процесу діяльності прикордонних загонів Поділля та Південно-Східної Волині. Він спрямований на пошук певних закономірностей. Наприклад, у дослідженні наведено факти взаємодії бійців прикордонних загонів із населенням регіону в рамках неслужбової діяльності.

Ретроспективний метод полягає в опорі на більш високу ступінь розвитку з метою зрозуміти та оцінки попередню. Здійснюється це не лише через брак джерельної бази, хоча це само по собі важливо. Властиво, що для розуміння суті досліджуваних подій необхідно прослідкувати їх розвиток від передумов і початку того чи іншого процесу чи явища до його кінця. Але й цього недостатньо. Кожний наступний етап можна зрозуміти не тільки внаслідок його зв'язку з іншими етапами, але й у світлі наступної, більш високої стадії розвитку, в якій найбільш повно виражена суть усього процесу. Так, наприклад, застосування ретроспективного методу дає можливість порівняти охорону кордону з Польщею і Румунією непрофесійною прикордонною охороною у вигляді частин Червоної

Армії до весни 1924 р. і в період коли для цієї мети застосовувалися професійні прикордонні загони, що несли варту кордону на постійній основі.

Порівняльно-історичний метод забезпечує можливість порівняння історичних об'єктів у просторі та в часі, а відтак – знаходити подібності або розбіжності між ними. Цей метод у дисертації використовувався шляхом співставлення періоду початку дислокації прикордонних загонів на території Поділля та Південно-Східної Волині щодо матеріального забезпечення і побутових умов на початку 20-х рр. минулого століття з одного боку з особливостями змін, що відбулися у 30-х рр.

Історико-генетичний метод відноситься до числа найбільш поширених в історичних дослідженнях. Суть його полягає в послідовному розкритті властивостей, функцій і змін досліджуваної реальності в процесі історичних змін, що дозволяє в найбільшій мірі наблизитися до відтворення реальної історії об'єкта. Цей об'єкт відображається в найбільш конкретній формі. Так, наприклад, в дисертації йдеться про створення і функціонування п'яти прикордонних загонів відповідно до загальнодержавної стратегії охорони кордону. Зазначені загони з позиції даного методу розглядаються на основі об'єктивних і суб'єктивних обставин. Вони утворювалися, зазнаючи певних змін в залежності від факторів місцевості (ділянки кордону, що охороняли) та рівня впливу відповідних військових і партійних органів.

Проблемно-хронологічний метод реалізується шляхом видокремлення в загальній темі дослідження кількох конкретних і вузьких проблем, кожна з них розглядалася у хронологічній послідовності. Останнє відобразилося в структурі та архітектоніці нашого дослідження.

Типологічний метод дає можливість на основі низки суттєвих критеріїв упорядкувати об'єктивний історичний матеріал. У даній науковій роботі упорядкування відбувалося шляхом класифікації.

Застосування методу комплексного підходу до предмета дослідження дозволило збалансовано охарактеризувати всі компоненти проблеми і реконструювати цілісну картину. Підготовлені авторкою основні положення та

висновки є результатом комплексного дослідження питання організаційно-структурної діяльності органів прикордонної охорони на території Поділля та Південно-Східної Волині. Комплексний підхід був спрямований на встановлення, простеження та аналіз зв'язків між усіма визначеними компонентами цієї системи.

Метод компонентного аналізу історичних явищ передбачає виявлення всіх існуючих зв'язків між усіма компонентами з наступним визначенням серед них основоположних, важливих і другорядних. У цьому контексті охорона кордону була основним видом діяльності прикордонників. Важливі аспекти діяльності визначалися безпосередньо вищим керівництвом, яке ставило вимоги контролювати дані напрямки. Другорядною була діяльність пов'язана з взаємодією із населенням.

Для представлення досліджуваних у праці історичного та історіографічного процесів авторка застосовує метод періодизації. При застосуванні даного методу виникає можливість виділити ряд етапів в розвитку певної проблеми (якщо йдеться про історичну проблему), або уявлень і трактувань (якщо йдеться про історіографічний процес). Критерії періодизації у кожному окремому випадку особливі. Так, наприклад, у нашій науковій роботі основні етапи становлення та розвитку прикордонної охорони розглядалися в залежності від внутрішнього і зовнішнього становища Радянської України та СРСР, а також у досліджуваній прикордонній зоні.

Одним із найусталеніших підходів до вивчення історичних процесів є біографічний метод. Його застосування в дисертації зумовлене участю в процесі становлення та розвитку радянських прикордонних військ окремих особистостей, державних і політичних діячів, військових і прикордонників (В. Ленін, Ф. Держинський, М. Бистрих, Й. Кібартас та ін.) Цей метод конкретизував певні ключові історичні зміни, що були пов'язані із зазначеними особистостями.

До групи загальнонаукових або методів, залучених з інших наук, відносяться: аналітичний метод, синтетичний метод, статистичні методи (метод кількісного

аналізу і метод контент-аналізу), критичний метод та метод контекстної інтерпретації правових актів.

Аналітичний метод передбачає розподіл предмета дослідження на частини з метою вивчення їх суттєвих ознак. Для розуміння цілісності предмета дослідження необхідно задіяти синтетичний метод, що є необхідним у даній науковій роботі і володіє протилежними до аналітичного ознаками. Синтетичний метод ґрунтується на уявному з'єднанні відділених в процесі аналізу елементів в єдине ціле.

Статистичні методи використані у дисертаційному дослідженні з метою обґрунтованого підтвердження певних фактів. Кількісний аналіз націлений на вивчення чіткої картини покращення або погіршення ситуації на кордонах із Польщею та Румунією. Серед статистичних методів особливо популярність має метод контент-аналізу. Він застосовується при вивченні простих і складних якісних ознак і особливо ефективний при обробці значних по об'єму та різноманітних за змістом видів і комплексів історичних джерел.

Критичний метод вважається одним з найважливіших методів. Він вимагає критичного ставлення до об'єкту дослідження і результатів такого дослідження, що формулюються у вигляді висновків. Сутність критичного методу розкривається через поняття того, що ніщо не може вважатися поза критикою, зокрема й сам критичний метод. У даній науковій роботі було застосовано критичний аналіз тези радянської історіографії про те, що прикордонники здійснювали виключно охорону кордону і протидіяли його порушенням. Вивчення архівних матеріалів зробило можливим встановлення та вивчення деяких інших сфер роботи прикордонників, що нами виокремлені як неслужбова діяльність.

Нарешті метод контекстної інтерпретації правових актів залучався з метою аналізу нормативно-правової бази організації та діяльності прикордонної охорони, що хронологічно охоплює 1918 – 1939 рр.

Відбір груп методів та алгоритмів дослідження окремих пластів історичних джерел здійснювався в площині основоположних законів діалектики як

універсальних категоріальних систем, що пояснюють часові та просторові форми існування історичних об'єктів та явищ, уособлених в обраних для дослідження конкретних територіально-хронологічних реперах системи радянського військового полону. Обробка, аналіз, групування, синтез базових джерельних даних дослідження проводилися у відповідності з основними законами класичної логіки.

Підсумовуючи, слід відмітити, що широта й ефективність всього спектру застосованих авторкою методологічних принципів, а також науково-методичного інструментарію виконаного дослідження, визначаються передусім специфікою джерельної бази, метою і конкретними завданнями роботи. Саме дотримання основоположних принципів сучасної історіографії та комплексне використання методів історичної науки, правознавства, статистики, математики дозволило авторці досягти поставленої мети та забезпечило достовірність результатів дисертаційного дослідження.

* * *

Характеризуючи стан дослідження історії радянської прикордонної охорони 1920-х – 1930-х рр. слід виокремити чотири хронологічні періоди розвитку історіографічного процесу. Перший із них охоплює дослідження другої половини 20-х – початку 40-х рр. ХХ ст.; другий період окреслюється 1941 р. – серединою 1960-х рр.; із середини 60-х до початку 90-х рр. ХХ ст. тривав третій період розвитку історіографії проблеми, а з розпадом СРСР і постановням на його колишніх теренах незалежних держав розпочинається сучасний – четвертий період розвитку досліджень з історії радянських прикордонних військ.

Особливістю перших трьох розглянутих нами вище періодів радянської історіографії проблеми була ретельна сепарація наративного викладу в неодмінному поєднанні його з активним ідеологічним впливом. Як наслідок, у працях істориків, які досліджували тематику організації та діяльності прикордонних військ СРСР у 20-х – 80-х рр. ХХ ст., ми знаходимо сюжети про радянський патріотизм і самовідданість Батьківщині, її народові, про боротьбу

прикордонників з усякого роду контрреволюцією, про керівну та спрямовуючу роль у цьому процесі більшовицької партії. Натомість практично виключеними з сфери активного історичного вивчення залишалися питання участі прикордонників в карально-репресивних акціях сталінського режиму, з міркувань секретності замовчувалися такі функціональні напрямки діяльності прикордонних військ, як службово-оперативна, контррозвідувальна, агентурна робота. Історія прикордонної служби в межах українських Волині та Поділля у 1920-х – 1930-х рр. розглядалася побіжно, поверхово та майже завжди в загальному контексті аналізу проблеми історії прикордонних військ СРСР.

Дослідження сучасного (четвертого) етапу розвитку історіографії проблеми демонструють суперечливі тенденції історіографічного процесу на пострадянському просторі. З одного боку, очевидним є урізноманітнення тематики історичних праць і відхід їхніх авторів від партійно-більшовицької парадигми вивчення проблеми. З іншого, заявлений розрив з ідеологічними стереотипами так і залишається повною мірою не реалізованим, передусім у сучасній російській історіографії теми, яка останнім часом, ностальгуючи за радянським минулим, тяжіє до реставрації його підходів в аналізі історичних явищ і процесів сталінської доби. Надмірна політизація проблеми – це характерна ознака дотичних до теми нашого дисертаційного дослідження праць сучасних польських істориків, що є цілком зрозумілим з огляду на складність польсько-радянських відносин у минулому.

Порушена нами в дисертаційному дослідженні проблема до сьогодні не стала предметом спеціального комплексного вивчення у вітчизняній історіографії. Існуючі, дотичні до теми становлення та діяльності прикордонних військ ОДПУ-НКВС СРСР на теренах Південно-Східної Волині та Поділля у 20-х – 30-х рр. XX ст. праці мають загальний, значною мірою описовий характер.

Основу залученої в процесі дослідження проблеми джерельної бази склали документи державних центральних, регіональних і галузевих архівів України, що за фондоутворювачем виразно поділяються на п'ять основних груп: документи регіональних і місцевих органів ВКП(б); документи органів державної виконавчої

влади; документи регіональних митниць; матеріали військових органів; документи ОДПУ-НКВС. Ключові позиції серед опублікованих джерел посідають тематичні документальні збірники, публікації в періодичній пресі та мемуарна література.

Отже, аналіз історіографії та джерельної бази проблеми, винесеної у заголовок дисертації, дозволяє зробити висновок, що, незважаючи на широке коло присвяченої історії прикордонних військ СРСР наукової, науково-популярної та спеціальної навчальної літератури, а також систематизовану й достатню архівну базу, на сьогодні не існує окремого наукового дослідження, в якому б питання організації прикордонної охорони, службово-бойова та позаслужбова діяльність загонів прикордонних військ ОДПУ-НКВС СРСР на Поділлі та Південно-Східній Волині у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. розглядалися як самостійна наукова проблема. Опубліковані, часто значні за обсягом дослідження не вирішують завдання комплексного проблемного вивчення теми. Більшість дотичних праць мають фрагментарно-аспектний чи науково-популярний характер. Виходячи з цього, виглядає очевидною наукова актуальність нашої проблеми, що для української історичної науки становить новий напрямок дослідження.

РОЗДІЛ 2

РАДЯНСЬКА ПРИКОРДОННА ОХОРОНА НА ПОДІЛЛІ І ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ (1921-1939 рр.)

2.1. Становлення прикордонних підрозділів ОДПУ в Українській РСР у 1921 – 1924 рр.

Становлення прикордонної охорони більшовицької Радянської Росії бере свій початок навесні 1918 р. Цей процес відбувався за надзвичайно складних економічних, соціальних, політичних і військово-стратегічних умов початку громадянського протистояння у постімперському просторі за хиткого миру на демаркаційних лініях з Німеччиною та Українською Державою. 28 травня 1918 р. Рада Народних Комісарів РСФРР затвердила декрет про запровадження прикордонної охорони [2.115, с. 67-68]. Цей важливий документ став базовим, оскільки заклав основні принципи формування прикордонної охорони: “На прикордонну охорону покладається захист прикордонних інтересів Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, а в межах прикордонної смуги – захист особи та майна громадян, зокрема перешкоджання таємному провозу вантажів і таємному переходу осіб через суходільні і морські кордони Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки; захист від розкрадання водних багатств у наших (РСФРР – А.К.) прикордонних і територіальних водах; нагляд за дотриманням на прикордонних річках правил міжнародного судноплавства; охорона наших рибалок і промисловців у прикордонних морях, озерах і річках; захист наших прикордонних селищ від нападу розбійників і кочових племен; здійснення в потрібних випадках прикордонного карантину тощо [5.314, с. 6-7].

Прикордонна охорона розташовується в одну або кілька ліній. Відстань від смуги кордону до розташування застав першої лінії та семиверстовий простір від

цих застав углиб республіки вважається прикордонною смугою [...]” [2.117, с. 330].

Перші кроки, спрямовані на формування фундаменту прикордонної охорони через визначення базових принципів, стали передумовою ланцюга наступних подій, наслідком яких стало створення системи прикордонної охорони, на основі якої пізніше була побудована вся прикордонна служба СРСР.

Розроблена і затверджена Головним Управлінням прикордонної охорони 3 червня 1918 р. відомча інструкція щодо організації прикордонної охорони, визначала: “З метою найкращого рівня охорони кордону служба повинна бути розвідувальною і сторожевою. Основною визначалась розвідувальна служба, правильна постановка якої уможливіє ефективну роботу з порушниками кордону і контрабандою, плановий розподіл сил і засобів охорони. У сторожевій службі перевага надавалася лінійній охороні кордону дозорами і вартовими (охорона відкритою силою), але також розглядалась і прихована охорона” [5.299, с. 135].

1 червня 1919 р. Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет спільно з представниками радянських урядів Білорусії, Латвії, Литви та України ухвалили декрет про об'єднання збройних сил республік. Восени 1919 р. збройні сили уряду Директорії Української Народної Республіки зазнали поразки від більшовиків, а вже навесні 1920 р. на Наддніпрянщині та Лівобережжі України втретє, і тепер вже остаточно, утверджується радянська влада. 30 грудня 1922 р. Українська СРР увійшла до складу новоствореного федеративного об'єднання радянських республік – СРСР. Всі ці події передували, а згодом тривали паралельно процесу поширення започаткованої в Радянській Росії системи охорони кордонів на західні та південно-західні рубежі Української СРР, що тепер стали спільним кордоном [5.304, с. 243].

Зростання зовнішньої загрози на західному кордоні РСФФР-УСРР навесні 1920 р. мало своїм наслідком прискорення розбудови прикордонної охорони [5.308, с. 29]. 19 березня 1920 р. Рада Робітниче-Селянської Оборони РСФФР розглянула питання “Про невідкладні заходи щодо посилення охорони кордону Республіки” [5.296, с. 53]. Даний документ передбачав забезпечення вирішення

Революційною Військовою Радою питання виділення спеціальних частин для організації військової охорони кордону. Виділені з цією метою спеціальні кращі частини Червоної Армії і внутрішньої охорони передавалися Наркомату торгівлі й промисловості для подальшого їх залучення в охороні кордону [2.117, с. 305-306].

В умовах триваючої війни з Польщею Радою Праці та Оборони РСФРР 14 липня 1920 р. було ухвалено постанову, що визначила порядок забезпечення військової охорони державного кордону [5.325, с. 10]. В нових умовах більшовицька влада Москви зважала не лише на відкрите збройне протистояння з своїм західним сусідом, але й на зростання спрямованих проти УСРР прикордонних військово-політичних заходів уряду Директорії УНР, що їх він здійснював з території Польщі. Незабаром на перший план було вийшли завдання не стільки військової, скільки політичної охорони кордону. Остання передбачала організацію розгалуженого оперативного апарату прикордонної охорони. Цей оперативний апарат мав поєднати методи спецслужб з традиційною військовою охороною на кордоні [5.371, с. 134]. Наразі у липні 1920 р. затверджується специфічний інститут прикордонних органів Особливого відділу Всеросійської Надзвичайної Комісії. До його обов'язків якраз і входило забезпечення здійснення політичного контролю за особами, які перетинали кордон і рухалися вглиб РСФРР, або з території республіки на захід, а також спостереження за охороною власне лінії кордону [5.299, с. 132, 138].

17 липня 1920 р. заступником голови ВНК і начальником Особливого відділу ВНК В.Р. Менжинським було підписано інструкцію про охорону кордону органами ВНК, що мали здійснювати політичні функції захисту кордону [2.126, с. 11, 163].

Виникла ситуація, коли за охорону державного кордону відповідало одразу три відомства – Наркомат торгівлі і промисловості, військове відомство та Всеросійська Надзвичайна Комісія. Останнє створювало очевидну плутанину в питаннях розподілу повноважень, відповідальності за певні ділянки роботи з охорони кордону тощо. Вже перші місяці застосування такої тричленної схеми організації прикордонної охорони довели її неефективність і показали очевидну

необхідність централізації та концентрації цієї справи в руках єдиного силового відомства [5.299, с. 132].

12 жовтня 1920 р. між Польщею з одного боку та Радянською Росією й УСРР з іншого було підписано перемир'я. Останнім не лише визначалися умови мирного договору, але й вирішувалися практичні питання встановлення демаркаційної лінії і так званої “нейтральної зони” [1.40, арк. 65]. Згідно умов перемир'я військові дії між сторонами мали припинитися протягом тижня. При цьому застерігалось, що війська протиборчих сторін тимчасово займають територію, на якій вони опинилися на момент припинення бойових дій, тобто на 18 жовтня 1920 р. Зрозуміло, що майбутня демаркаційна лінія потребувала охорони в режимі державного кордону і встановлення відповідного контролю [5.376, с. 160].

Задля подальшого удосконалення системи керівництва охороною державного кордону 24 листопада 1920 р. Рада Праці та Оборони РСФРР ухвалила чергову постанову, якою охорона кордону в основному покладалась на Особливий відділ ВНК під керівництвом В.Р Менжинського. Саме “чекісти” через спеціально виділений у своєму відомстві підрозділ здійснювали контроль і боротьбу з “політичною і економічною контрабандою на кордоні”. Митні ж органи, що залишилися в підпорядкуванні Народного комісаріату зовнішньої торгівлі здійснювали лише нагляд за експортом та імпортом товарів і перевезенням багажу через митний кордон радянських республік [2.126, с. 164].

Особливі відділи ВНК розставляли в прикордонній смузі загороджувальні пости, що об'єднувалися в прикордонні зони. Забезпечення загороджувальних постів і митних рогаток Наркомзовнішторгу військами покладалось на Війська внутрішньої служби, що були передані ВНК зі складу Червоної Армії постановою Ради Праці та Оборони РСФРР від 24 листопада 1920 р. Частина ВВС здійснювали охорону державного кордону керуючись Гарнізонним і Польовим Статутами за участю сторожової охорони, караулів і постів [5.373, с. 76], а в оперативному сенсі підпорядковувались Оперативним відділам ВНК з охорони державного кордону. Військові частини Червоної Армії, які передавались у

розпорядження командувача ВВС, залишалися у підпорядкуванні військового відомства [5.299, с. 132].

Наразі частини Червоної Армії, що були виділені для виконання поставлених перед ними завдань з охорони кордону, наприкінці 1920 р. вийшли на визначені для них рубежі. На охорону західного кордону вийшла 51-ша Перекопська стрілецька дивізія, 24-та Самаро-Симбірська Залізна дивізія, 12-та стрілецька дивізія ім. Петроградської Ради і Башкирська окрема кавалерійська бригада [5.429, с. 34].

Бійці і командири частин Червоної Армії, що опинилися на кордоні, не лише вимушені були займатися новою й незнайомою для них справою, але й опинилися в досить складних матеріально-побутових умовах. Про це, зокрема, йдеться в спогадах бійців-прикордонників, які вміщені у книзі “Вартові західних рубежів”: “Досвіду служби ні в кого з нас не було – ні в рядових, ні в командирів. Спочатку службу несли тільки дозорами по обходах. Ділянка кордону, дорученого нашій команді, була розбита на 5 обходів. Щоденно на кордон відправлялось п’ять груп бійців по 2-3 чоловіки в кожній. Про побутові умови не було й мови [...]” [5.275, с. 30].

Служба була досить напруженою, що вимагало від прикордонників не абиякої мужності і витривалості: “[...] не вистачало боєприпасів і спорядження. Втовлені, змучені, поверталися воїни з нарядів. Ніде було по-справжньому відпочити, просушити обмундирування. Досить часто після нічної служби відразу ж доводилося підніматися по тривозі і переслідувати банду. І все ж, коли видавалася вільна хвилина, прикордонники збирались на політнавчання, заняття з військової справи” [5.327, с. 13].

Постановою Ради Праці та Оборони від 19 січня 1921 р. частини і загони ВВС, котрі охороняли державний кордон, а також загони ВНК при частинах Червоної Армії передавались у повне підпорядкування Всеросійської Надзвичайної Комісії [2.127, с. 106].

15 лютого 1921 р. голова ВНК Ф.Е. Дзержинський затвердив “Інструкцію частинам військ ВНК, що здійснюють охорону кордонів, про взаємовідносини з

Оперативними відділами з охорони кордонів”, а також “Положення про охорону кордонів РСФРР”, ухвалене ВЦВК 10 липня 1921 р. [2.126, с. 168-170, 175]. Зазначені документи визначали порядок охорони кордону, взаємодію частин з Оперативними відділами, повноваження посадових осіб і прикордонних нарядів. Відомчі нормативні акти особливо підкреслювали значення взаємодії прикордонних нарядів між собою і постами, першочергове значення надавалось оперативній охороні кордону, її неперервності в часі і просторі, розбудові в глибину території держави, комбінуванню окремих видів і методів охорони [5.299, с. 138].

У зв'язку з передачею охорони кордону у відання ОВ ВНК у відповідних губернських Надзвичайних Комісіях на прикордонні почали створюватись Особливі відділи з охорони кордону. На них покладалося керівництво охороною кордону та підпорядковувалися всі військові частини, що несли службу з військової охорони кордону [5.276, с. 84-85].

Особливий відділ, який знаходився в складі губернської НК, керував охороною кордону в межах прикордонного району, що визначався територією від лінії кордону на 15 верств углиб держави. З флангів прикордонний район обмежувався розмежувальними лініями з іншими прикордонними районами сусідніх губерній (лінії проходили по адміністративних кордонах губерній) [1.42, арк. 171].

Територія прикордонного району (або інакше – прикордонної смуги губернії) поділялася на дільниці, для обслуговування яких утворювалися прикордонні дільничні Особливі відділи [5.272, с. 16-17]. У розпорядження начальника прикордонного ОВ з охорони кордону надавалися такі підрозділи: група штатних співробітників НК, мережа інформаторів, прикордонні загороджувальні пости, особливі пости, військові частини для військової охорони лінії кордону в інтервалі між загороджувальними постами, для боротьби зі збройними формуваннями, для конвоювання затриманих тощо [5.443, с. 26-27]. Якщо на ділянці був прикордонний пропускний пункт, митний пост (рогатка), то його начальник підпорядковувався начальнику прикордонного дільничного ОВ.

Відділи ВНК і ОВ повинні були перевіряти і слідкувати за несенням служби прикордонними загонами військ ВНК. На кожній ділянці, дорученій особливому посту, виділявся для несення служби військовий загін, чисельністю від взводу до роти, а в окремих випадках і більше. Загін частиною своїх сил виставляв пости, дозори, вів розвідку на контрабандно-небезпечних ділянках кордону. Решта загону залишалася в резерві начальника особливого поста [5.299, с. 139].

З метою розмежування відомчих повноважень Наркомату зовнішньої торгівлі та Особливого відділу ВНК по боротьбі з контрабандою у прикордонній смузі 27 березня 1921 р. заступник начальника ОВ ВНК Г.Г. Ягода та начальник Митного управління НКЗТ РСФРР підписали спільний наказ № 71 “Про взаємовідносини між місцевими органами НКЗТ і ОВ ВНК з охорони кордонів”. У відомчому приписі зазначалося: “[...] У віданні ОВ ВНК з охорони кордонів знаходиться вся лінія кордону та прикордонна смуга. Митні райони, розташовані в прикордонній смузі знаходяться у віданні органів НКЗТ [...]. Будь-який рух осіб і вантажів через кордон може здійснюватися в пунктах розміщення митних установ. [...] До обов'язків державного відділу ВНК з охорони кордону належить спостереження за особами, які намагаються перейти кордон або переправити через нього товар повз митні установи. Після складання протоколів товар доставляється до митної установи, а особи в розпорядження ОВ охорони ВНК. [...] На митні установи покладається прийом і виписка направлень через кордон товарів і вантажів, а також огляд пасажирів та їх багажу, при цьому має бути присутнім представник ОВ ВНК. [...] Пропуск через кордон в одну або в іншу сторону осіб і багажу після митного огляду проводився лише за візою ОВ ВНК з охорони кордонів. [...] В інтересах успішної боротьби з контрабандою ОВ ВНК з охорони кордонів, митні установи повідомляють один одному відомості, наявні у них і які можуть сприяти затриманню контрабанди” [1.30, арк. 3-5]. Цитований документ став першим із багатьох наступних, що регламентували співпрацю ОВ ВНК і митних органів НКЗТ з охорони державного кордону.

У березні 1921 р. робота з формування прикордонних військових з'єднань і частин (дивізій та бригад) вступила в фазу практичного вирішення [5.328, с. 22].

Основу створеної на південному-заході Української СРР прикордонної дивізії військ ВНК склали частини 12-ї стрілецької дивізії імені Петроградської Ради. До складу дивізії входили три бригади. 28-ма, що розташувалася в Одесі, взяла під охорону ділянку кордону з Румунією по Дністру, 29-та бригада з дислокацією у Кам'янці-Подільському охороняла ділянку від м. Кузьмін до Ямполья. 30-та бригада зі штабом у Житомирі забезпечувала охорону кордону на Волині. Бригади складались із батальйонів та ескадронів, ті, у свою чергу, поділялись на роти та взводи, а останні – на прикордонні дозори і пости [5.275, с. 33].

Зовнішні успіхи у питанні формування прикордонної охорони, аж ніяк не знімали вкрай важливої проблеми її кадрового забезпечення, адже як правило на кордоні були зосереджені частини, що складались з військових, котрі не мали ні досвіду, ні необхідних профільних спеціальних знань служби на кордоні [3.140, с. 165]. Кадрове питання у прикордонних військах набуло такої гостроти, що навесні 1921 р. його вирішенням переймається вже найвище більшовицьке керівництво. Політбюро ЦК РКП(б) на своєму засіданні 14 травня 1921 р. розглядало питання “Про охорону кордону”. Наслідком вивчення проблеми стало ухвалення постанови про підсилення прикордонних військ, покращення їх постачання, оптимізації заходів щодо контролю за діяльністю прикордонників [5.235, с. 74]. З метою ліквідації “кадрового голоду” в прикордонній службі на цьому ж таки засіданні, а також на засіданні 18 листопада 1921 р. Політбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення про повернення до прикордонних військ спеціалістів дореволюційної Прикордонної стражі, які мали чималий досвід прикордонної служби. Такий підхід дав можливість підвищити якісний рівень ЧПО, так як більш досвідчені прикордонники ділилися досвідом зі своїми молодими колегами [5.235, с. 72-87].

У силу цілої низки об'єктивних і суб'єктивних причин у перші роки формування радянської прикордонної охорони проблема комплектування посад командного складу була надзвичайно гострою. Відтак одночасно з перекваліфікацією командних і політичних кадрів, використанням старих фахівців, вживались заходи з підготовки керівних кадрів для прикордонних

військ. Основною формою підготовки командного складу середньої ланки прикордонної охорони стали короткотермінові курси та навчальні школи. Важливе місце у системі підготовки кадрів займали районні (при окремих ЧПО батальйонів) і загонні школи. Найактивніше готували кадри для кордону Волочиська (Сатанів) і Кам'янець-Подільська школи [4.203, с. 52]. Підтвердженням цьому є лист начальника Кам'янець-Подільських військово-політичних курсів при ЦК КП(б)У, у якому той звертається до керівників Проскурівського, Летичівського, Кам'янець-Подільського та Новоушицького виконкомів і місцевих ударних комітетів, аби ті направили своїх представників на урочисте відкриття Кам'янець-Подільських військово-політичних курсів, що планувалося 15 вересня 1921 р. [1.57, арк. 299]. В іншому листі очільник цих військово-політичних курсів повідомляє секретаря Виконкому Новоушицької повітової Ради про кількість слухачів курсів, вимоги до них, тривалість навчання та забезпечення курсантів. Тут читаємо: “[...] до 1 жовтня приймаються на курси не менше 50 і не більше 100 з числа комуністів і комсомольців. Курси, поки чотирьохмісячні, з добре налагодженою курсантською платнею. По закінченні курсів курсанти повертаються до частин, які їх надіслали” [1.58, арк. 730].

Одним із найважливіших організаційних завдань у процесі налагодження роботи Кам'янець-Подільських військово-політичних курсів було налагодження побуту курсантів, ремонт казарм, забезпечення матеріального постачання. Водночас давалася взнаки відсутність найнеобхіднішого – спеціальної навчальної літератури, посібників і військових статутів. Намагаючись вирішити ці та інші проблеми начальник Кам'янець-Подільських військово-політичних курсів просив допомоги у місцевих органів влади. У того ж таки секретаря Виконкому Новоушицької повітової Ради, керівник курсів просив: “[...] Для облаштування створити комісію у складі голови курсів та виконавчого комітету. Необхідно в найкоротші терміни надіслати зазначене: постільну білизну, посуд, відра, тази, ліжка, сокири, вила, напильники, лопати [...]” [1.58, арк. 729]. В умовах загального зубожіння та браку найнеобхіднішого повітова влада мало чим могла допомогти прикордонникам. Так було й у випадку з Кам'янець-Подільськими

військово-політичними курсами. У повторному листі секретареві Новоушицького повіт виконкому керівник курсів писав: “На даний час від Новоушицького виконавчого комітету не отримано необхідного обмундирування і постільної білизни для курсів, внаслідок чого курсанти знаходяться в неналежних умовах, тому спостерігається високий рівень їх дезертирства. Прошу негайно вжити заходів для повного задоволення всім необхідним слухачів курсів, які відносяться до Новоушицького повіту. Недоотримання всього вищезазначеного ставить курси перед неможливістю задовольнити потреби курсантів з Нової Ушиці та не дадуть можливості нормально працювати й вчитися” [1.57, арк. 351].

Із середини 1921 р. становище на державному кордоні УСРР у межах Поділля та Південно-Східної Волині різко загострилося. Повсюдно очікували виступу загонів армії УНР, що перебувала на польській території. У травні 1921 р. голова Подільського губерньського Ревкому в циркулярному листі усім головам повітових виконавчих комітетів писав: “Петлюра до збору врожаю збирається виступити проти радянської України. Бути готовим” [1.40, арк. 107]. У прикордонній зоні Поділля з’явилася маса агітаційних прокламацій і листівок із закликом до населення готуватися до повстання проти більшовиків [1.40, арк. 167-179].

На багатьох ділянках радянсько-польського кордону в межах Волині і Поділля час від часу з’являлися великі збройні формування петлюрівців. Повстанці нападали на прикордонні гарнізони, вчиняли терористичні акти, дезорганізуючи прикордонну зону. Невеликі підрозділи радянських прикордонників не мали ні сил, ні засобів аби успішно протидіяти нападам українських повстанців із-за кордону. У таких складних умовах першочерговими ставали завдання вже не охорони, а оборони державного кордону [1.41, арк. 23, 25], а також постало питання про залучення (при необхідності) до охорони кордону стройових частин Червоної Армії [5.434, с. 38].

Про грандіозні масштаби повстанського антибільшовицького руху в прикордонній смузі на польсько-радянському пограниччі в адміністративних кордонах Волинської та Подільської губерній свідчать численні інформаційні

повідомлення за 1921 р. Ось одне з таких: “2 вересня поточного (1921 – А.К.) року о 6 годині вечора банда Орлика чисельністю 150 чоловік з села Малокоробчієва Куєвської волості напала на Лівадський цукровий завод і пограбувала. Банда була дуже добре озброєна шаблями, гвинтівками, револьверами, ручними кулеметами і одним кулеметом “Максим”. Крім того, члени банди були добре одягнені. До її складу входили чоловіки віком від 25 до 35 років, а також два хлопчики. Залишок банди чисельністю в 40 осіб залишився у Кудріковському лісі Куєвської волості поблизу села Мудроголовці біля Вишневецького лісу” [1.35, арк. 171].

Інформацію про подібні випадки читаємо й в інших спецповідомленнях. “[...] У Голеніщеві організований оперативний штаб, у Шидловцях і Гусятині знаходяться по одному кулеметному взводу. У Чемерівці прибув полк у кількості 80 чоловік. Зв'язок встановлюється. [...] невідома банда чисельністю в 15 шабель при двох кулеметах о 20 годині 29 числа цього року пройшла повз Чемерівці в напрямку села Андріївки. На предмет ліквідації банди висланий загін у складі 3-х рот при одному кулеметі і кінний загін у 9 шабель” [1.35, арк. 171]. “[...] Солодківецький волосний виконавчий комітет повідомив: “[...] невідома банда кількістю 100 шабель пройшла через Гужківці, що знаходяться на відстані 8 верст на північний-схід від м. Солодківці [...] О 22-й годині банда чисельністю в 60 осіб зайняла Левадово, що у 3-х верстах на південь від м. Купина. Банда ймовірно намагається переправитися через кордон” [1.35, арк. 173]. “[...] Банда Гальчевського 56 шабель пройшла між містами Лянцкорунь і Гусятин і, обеззброївши прикордонну варту, прямувала за кордон в район Крікова-Бандарівка. На польській стороні були прийняті прикордонниками і, вишикувавшись, з піснями вирушили в Гусятин (Польський)” [1.35, арк. 173]. “[...] За повідомленням особливого поста № 5 в Ляцьковецькому лісі, що в 5-ти верстах на захід від Жванця, з'явилася невідома група чисельністю 15 осіб. Для її ліквідації [...] 1 вересня поточного року [...] виступив загін чисельністю 12 шабель та багнетів при одному кулеметі під команду помічника комбата тов. Ліперовського, але нічого не виявивши, повернувся [...]” [1.35, арк. 173].

Загострення соціально-економічної ситуації всередині Радянської Росії, голод на Поволжі, масові селянські виступи примушували більшовицьке керівництво застосовувати заходи жорсткої економії, зокрема й скорочення армії. Утримання прикордонних військ також надто дорого обходилося державі, а відтак 21 жовтня 1921 р. Рада Праці та Оборони РСФРР прийняла постанову про розформування прикордонних військ і виділення для охорони кордону частин Червоної Армії, що передавалися в розпорядження органів ВНК. Відповідальність за організацію охорони кордону несли ОВ ВНК, а за несення служби військами відповідало військове відомство. Передача військової охорони кордону у відання Червоної Армії дозволила в короткий час розгромити повстанські збройні формування, а також кримінальні банди у прикордонній зоні [5.299, с. 135].

У боротьбі з повстанським рухом чекісти вдавалися до цинічних провокацій. Наприклад, один із загонів ОВ ВНК діяв у селах Кам'янець-Подільського повіту під виглядом продзагону. За планом цей “продзагін” перетворився у “повстанський-антирадянський”. Було випущено декілька відозв із пропозицією до всіх співчуваючих з'явитися на з'їзд для обговорення питань боротьби із “комуною” та “комісарством”. Командир загону Г. Чорнобильський (він же – начальник ОВ ВНК) пізніше зазначав: “План виявився вдалим, мети було досягнуто: деякі села надіслали своїх представників для обговорення вказаних вище питань, тим самим виявивши свою неблагонадійність Радянській владі; [...] окремі особи, більшість в повному озброєнні, з'являлись пропонуючи свої послуги як агітатора перетину кордону на польську сторону, а то і просто як добровольця-партизана, даючи цінний матеріал про інших бандитів, їх місцезнаходження, кількість прихованої ними зброї і зв'язок з формуваннями за кордоном. Більша частина з цих бандитів була спіймана і розстріляна, майно їх конфісковане, а хати спалені. Ті з сіл, які прислали на з'їзд своїх делегатів, що приховували в себе вказаних бандитів, а також зброю, жорстоко покарані: на кожне з них накладений штраф з попередженням, що при повторенні подібних явищ в майбутньому, будуть застосовані суворіші заходи”. Подібний загін ОВ ВНК діяв і в Ямпільському повіті – командир загону Сокіл [2.132, с. 16].

Що ж стосується порядку охорони кордону, то він визначався затвердженим 22 жовтня 1921 р. “Положенням про взаємовідносини військового командування і ОВ ВНК з охорони кордону в Україні” [2.126, с. 186-188]. Охорона кордону виділеними військами здійснювалася шляхом виставлення на кордоні застав і постів, пов’язаних між собою патрулями і дозорами (кінними й пішими). За ними, але у безпосередній близькості від кордону, розташовувалися резервні частини [5.294, с. 67].

Для забезпечення орієнтування частин Червоної Армії на кордоні начальник ОВ ВНК України підписав наказ, за яким передбачалося: “Вивчити і обґрунтувати характерні особливості, політичне і територіальне значення прикордонної смуги; ввірений прикордонний район розбити на прикордонні ділянки, а їх, у свою чергу, на загороджувальні пости”. Ці кроки мали сприяти кращій адаптації військових серед місцевого населення прикордонної зони, встановлення порозуміння з ними, орієнтації на місцевості та ефективнішому виконанню своїх службових обов’язків [5.294, с. 28].

Виконання поставлених завдань з охорони кордону передусім покладалося на військові частини, що мали досвід боротьби з повстанським селянським рухом. Командування відповідних військових округів виділило для цього 2 прикордонні дивізії. Місце розташування дивізій збігалось з адміністративними кордонами прикордонних губерній [4.207, с. 328].

Протягом листопада 1921-го – березня 1922 р. поблизу кордону були розквартировані 190-та Богунська і 131-ша Таращанська бригади, штаби яких розташувались у Шепетівці та Новоград-Волинському. В інших прикордонних пунктах на Волині і Поділлі розмістили частини 44-ої Київської стрілецької дивізії, куди входили: 391-й Таращанський полк, що дислокувався в Олевську; 392-й Таращанський полк – у Пущені; 389-й Богунський полк – в Ізяславі; 390-й Богунський полк – у Теофіполі. Ці досвідчені фронтові полки стали прямими попередниками створення прикордонних загонів у регіоні [5.336, с. 29-30]. Новоспечені прикордонні підрозділи на місцях розташування намагалися

поповнювати свої лави. Так, наприклад, активний запис добровольців проводила 190-та Богунська бригада у Шепетівці [3.135, с. 70].

У грудні 1921 р. охорону кордону на Поділлі доручено бойовим частинам 24-ї Самаро-Симбірської залізної стрілецької дивізії. Із цією метою з її складу спочатку було виділено 70-ту і 71-шу стрілецькі бригади, кожна з яких мала два полки. Штаби полків розташувались у м. Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському та Дмитришівці. Пізніше на охорону кордону вийшли й частини 72-ї Перекопської бригади зі штабом у м. Проскурові [5.347, с. 27].

Про те як відбувалися подібні переходи та розквартирування командного складу нових прикордонних частин свідчать документи. Зокрема у листі командира 70-ї стрілецької бригади надісланому 15 грудня 1921 р. із Деражні на адресу голови Кам'янець-Подільського повітового Виконавчого комітету читаємо: “У наслідок переходу ввіреної мені бригади на охорону державного кордону, в зв'язку з цим розміщення штабу 209-го стрілецького полку в Кам'янці-Подільському [...] прошу надати командирі полку повне сприяння в розміщенні штабу і деяких команд полку, з тим щоб робота в штабі не переривалася через відсутність квартир для самого штабу та його співробітників” [1.41, арк. 18]. Вже 22 грудня 1921 р. подібний лист до голови Кам'янець-Подільського повітового Виконавчого комітету надіслав і сам командир 209-го стрілецького полку: “У зв'язку з тим, що ввіреному мені полку наказано перейти на охорону кордону з розташуванням штабу полку в Кам'янці-Подільському і потребою розміщення штабу, деяких команд та співробітників, відряджається в Кам'янець-Подільський завідуючий господарством полку тов. Лавриневич. Прошу надати йому якнайширшу та найсприятливішу підтримку і допомогу для розміщення полкових установ із таким розрахунком, щоб після прибуття полку в місто, негайно можна було взятися до роботи” [1.41, арк. 17].

Широкий спектр розв'язуваних прикордонними військами завдань визначав доцільність поєднання у їхній діяльності військових, митних, чекістських та інших спеціальних функцій. У 1922 – 1923 рр. стан справ тепер вже на південно-західній ділянці кордону СРСР характеризувався відносною стабілізацією.

Вирішальним чинником на цьому шляху стало підписання СРСР двосторонніх угод із суміжними державами – Польщею та Румунією. Водночас через ідеологічний фактор відносини між “капіталістичним світом” і щойно створеним Союзом РСР, незважаючи на його дипломатичне визнання багатьма державами, продовжували залишатися напруженими. Останнє обставина не могло не позначитися на прикордонній обстановці [5.223, с. 3-4].

До вересня 1922 р. стан справ на кордоні змінився. Антибільшовицька боротьба з відкритої фронтової чи то рейдової війни головним чином прийняла форму диверсійної і здійснювалася дрібними групами. Іншою проблемою залишалася активна контрабанда промислових товарів і продовольства [5.299 с. 134]. Існуюча військова прикордонна охорона потребувала реформування з метою створення постійної професійної охорони державного кордону.

За пропозицією В.І. Леніна IX Всеросійському з'їзду Рад, Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет 6 лютого 1922 р. ухвалив постанову про ліквідацію ВНК і реорганізацію її апарату в Державне політичне управління (ДПУ) при НКВС РСФРР. Вищим адміністративним органом ДПУ була Колегія при голові ДПУ, а її накази та постанови оголошувалися обов'язковими для виконання всіма територіальними підрозділами. Центральному апарату ДПУ підпорядковувалися губернські відділи ДПУ при Губвинонкомах, Особливі відділи фронтів, військових округів та армій, а також Особливі відділення дивізій та прикордонної охорони [5.295, с. 289-290].

Услід за перетвореннями, які були здійснені на вищому рівні, відбулися зміни й на теренах Української СРР. 22 березня 1922 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет видає декрет про скасування Всеукраїнської надзвичайної комісії та її органів на місцях. Натомість створюється Державне Політичне Управління при НКВС УСРР [1.57, арк. 286-287].

Наприкінці березня 1922 р. в Українській СРР розформували губернські Особливі відділи і прикордонні відділення, що обслуговували державний кордон, а в місцях розташування прикордонних дивізій були організовані дільничні прикордонні Особливі відділи: № 1 – у Житомирі (44-та дивізія), № 2 – у Вінниці

(24-та дивізія), № 3 – в Одесі (55-та дивізія), № 4 – у Миколаєві (15-та дивізія), № 5 – у Сімферополі (3-тя дивізія). Дільничні прикордонні ОВ мали власний оперативний склад, входили до структури губернських відділів і повністю їм підпорядковувалися [3.261, с. 329].

Начальник дільничного прикордонного відділу призначався ОВ округу – Київського або Харківського військових округів, за погодженням з головою губернських ДПУ і входив до складу колегій останніх. Саме губернські колегії ДПУ за поданням начальників дільничних прикордонних відділів розглядали усі справи про порушення режиму перетину кордону, контрреволюційну та терористичну діяльність у прикордонній смузі тощо. В оперативному відношенні дільничний прикордонний ОВ підпорядковувався через голову губернської ДПУ комісії Оперативного відділу військового округу [5.357, с. 29]. У місцях розташування штабів бригад у прикордонній смузі організовувалися прикордонні ОВ зі штабом із 40 штатних працівників, що обслуговували закріплену за ними ділянку прикордонної смуги та бригадні військові підрозділи. Третя бригада кожної прикордонної дивізії залишалася резервною для всієї контрольованої дільниці кордону, а при ній знаходився інформаційний пост. Волинська та Подільська прикордонні дільниці мали по два прикордонних відділення. При прикордонних постах і пікетах були організовані так звані Особливі пости – низові ланки прикордонних оперативних структур ДПУ. У тому разі, якщо прикордонне відділення перебувало в повітовому центрі, то його начальник одночасно був членом повітового відділу ДПУ [1.72, арк. 129].

У травні 1922 р. колегією ДПУ РСФРР було розроблено нову схему реорганізації особливих органів з поділом їх функцій і завдань на дві частини [5.296, с. 139]. На реорганізований апарат Оперативних відділів секретно-оперативних частин ДПУ (ОВ СОЧ ДПУ) покладалися завдання: виявлення потреб, недоліків, умов життя, настроїв, хвилювань бійців і командирів, усіляких шкідливих впливів, що відбуваються в армії і на флоті, внутрішніх еволюційних процесів; боротьба з посадовими злочинами в армії і на флоті; застосування інших запобіжних заходів. Контррозвідальні відділи СОЧ ДПУ (КРВ СОЧ

ДПУ) своєю чергою мали опікуватися: боротьбою з шпигунством, контрреволюційними змовами та бандитизмом; боротьбою з контрабандою та незаконним перетином кордону [5.429, с. 229]. Оперативні та контррозвідальні відділення також були утворені й у складі СОЧ губернських відділів ДПУ.

Реорганізація Червоної Армії торкнулася передусім управління військових округів. Особливі органи, що раніше підпорядковувалися ОВ Харківського військового округу тепер переходили у безпосереднє підпорядкування ОВ ДПУ. Подібні ж структури Київського військового округу перепідпорядковувалися ОВ державної оборони Повноважного представництва ДПУ УРСР на Правобережжі (ОВДО ПП ДПУ УРСР). Реорганізація особливих органів проводилася відповідно до нового принципу поділу Червоної Армії, за яким дивізії об'єднувалися не в бригади, а в полки (3 піхотних та 1 кавалерійський) і зводилися в корпуси, підпорядковані безпосередньо Штабу Збройних сил України [3.261, с. 330].

Особливим відділам корпусів надавалися інформаційно-розшукові та оперативно-слідчі функції, вони обслуговували військові частини та установи корпусу, і всі завершені слідством і підготовлені для передачі до суду слідчі справи направлялися за підсудністю. ОВ корпусів звітували перед губернськими відділами, на території яких знаходилися, шляхом надсилання доповідей, інформаційних бюлетенів, інших матеріалів про свою діяльність [3.261, с. 331].

Особливі відділи прикордонних корпусів підпорядковувалися безпосередньо ОВ ДПУ РСФРР. Прикордонні дивізії обслуговувалися ОВ СОЧ ПП ДПУ УСРР, якому підпорядковувалися всі дивізійні прикордонні пункти 9-ї дивізії, 2-ї окремої кавалерійської бригади (Г. Котовського), 24-ї, 44-ї та 45-ї дивізій 1-го корпусу, 1-ї та 2-ї кавалерійських дивізій [5.233, с. 231].

Дивізійні прикордонні пункти зі штатом у 12 осіб оперативних функцій не мали, а в оперативному відношенні підпорядковувались СОЧ ОВ ДПУ тієї губернії, на території якої дислокувалися. Таким чином, безпосередня охорона лінії державного кордону покладалася на контррозвідальні відділи та ОВ СОЧ губернських відділів ДПУ. В прикордонній смузі така охорона здійснювалася прикордонними повітовими відділеннями губернських відділів ДПУ, утвореними

шляхом злиття прикордонних ОВ із повітовими органами губернських відділів ДПУ. Дільничні прикордонні відділи і прикордонні ОВ було розформовано. На лінії кордону в межах кожного повіту, залежно від його довжини, рельєфу місцевості, іншої специфіки, органи ДПУ, польове командування та органами митного управління НКВС спільно організовували прикордонні пункти з підлеглими їм прикордонними постами і прикордонними пікетами. Всі поточні справи розформованих прикордонних відділів, що стосувалися стану прикордонної охорони, військових частин, що її здійснювали, тепер передавалися в дивізійні особливі пункти та корпусні ОВ, а всі справи, що стосувалися прилеглої до кордону смуги – до відповідних губернських і повітових відділів ДПУ [3.261, с. 331-332].

Проведене реформування організаційної структури прикордонної охорони могло дати ефект тільки за умов відмови від традиційних способів боротьби з “контрреволюцією”, що в період громадянської війни виявлялася в масових військових операціях з ліквідації антирадянських формувань на кордоні. На порядок денний став перехід до куди витонченіших методів роботи ОВ прикордонної смуги. Йшлося про налагодження ретельного збору інформації, пасивної реєстрації окремих осіб, громадських об’єднань, розробку системи вербування інформаторів. Це давало можливість на основі детально вивчених агентурних даних (зведень і бюлетенів) проводити ліквідацію активних антирадянських елементів і цілих організацій у прикордонній смузі. У нових умовах боротьби виключне значення набувала агентурна робота. Облік агентурної діяльності оперативних підрозділів ДПУ на кордоні концентрувався у створенні реєстру даних, статистичній обробці та систематизації всіх матеріалів, що проходили через органи ДПУ [5.327, с. 145-146].

Про реагування на повідомлення прикордонної агентурної мережі свідчать спеціальні інформаційні бюлетені, що їх Інформаційний відділ ДПУ направляв своїм підлеглим інстанціям. В одному з таких за № 32 зі слів таємного інформатора зазначалося: “[...] кінна прикордонна охорона 15 числа, зухвало приїхала на зміну пішої прикордонної охорони, вночі того ж дня з’явилися

проломи замків у складах, роз'їжджали по засіяних полях, били людей нагайками, чинили безчинства [...]”. [1.35, арк. 116]. В іншій спеціальній доповіді читаємо: “[...] за даними 15 числа мешканцями с. Каліня Бековецької волості затримано трьох злодіїв, які крали коней. Після завданих населенням побоїв вони зізналися, двоє померли від побоїв, а третього забрали в Кам'янець-Подільський карний розшук” [1.35, арк. 116].

На адресу керівництва ДПУ з місць надсилалися бюлетені, які містили різноманітну інформацію про ставлення місцевого населення до радянської влади, про життя людей у смузі кордону: “[...] секретар Нупінського повітового Виконавчого комітету під час занять завжди п'яний, з громадянами спілкується грубо” [1.35, арк. 111]. “[...] У селі Великий Карабчіїв спекулянти переправляють коней у Галичину, 21 травня 1922 р. повинні переправити за Збруч 5 пар коней” [1.35, арк. 113]. “[...] У Маковецькій, Шатівській та інших церквах під приводом відслужити панахиду з'являються незнайомі особи, які поширюють провокації: [...] нібито десь з'явилась з мертвих жінка, яка сказала, що треба служити панахиди і в найближчому майбутньому бог пошле позбавлення від більшовиків [...]”. “[...] вчитель Купінської школи Потапов розповідає своїм учням, що Україна була самостійною і народу добре тоді жилося”. “[...] У с. Великий Армідне громадянин Калинівський був посередником шпигунам для переходу за кордон і агітував селян за Петлюру [1.35, арк. 71].

У низці інших бюлетенів йдеться про прикордонний бандитизм і контрабанду. “[...] За відомостями в м. Франполе перебуває бандит Линік Матвій, який залишився від осінньої банди, організованої Ходяковим і ходить з обрізом і бомбами”; “[...] бандити Завадський Броніслав і Швець Микола переховуються в с. Думанівці та у Вірменському лісі Маковської волості” [1.35, арк. 103]. “[...] У с. Слобідки, Оринінської волості громадянки Михайлівська та Клізерська, посилено займаються контрабандою”; “[...] За чутками, в районі Городоцької волості із-за кордону перейшли кілька ватажків банди, з метою формування нової банди із колишніх інформаторів с. Людвіполя” [1.35, арк. 99, 100].

Про ситуацію на кордоні йдеться в одному з тижневих повідомлень завідуючого інформаційним відділом Кам'янецького повітового виконкому за 1922 р.: “За минулий тиждень контрреволюційних, а також бандитських виступів немає, є поодинокі випадки агітації, пограбування та нищення прокламацій. Мобілізація закінчена, проводиться виловлювання дезертирів, кількість їх невідома. Розверстка проводиться, широку участь у цьому приймають сільські комнезами, внаслідок чого виконано на 70 %” [1.37, арк. 4].

Дуже скоро стало зрозумілим, що колишні солдати-фронтовики стройових частин Червоної Армії не можуть ефективно виконувати покладені на них функції з охорони державного кордону. Саме тому, керівництвом ДПУ НКВС РСФРР було вжито заходів для повернення на кордон професійних і досвідчених дореволюційних кадрів. Від безвиході більшовицьке керівництво навіть пішло на безпрецедентний для себе крок – колишнім “царським воєнспецам” надали всі повноваження щодо виконання завдань з охорони кордону [5.433, с. 152]. На засіданні ДПУ НКВС РСФРР 10 травня 1922 р. було вирішено “[...] клопотання про створення Окремого корпусу прикордонної варти, облаштованого на зразок військ ДПУ [...]”. Встановити для нього чисельність в 50000 пайків. Комплектування його провести шляхом мобілізації старих прикордонників” [5.235, с. 52]. 27 вересня 1922 р. РПО РСФРР постановила: “Передати охорону сухопутного та морського кордону ДПУ, для чого створити Окремий прикордонний корпус військ ДПУ [...]”. Загальна чисельність особового складу корпусу мала становити 50 000 осіб, із яких шоста частина – це кіннота [2.122, с. 141]. 25 жовтня 1922 р. РПО РСФРР затвердила “Положення про організацію Окремого прикордонного корпусу військ ДПУ”. За збігом обставин чи ні, але того ж дня РНК РСФРР ухвалила постанову про подальше посилення боротьби з контрабандою [5.275, с. 41].

Наказом по військах ДПУ НКВС від 27 жовтня 1922 р. № 464 були утворені прикордонні округи та визначена чисельність військ у кожному з них. НКВС передав прикордонні дивізії в розпорядження ДПУ для укомплектування військ. Окремий прикордонний корпус (ОПК) входив до складу військ ДПУ і

підпорядковувався голові ДПУ чи його відповідному заступникові. Безпосередньо командиром ОПК військ ДПУ за сумісництвом було призначено начальника контррозвідувального відділу А.Х. Артузова [4.204, с. 61].

Для керівництва прикордонними військами були сформовані такі відділи: в центрі штаб ОПК, у прикордонних округах – штаби прикордонних округів, у прикордонних губерніях – штаби губернських прикордонних загонів. Прикордонні війська склалися з окремих батальйонів у три роти складу і кавалерійським підрозділом. Усього було сформовано 27 окремих прикордонних батальйонів, 8 окремих прикордонних рот, 6 окремих кавалерійських дивізіонів, 7 окремих кавалерійських ескадронів і 9 окремих прикордонних рот зв'язку. До лютого 1923 р. всі ці підрозділи були об'єднані в губернські прикордонні загони [5.365, с. 34].

До кінця 1922 р. прикордонні повітові відділення були в чотирьох українських губерніях на західному та південно-західному кордоні: Волинській, Подільській, Одеській та Миколаївській. У Волинській губернії такі відділення існували у Новоград-Волинському, Старокостянтинівському, Коростенському та Ізяславському повітах. Дільничний прикордонний оперативний відділ № 1 об'єднали з СОЧ губернського оперативного відділу, а остання була реорганізована та розділена на два відділення: контррозвідувальне і особливе з передачею їм функцій обслуговування 1-ї прикордонної дивізії та інших військових частин (крім польових і військових установ), розташованих на території губернії [5.245, с. 156].

У Подільській губернії повітові прикордонні відділення утворили в шести повітах (Кам'янець-Подільському, Могилівському, Проскурівському, Новоушицькому, Ямпільському та Огольпільському. Прикордонний ОВ № 2 об'єднали з СОЧ Подільського губернського ОВ ДПУ, де було проведено аналогічну реорганізацію внутрішньої структури з передачею функцій оперативного обслуговування 2-ї прикордонної дивізії [3.261, с. 332].

До 1 березня 1923 р. реорганізація прикордонних військ ДПУ закінчилася. Питання визначення найзручніших пунктів дислокації частин прикордонної

охорони та їхніх підрозділів обговорювалося 22-24 березня 1923 р. на з'їзді представників прикордонних округів. З'їзд ухвалив рішення про дислокацію прикордонних військ і будівництво ліній зв'язку. Відповідно до рішень з'їзду наказом голови ОДПУ від 28 березня 1923 р. № 130 була введена нумерація ЧПО та встановлено їх дислокацію [5.299, с. 134].

З метою подальшого вдосконалення керівництва прикордонною службою у липні 1923 р. у складі ДПУ РСФРР було сформовано відділ прикордонної охорони, на котрий покладалося все керівництво прикордонною службою, військовою та оперативною охороною кордону [5.300, с. 35].

До кінця 1923 р. охорона радянських кордонів продовжувала здійснюватися у двох паралельних сферах – оперативній та військовій. Провідним вважався оперативний напрямок. Тут охорона забезпечувалась органами ОДПУ (з 15 листопада 1923 р. – Окреме державне політичне управління при РНК СРСР) через прикордонні ОБ і їхні підрозділи – прикордонні Оперативні пункти (ОП).

Допоміжну роль в охороні кордону покладали на військову охорону, що її здійснювали окремі батальйони військ ОДПУ, котрі знову ж таки в оперативному відношенні підпорядковувалася прикордонним ОБ. Ділянки кордону і прикордонної смуги, за охорону яких відповідали прикордонні ОБ, були також і ділянками окремих прикордонних батальйонів. Відтак прикордонні батальйони забезпечували збройною силою оперативну діяльність особливих відділів [4.204, с. 62].

Основними відомчими нормативними документами ДПУ НКВС – ОДПУ РНК СРСР, що регулювали діяльність і службу з охорони державного кордону були “Положення про організацію Окремого прикордонного корпусу військ ДПУ” (жовтень 1922 р.) і “Положення про охорону кордону Союзу Радянських Соціалістичних Республік” від 7 вересня 1923 р. [2.122, с. 200-201]. Останнє складалося з трьох розділів (Загальні положення; Про прикордонні смуги та охорону кордонів; Застосування зброї) та стало основним документом, що регламентував дії з військової охорони кордону [5.299, с. 141].

“Положення про охорону кордону...” регламентувало питання позначення лінії кордону на місцевості, порядок використання прикордонних водних ресурсів, здійснення робіт у прикордонній смузі, а також визначало завдання прикордонних військ, порядок в'їзду в прикордонну зону тощо.

Щодо визначення службових обов'язків прикордонної охорони, то в нових суспільно-політичних умовах на неї покладалися такі завдання: боротьба з політичною контрабандою; забезпечення непорушності кордону та боротьба з його порушниками; при необхідності захист населення прикордонної смуги від нападів озброєних банд; захист від розкрадання водних багатств у межах 12-мильної морської смуги; здійснення в особливих випадках за погодженням з Народним комісаріатом охорони здоров'я прикордонного карантинного нагляду [5.299, с. 141].

З метою ефективної боротьби з контрабандою та порушниками кордону “Положення...” визначало чіткі межі особливих прикордонних смуг, що відраховувалися від лінії державного кордону: на суходолі – це чотирьохметрова прикордонна, п'ятсотметрова, п'яти, семи, шістнадцяти та двадцятидвохкілометрові прикордонні смуги; на морі – це дванадцятимильна морська прикордонна смуга. В межах цих смуг прикордонній охороні надавалися відповідні особливі права (пошук, переслідування та затримання порушників кордону, зведення інженерних споруд, введення обмежень для місцевого населення тощо) [5.299, с. 141].

Відповідно до “Положення...” були розроблені інструкції, пам'ятки і вказівки з питань охорони кордону та дій прикордонних військ. У них знайшли відображення організаційна структура прикордонних військ і органів управління, права та обов'язки прикордонної охорони, були визначені найважливіші види нарядів (постовий, спостерігач, секрет, засідка, дозор, черговий по заставі, прикордонна пошта), встановлювався порядок дії ЧПО та їхніх підрозділів по тривозі, під час пошуку і затримання порушників кордону, давалися рекомендації з охорони кордону в особливих умовах (вночі, у негоду), охорони кордону в зоні

прилеглий до населених пунктів, з охорони морського кордону тощо. Ці документи визначали порядок озброєння прикордонних загонів [5.358, с. 41].

У період з 14 по 21 липня 1922 р. в результаті роботи Змішаної Російсько-Українсько-Білорусько-Польської прикордонної комісії був визначений кордон між УРСР і Польщею по річці Збруч (відповідно до статті Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р. і постанови № 2 Територіально-технічної прикордонної комісії). Уточнення та делімітація лінії державного кордону потягнули за собою й певні організаційні кроки на його українській ділянці в межах Поділля і Південно-західної Волині. Зокрема уповноважений Російсько-Українсько-Білоруської делегації змішаної прикордонної комісії звернувся до голови Кам'янець-Подільського повітового виконкому з проханням: “Взяти до уваги землі, які відійшли від Польщі” [1.36, арк. 2-2зв].

З метою вдосконалення прикордонної охорони та митного контролю РНК УСРР 14 листопада 1922 р. ухвалює постанову “Про заходи боротьби з контрреволюціонерами, ввезення та вивезення товарів” [1.59, арк. 2]. Невдовзі з’являється циркуляр НКВС СРСР про дозвіл на перехід кордону на короткий термін (до 3-х місяців) для мешканців прикордонної смуги [1.60, арк. 85].

19 грудня 1922 р. РНК УСРР ухвалює постанову “Про встановлення прикордонних пунктів 15-верстової прикордонної зони УСРР” [1.42, арк. 171], а вже 3 січня 1923 р. іноземний відділ НКВС затвердив нові “Правила про перехід кордону місцевими мешканцями 15-верстової смуги між Польщею та УСРР” [1.42, арк. 87].

Ці нормативні приписи були конкретизовані в наказі Оперативного відділу Київського військового округу № 29 про “Впорядкування руху та проїзду в прикордонну смугу, а також рішучу боротьбу з контрабандою” [1.34, арк. 40]. Для чіткого виконання вимог цього наказу навіть розробили спеціальну “Інструкцію для центральних і місцевих Бюро віз із метою контролю над усіма особами, які в’їжджають і виїжджають з прикордонної смуги та забороненої зони” [1.34, арк. 20-20 зв]. З метою того ж таки вдосконалення охорони кордону

керівництво ОДПУ СРСР 28 березня 1923 р. підписує наказ “Про встановлення постійної дислокації прикордонних загонів”.

Особливості ситуації на кордоні у 1921 – 1923 рр. і стан прикордонних військ розкривають матеріали звіту ДПУ УСРР про роботу відомства за період із січня по червень 1922 р., підписаного його головою В. Манцевим [3.261, с. 317-383]. Недоліки в прикордонній охороні пояснювалися недостатнім рівнем доведення інструкцій прикордонникам щодо їх завдань; незадовільною дислокацією прикордонних військ внаслідок їх малої чисельності; важким матеріальним становищем червоноармійців ЧПО. У звіті йшлося про те, що дезертирство червоноармійців-прикордонників за кордон стало звичним явищем. Дислокація ЧПО не забезпечувала ефективної реалізації ними своїх функцій, зокрема через неможливість розташовувати військові частини окремими загонами, що було б найдоцільнішим в охороні кордону, адже дозволяло б зберегти достатню маневреність і гнучкість даних підрозділів [3.261, с. 375].

Значні недоліки мала й політична робота серед прикордонників. На думку укладачів звіту, їх причинами були такі фактори: розпорошення військових частин на розташовані в безпосередній близькості “до ворога” дуже дрібні прикордонні підрозділи, що робило практично неможливою політичну роботу серед особового складу; негативний вплив контрабанди та інших видів легкої наживи у прикордонній смузі, крайня перевантаженість ЧПО нарядами. Недостатнім було й постачання прикордонників предметами побуту та обмундируванням [5.245, с. 75].

Особливе занепокоєння функціонерів ДПУ НКВС УСРР викликав розвиток економічної контрабанди. Остання за словами авторів звіту “[...] завойовувала собі всі “права громадянства” не лише серед населення прикордонної смуги, де це заняття вже давно стало головним “промислом”, але й серед працівників тих органів, на які покладалася охорона кордонів і ведення боротьби зі злом [...]. Основним стимулом контрабанди є легкість наживи, великі бариші при порівняно неважкій “роботі [...]” [1.25, арк. 11]. Саме матеріальна незабезпеченість

співробітників особливих відділів розглядалася керівництвом ДПУ як головний мотив, що штовхав посадовців-прикордонників на вчинення злочинів.

Матеріальна незабезпеченість співробітників особливих відділів є головним мотивом, що штовхає їх на злочини. З огляду на цю обставину, контрабандисти легко заключали угоди і “працювали” за згодою з митним контролем, участь співробітників особливих пунктів спостерігалася не тільки в дрібній контрабанді, але були випадки контрабандного експорту та імпорту товарів цілими возами при активному сприянні співробітників особливих пунктів, які переправляли їх на кордон під своєю охороною. Злочинна діяльність окремих осіб, знахабнілих до останньої межі, не тільки сприяла посиленню контрабанди, але і деморалізувала інших співробітників [1.25, арк. 4].

За такого розгулу контрабанди стають зрозумілими й дуже невеликі цифри, що фігурували в офіційних звітах про її затримання. За період січня-червня 1922 р. було офіційно зареєстровано 624 випадки переходу кордону контрабандистами з товарами на суму 800 мільйонів карбованців, причому більше двох третин контрабанди взагалі не було оцінено. Насправді експортна та імпортна контрабанда одержала широкий розвиток. Головними товарами подібного “експорту через кордон” стали різні товари: сировина, зерно, худоба, шкіра, благородні метали, музейні цінності тощо. Контрабанда імпорту – це дешева галантерея, бакалія, напівфабрикати, медичні препарати та мануфактура. Незначними були показники політичної еміграції (161 особа) та імміграції (66 осіб) [1.9, арк. 10].

На перешкоді ефективній прикордонній охороні та боротьбі з контрабандою стала відсутність чіткої взаємодії між різними ланками цієї системи. На кордоні, де тісно перепліталися завдання державних органів, що вели роботу з охорони політичних чи економічних інтересів держави, неминуче траплялися непорозуміння. Незважаючи на низку декретів РНК, наказів військового командування, НКЗТ і ВУНК, що визначали й розмежовували коло обов'язків підвідомчих цим органам структур, все ж такі інциденти не припинялися. Причому, на думку керівництва ДПУ УРСР “[...] значна роль у виникненні

всякого роду непорозумінь і конфліктів належала співробітникам особливих пунктів і розвідувальних органів, які, користуючись своїм службовим становищем і характером роботи, своїми діями [...] “узаконили” контрабанду та спекуляцію [...]” [1.10, арк. 8].

Становище, що склалося на кордоні, було далеке від нормального і украй негативно позначалося на політичних та економічних інтересах радянської влади, а відтак змусило зацікавлені органи в центрі вжити рішучих заходів щодо викорінення подібних явищ на західному кордоні УСРР. З цією метою в Харкові була створена Центральна комісія по боротьбі з контрабандою, а при Особливих відділах ХВО та КВО окружні комісії, до складу яких увійшли представники ВУНК, військового відомства та Народного комісаріату зовнішньої торгівлі [1.10, арк. 11-12].

Проте територіальна відірваність цих органів не дозволяла їм чітко й швидко реагувати на все, що відбувається на кордоні, а відтак назрілим питанням стала децентралізація апарату боротьби з контрабандою, що зробило б його більш гнучким і працездатним. Відповідні губернські комісії були утворені в Подільській, Волинській та Миколаївській губерніях під головуванням начальника губернського відділу та в складі двох членів: представника військового командування і митного комісара. На місцях за таким же організаційним принципом створювалися дільничні трійки, наділені широкими повноваженнями в боротьбі з усіма видами контрабанди та незаконним переходом кордонів. Організація цих трійок на місцях внесла значну ясність і узгодженість в роботі органів НКЗТ, особливих пунктів і військового відомства на кордоні [1.10, арк. 22]. З метою припинення розвитку контрабанди було встановлено єдину прикордонну перепустку. Наслідком же функціонування центральної комісії та її органів на місцях стало покращення комунікації в діяльності прикордонних і митних органів, поступове зменшення контрабанди та стабілізація становища на кордоні [1.11, арк. 44].

Ефективне виконання прикордонними органами своїх функцій і завдань було неможливим без нормального матеріально-побутового та речового забезпечення і

харчування прикордонників. Тодішнє матеріальне становище Червоної Армії характеризувалося вкрай недостатнім продовольчим, фуражним забезпеченням і технічним постачанням. Пайок, що видавався, далеко не досягав належної норми, а напівфабрикати та жири в раціоні були практично відсутніми. Галопуюча інфляція та стрімке падіння купівельної спроможності рубля зробили платню, що її отримували червоноармійці-прикордонники, мізерною [1.15, арк. 25-32].

Не кращим був і стан справ з речовим постачанням. Наприклад, у зимові місяці на початку 1922 р. військові частини були обмундировані не більше ніж на 60 % від норми. Почастішали випадки дезертирства за кордон. Більш того в частинах прикордонної охорони 24-ї та 44-ї дивізій неодноразово фіксувалися випадки дезертирства за кордон не лише червоноармійців, але й керівного складу [1.17, арк. 24, 25].

Із настанням теплої пори питання про обмундирування дещо згладилося, але не втратило своєї гостроти, оскільки відсоток забезпечення бійців ЧПО одностроями як і раніше був невисокий. Медико-санітарне постачання також було далеким від належного. Гострий брак медикаментів значною мірою гальмував роботу по боротьбі з епідеміями, які розвивалися в армії головним чином на ґрунті поганого харчування. Дуже слабо велася боротьба з венеричними захворюваннями, що набули серед бійців Червоної Армії великого поширення [1.45, арк. 78]. Військові частини прикордонників регулярно та в достатній кількості отримували лише постачання зброєю та боєприпасами.

Із проханням про надання підтримки прикордонним загонам звертався до місцевих органів влади заступник голови Подільського губвиконкому. Останній, у листі на адресу голів Кам'янець-Подільського, Могилівського, Проскурівського повітових виконкомів, на чий території якраз формувалися прикордонні батальйони ОДПУ, писав: "Пропоную надати їм (прикордонникам – А.К.) різну допомогу й підтримку: виділення приміщень і матеріальної допомоги" [1.42, арк. 202]. Зокрема місцеві органи радянської влади сприяли розквартируванню прикордонних підрозділів. Наприклад, 5 жовтня 1923 р. Новоушицький повіт виконком на своєму засіданні розглянув і задовольнив питання про виділення

приміщень для розміщення казарм 15-го батальйону прикордонних військ [1.56, арк. 95-96].

Тяжке матеріальне становище прикордонних підрозділів Червоної Армії та фактична безкарність штовхали окремих бійців (“найменш стійкий і найбільш розбещений елемент”) на грабежі, що супроводжувалися насильством над селянами. Як свідчать документи, крадіжки та грабежі майна і продуктів у місцевого населення прикордонної зони в місцях розташування частин набули масового характеру та були головною причиною недоброзичливого ставлення селянства до червоноармійців [1.35, арк. 101, 112].

Архівні документи підтверджують складний стан із матеріально-побутовим і харчовим забезпеченням, що склався в частинах прикордонників у 1921 – 1923 рр. Зокрема, командир вже згадуваного нами 15-го прикордонного батальйону доповідав: “[...] речовим забезпечення батальйон не задовольнявся зовсім, крім того, щоб одягнути людей, які прийшли з 214-го полку, нічого не було, більшість червоноармійців стоять на постах босими, без шинелей; [...] коні віком від 10 до 20 років і як результат в поганому стані, голодні, кволі, через погане забезпечення фуражем; [...] кінне спорядження в занедбаному стані і потребує замінити; [...] продовольче постачання зовсім жалюгідне; [...] грошового забезпечення не було” [1.62, арк. 5].

В умовах відсутності централізованого забезпечення командирам нічого не залишалось, як пробувати вирішити існуючі проблеми самотужки. Наприклад, командир того ж таки 15-го прикордонного батальйону звертався до голови Новоушицького повітового виконкому про допомогу в будівництві нових приміщень, пошитті обмундирування, оснащенні, грошовому та продовольчо-фуражному забезпеченні, а також у поповненні особового складу на 100 бійців [1.64, арк. 13].

Одним із способів покращення матеріально-побутового забезпечення прикордонних частин стало призначення їм так званих “шефів” в особі державних органів влади чи господарських установ. У прикордонників-подолян це були повітові виконкоми. У рамках такого “шефства” проводилися заходи “[...] для

покращення побуту червоноармійців [...]”: “Тиждень шефства” [1.43, арк. 3, 9] [1.38, арк. 1, 7, 47], “Місячник обладнання казарм”, “День книги” [4.171, с. 4], “Тиждень здобутку червоноармійця” [1.61, арк. 76, 80]. Так, через складне матеріальне становище прикордонників Дунаєвецької волості місцевою волосною комісією було проведено “Тиждень статку червоноармійця”, про що, зокрема, зазначено в протоколі її засідання, який датований 23-ім лютого 1922 р. [1.63, арк. 14].

Звичайно ж далеко не всі такі заходи проводилися без тиску влади, часто-густо набуваючи форму так званого “добровільного обкладення” населення. Про обсяги та дієвість цієї допомоги свідчать документи. Наприклад, із 1 грудня 1922 р. по 1 березня 1923 р. Кам’янецький повітовий виконком передав 12-му прикордонному батальйону 6800 пудів зерна, 15 пар взуття, суконних гімнастерок і шароварів – 46, літніх гімнастерок – 78, 3 000 000 крб. грошима; 13-й прикордонний батальйон отримав: 9000 пудів зерна, 25 пар взуття, суконних гімнастерок і шароварів – 50, літніх гімнастерок – 89, 4 000 000 крб. грошима; 14-му батальйону було передано 4700 пудів зерна, 30 пар взуття, суконних гімнастерок і шароварів – 58, літніх гімнастерок – 80, 4 000 000 карбованців грошима; 20-й прикордонний батальйон – 6800 пудів зерна, 18 пар взуття, суконних гімнастерок і шароварів – 45, літніх гімнастерок – 73, а також 2 000 000 крб. Було проведено місячник обладнання казарм. Прикордонним батальйонам на обладнання казарм повітвиконком виділив 5000 карбованців золотом (500 червінців грошовими знаками 1923 р.) [1.38, арк. 2, 25, 35] [1.39, арк. 227-228, 230].

Для допомоги червоноармійцям створювалися окружні комісії. Керувала всім процесом Центральна шефська комісія [1.3, арк. 75]. Загалом ці заходи були результативними та дали можливість прикордонникам пережити голодні та скрутні часи, а в кінці 1923 р. організаційна структура радянських прикордонних військ на Поділлі та Південно-Східній Волині набула завершеного вигляду.

Отже, в період 1921 – 1923 рр. відроджена більшовиками на Поділлі та Південно-Східній Волині прикордонна охорона проходила своє становлення. Складне економічне, соціальне та військово-політичне становище всередині держави і напруженість у відносинах із найближчими сусідами вимагали якнайшвидше закрити лінію спільного кордону УСРР-РСФРР для контрабандистів, озброєних антирадянських і кримінальних груп, політичних та ідеологічних опонентів режиму – це завдання вирішили передані в оперативне підпорядкування органів державної безпеки фронтові частини Червоної Армії. Паралельно зберігалася підпорядкування митних органів Наркомату зовнішньої торгівлі РСФРР. Після 1921 р. пріоритетною в справі охорони кордону вважалася його політична охорона, що забезпечувалася оперативними підрозділами ВНК-ОДПУ. Допоміжну функцію – військову охорону кордону – здійснювали окремі батальйони військ ОДПУ, що зберігали подвійне підпорядкування.

2.2. Нормативно-правове забезпечення та організація діяльності прикордонної служби у 1924-1939 рр.

У 1924 р. більшовицьким керівництвом СРСР та органами ОДПУ остаточно визначається оптимальна організаційна структура прикордонних військ. Саме до цього періоду відноситься поява відомчих нормативно-правових приписів, що визначили основні напрямки та специфіку діяльності прикордонників. Такими були “Положення про охорону кордону СРСР”, затверджене ЦВК СРСР 17 вересня 1923 р., а також тимчасовий “Статут служби прикордонної охорони ОДПУ”, затверджений наказом № 289 ОДПУ СРСР від 12 липня 1924 р. Останні закріплювали нову систему організації прикордонних військ: округ, загін, комендатура, застава та визначали права й обов’язки прикордонної охорони, порядок її взаємодії з частинами Червоної Армії, низку інших питань [5.305, с. 151].

У формуванні в найкоротші терміни професійної прикордонної охорони були зацікавлені як Головне управління прикордонної охорони ОДПУ СРСР, так і Генеральний штаб РСЧА, адже відсутність спеціальних частин прикордонної охорони відволікала війська від вирішення їх головних завдань [5.384, с. 54]. Оптимізація системи охорони кордонів передбачала об'єднання оперативних органів ОДПУ, що відповідали за охорону кордону, і військових структур прикордонної охорони в єдиний апарат прикордонної охорони ОДПУ, що й було реалізовано наказом ОДПУ СРСР № 122/44 від 25 лютого 1924 р. “Про реорганізацію прикордонної охорони на основі об'єднання прикордонних органів та прикордонних військ”. На підставі цього наказу штаби губернських прикордонних загонів об'єднувалися з ЧПО губернських відділів ОДПУ, а військові частини – з прикордонними відділами і постами ОДПУ. Таким чином на території губернії виникало кілька прикордонних загонів, що склалися з комендатур і застав. Відповідальність як за оперативну, так і за військову охорону кордону відтепер були віддані в компетенцію єдиної служби [5.299, с. 61].

До кінця 1924 р. склалась організаційна структура прикордонної охорони СРСР. Її центральним органом був Відділ прикордонної охорони ОДПУ, що здійснював керівництво військовою і оперативною охороною кордону, займався питаннями прикордонної служби. У прикордонному окрузі – ЧПО ПП ОДПУ, начальник ЧПО був помічником ПП ОДПУ з прикордонної охорони. В губернських відділах ОДПУ (прикордонних губерній) сформували по одній ЧПО, котрі здійснювали керівництво прикордонною охороною у своїй губернії. Їм підпорядковувався губернський прикордонний загін, а йому відповідна кількість комендатур, застав, контрольно-пропускних пунктів [263, с. 63]. З лютого 1924 р. у восьми прикордонних округах було створено 18 ЧПО при губернських відділах ОДПУ, 62 ПЗ, 169 прикордонних комендатур, 971 прикордонна застава, 974 КПП [5.304, с. 257].

24 лютого 1924 р. наказом ОДПУ були сформовані Західний (пізніше Білоруський) і Український прикордонні округи. В Україні почали діяти прикордонне управління (м. Київ) і прикордонні загони: 2-й – Рибнінський; 19-й –

Олевський; 20-й – Славутський; 21-й – Ямпільський; 22-й – Волочиський; 23-й – Кам’янець-Подільський; 24-й – Могилів-Подільський; 25-й – Тираспольський; 26-й – Очаківський (пізніше Одеський); 79-й – Маяковський, а також 11-й окремих морський прикордонний загін, що дислокувався в Одесі [5.327, с. 14].

З них, внаслідок реорганізації, були сформовані 5 прикордонних загонів на Поділлі та Південно-Східній Волині (територія сучасної Хмельницької та Вінницької областей) на кордоні з Польщею і Румунією: 1 квітня 1924 р. – 20-й у Славуті, 25 березня 1924 р. – 21-й в Ямполі (Шепетівська округа), 10 лютого 1924 р. – 22-й у Волочиську, 16 лютого 1924 р. – 23-й у Кам’янці-Подільському, 14 березня 1924 р. – у Могилів-Подільському, для яких це було постійним місцем дислокації до 20 вересня 1939 р.

Наказом ОДПУ від 25 березня 1925 р. по всій лінії охорони кордону було встановлено єдину, намічену ще у березні 1923 р., нумерацію прикордонних загонів. У квітні 1925 р. ЧПО ПП ОДПУ округів і окружні інспекції військ ОДПУ об’єднали. Начальнику ЧПО округу надавалася посада “старший інспектор військ округу”. До складу округів увійшли окружні прикордонні школи, морські бази і загони прикордонних кораблів. Тривали й інші організаційно-штатні зміни, що в основному зводилися до створення нових з’єднань і частин прикордонної охорони, збільшення її чисельності. Підсумки діяльності прикордонних військ в період реорганізації були підведені на Всесоюзній нараді командного складу частин прикордонної охорони ОДПУ, що відбувалась 22-26 квітня 1925 р. у Москві [5.235, с. 78].

У грудні 1925 р. Відділ прикордонної охорони і головної інспекції військ ОДПУ перетворено в єдиний орган ГУПО і військ ОДПУ. Губернські частини прикордонної охорони і прикордонні загони розформували, ліквідувавши цю проміжну ланку між округом і прикордонним загonom. У кінці 1925 р. реорганізація прикордонної охорони в основному завершилась [5.299, с. 63]. Нова організаційна структура прикордонних військ дозволяла звести воєдино в апараті управління прикордонного загону оперативне, політичне, стройове й адміністративне керівництво [5.450, с. 23].

Однак для забезпечення надійної охорони кордонів було ще й необхідним підняти на належний рівень професійну підготовку особового складу прикордонних загонів, тому ОДПУ 30 липня 1925 року була видана директива “Про підняття боєздатності прикордонної охорони” [2.126, с. 217-219].

З 1924 – 1928 роки в охороні кордону активно стали використовуватися нові сили і засоби.

Починаючи з 1923 року розпочався експеримент, для охорони кордону СРСР залучаються службові собаки, для чого у цьому ж році, при відділі прикордонної охорони створені перші курси інструкторів і розплідник службових собак. Радянська прикордонна кінологія розвивалась досить швидкими темпами, адже вже у 1924 році практика застосування службових собак в охороні кордону була визнана на нормативно-правовому рівні, 12 липня 1924 року був затверджений Тимчасовий Статут прикордонної охорони ОДПУ, в якому вперше було записано, що “при переслідуванні по слідах значну користь можуть принести собаки”. Передусім, зважаючи на те, що Центральні курси інструкторів були не в змозі підготувати необхідну кількість інструкторів і службових собак, у 1925 – 1927 роках почали активно організовувати окружні розплідники і курси. У 1927 році створено розплідник службових собак і в Українському окрузі [5.307, с. 109]. 12 січня 1928 року начальник ГУПО і військ ОДПУ Кацнельсон підписав положення “Про застосування розшукових і сторожових собак у службі по охороні кордону СРСР” та “Про Центральний розплідник службових собак прикордонної охорони при Головному управлінні прикордонної охорони і військ ОДПУ”. 14 січня того ж року підписано і затверджено положення “Про окружні курси при розплідниках службових собак при управліннях прикордонної охорони ПП ОДПУ”. Це були значимі документи в розвитку вітчизняного прикордонного службового собаківництва. Того ж дня вони введені в дію наказом ОДПУ № 13/62. У документах вперше було чітко визначено організацію підготовки кадрів інструкторів (провідників) і порядок широкого застосування собак у службі по охороні кордону СРСР [5.306, с. 21].

У серпні 1925 р. рішенням РПО СРСР в у прикордонних загонах українських прикордонних округів вводилися маневрені групи зі штатом у 100 осіб, на які покладалось завдання відбиття раптових нападів із-за кордону; посилення охорони окремих його ділянок; боротьби з так званим “кримінально-політичним елементом” у прикордонних районах [4.204, с. 63].

Важливим напрямком організаційної роботи у прикордонній охороні стало налагодження службового зв'язку по лінії центр – прикордонний округ – прикордонний загін. Для цього застосовувалися спеціальні засоби та лінії телефонно-телеграфного зв'язку, спеціальна пошта, а також частково радіостанції. Зв'язок на кордоні організовувався прикордонними загонами. За дію системи зв'язку відповідали начальники ПЗ, яким підпорядковувались штатні команди зв'язку (125 осіб), що мали 4 індикаторних телефонних станції на 28 апаратів і 75 км. кабелю. Це забезпечувало зв'язок загону з комендатурами і деякими заставами. Радіозв'язку в низових ланках не існувало, за винятком прикордонних кораблів. У 1928 р. РНК СРСР виділила 6,6 млн. крб. для приведення в належну відповідність дротяного зв'язку у прикордонній смузі. Половина цієї суми була використана для облаштування зв'язку на західному кордоні [5.299, с. 145; 2.126, с. 224-227].

У 1927 р. на кордоні почали формуватися спеціальні КПП автомобільного профілю та перший авіаційний підрозділ. Тоді це був авіаційний підрозділ військово-повітряних сил Червоної Армії. З 1932 р. почала створюватися власна прикордонна авіація з літаками МБР, Р-5 та У-2 [5.349, с. 119].

У війська надходила й невелика кількість автомобілів і тракторів, що використовувалися для доставки найнеобхіднішого: нарядів і груп прикриття, інженерного обладнання кордону на найбільш загрозливих ділянках [5.299, с. 145]. За ініціативою самих прикордонників стало застосовуватися прожекторне освітлення. Крім активного використання простих загороджень проводилося досконаліше інженерне облаштування кордону: прокладалися дороги і дозорні стежки, вирубувалися просіки, встановлювалися мости та обладнувалися переправи, зводилися дерев'яні спостережні вежі. Одночасно відбувалося

перезброєння прикордонних військ покращеною стрілецькою зброєю [5.299, с. 146].

З метою залучення до справи охорони кордону місцевого населення і підтримки ним прикордонників у квітні 1925 р. на Всесоюзній нараді начальників частин прикордонної охорони ОДПУ обговорювалося питання про посилення роботи з мешканцями прикордонних районів. Було ухвалено резолюцію про створення “бригад сприяння” в прикордонних населених пунктах. У травні 1931 р. була затверджена інструкція “Про порядок залучення населення прикордонної смуги до охорони державного кордону СРСР”. До завдань груп населення, що допомагали прикордонникам, входив нагляд за появою підозрілих осіб чи підозрілих змін на території суміжних держав [5.304, с. 261].

Важливе місце серед нормативно-правових актів, що регламентували діяльність прикордонної охорони, займало положення “Про охорону державного кордону”, затверджене РНК і ВУЦВК 15 червня 1927 р., і “Тимчасовий статут служби прикордонних військ ОДПУ” від 29 вересня 1927 р. [5.395, с. 89]. Згідно положення “Про охорону державного кордону” до обов’язків прикордонної охорони входили завдання: забезпечення недоторканності кордонів і боротьби з порушниками; політичної охорони кордонів і боротьби з контрабандою; підтримки “революційного порядку” в межах 22-х кілометрової смуги; захисту населення прикордонних районів від нападів озброєних груп. У документах обґрунтовувалися основні завдання і принципи охорони кордонів, нові тактичні положення про форми та методи прикордонної служби (взаємодія, спостереження, “слідопитство”, тактичне застосування контролюючих засобів), конкретизувалися права та обов’язки прикордонних нарядів командного і політичного складу [4.162, с. 104-105]. У статуті вперше було введено розділ про охорону водного кордону, допоміжну службу сторожових і пошукових собак, а також положення про контрольні-пропускні пункти для боротьби з контрабандою. Зазначені та інші заходи дозволяли підняти боєздатність прикордонної охорони [5.429, с. 46-47].

Протягом 1927 р. проведено поділ прикордонних застав на 5 штатних категорій відповідно до чисельності особового складу (1-ша – 7-10 осіб; 2-га – 10-15 осіб; 3-тя – 15-25 осіб; 4-та – 26-35 осіб; 5-та – 34-44 особи). Все залежало від місцевості, на якій розміщувалася застава, протяжності та складності ділянки кордону [5.299, с. 145].

Індустріалізація країни, розвиток і створення нових галузей військового виробництва, поява нових засобів збройної боротьби, а також зростання масштабів розвідувально-диверсійної роботи іноземних спецслужб, збільшення провокацій на кордоні, реорганізація і переозброєння збройних сил і прикордонної варті суміжних держав викликали організаційно-функціональні та структурні зміни у прикордонній охороні в 1929 – 1936 рр. [5.299, с. 149].

Із 1929 р. управління прикордонними військами СРСР здійснювало ГУПВ і військ ОДПУ, що склалися з оперативних, стройових, постачальницьких та інших частин. Управління округів мали аналогічну структуру. Особливу структуру мав лише оперативний відділ, що складався з розвідувального відділення, відділення служби прикордонної охорони, двох служб внутрішньої охорони, відділення боротьби з контрабандою. В управління прикордонних загонів і частин входили: СОЧ, стройова і господарська частини та інші служби [5.233, с. 150].

Відповідно до постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 15 липня 1929 р. “Про оборону СРСР” керівництво ОДПУ, ГУПВ і військ ОДПУ з 1930 р. взяли курс на технізацію і механізацію прикордонних військ. У зв’язку з цим прикордонні війська були посилені новою стрілецькою зброєю, автомобільною технікою, засобами зв’язку, був підвищений бойовий і технічний потенціал морської прикордонної охорони, створена прикордонна авіація, в охороні кордону активно почали застосовуватись інженерно-технічні засоби промислового виробництва [5.299, с. 149].

Так, наприклад, у 1930-ті рр. на озброєння прикордонників надійшли модернізовані станкові кулемети “Максим”, ротний кулемет Дегтярьова, пістолет-кулемет Дегтярьова, автоматичні рушниці. Підрозділи зв’язку оснащували

новими раціями “Міраж-М”, 5АК, РП-1, приймачем “Ока”. У західних округах, були створені радіотелеграфні вузли. Водночас радіозв’язок упроваджувався вкрай повільно і недостатньо. Дротяний зв’язок, якому віддавалася перевага, не забезпечував необхідного на кордоні швидкого, стійкого та особливо надійного рівня передачі повідомлень. Із 1935 р. у прикордонних військах впроваджуються лінії телефонних сигналізацій і сигнально-загороджувальні пристрої, а з 1938 р. – сигнально-загороджувальні перешкоди (СП-39) [5.349, с. 119].

Ще у 1932 р. вводяться перші контрольні-слідові смуги, що являли собою зорану вздовж кордону 4-метрову полосу землі до такого стану, що дозволяв помітити відбитки слідів на ґрунті. Пізніше, для більш досконалого відпрацювання відбитків слідів, створювалися ширші контрольні-слідові смуги (8-10 м) на значно більшому, хоча й неоднаковому віддаленні від кордону. Появою цих смуг прикордонники завдячують військовому фельдшеру М.О. Городничому, який восени 1931 р. звернув увагу на відбитки взуття порушника кордону, що чудово проглядалися на свіжій ріллі [4.163, с. 4]. У 1935 р. зростає кількість контрольних-слідових смуг, загороджень із колючого дроту, з’являється так званий “німецький пліт” [5.294, с. 49]. У 1930-ті рр. велика увага приділялася будівництву дерев’яних спостережних веж, використанню оптичних засобів спостереження.

До 1934 р. система управління ЧПО змінам не піддавалася. Наказом НКВС СРСР від 31 липня 1934 р. були сформовані окружні управління прикордонної та внутрішньої охорони [5.384, с. 43]. Державне управління прикордонної і внутрішньої охорони складалося з відділів: політичного, оперативного, організаційно-мобілізаційного, бойової підготовки, командного, бойової техніки і озброєння, постачання, зв’язку, санітарного, ветеринарного. У січні 1935 р. додали авіаційний відділ. Подібна структура існувала в округах і загонах [5.299, с. 150].

Протягом 1934 – 1936 рр. були утворені штаби всіх прикордонних загонів. Вони мали єдину структуру та склалися з відділень: боротьби з шпигунами і контрабандою (розвідувальний); організації служби; бойової підготовки;

управління та зв'язку. Розвідувальний відділ організаційно входив в управління прикордонного загону поряд з іншими службами, його начальник був заступником начальника прикордонного загону [5.235, с. 79-80].

4 травня 1935 р. ЦВК УСРР виніс постанову про утворення на території прикордонної смуги Вінницької області прикордонних округів і районів (Кам'янецького округу в складі 9 районів; Проскурівського – в складі 9 районів; Шепетівського округу – 10; Могилівського округу – 6 районів). Цією постановою також упроваджувалося в дію положення “Про порядок проведення виборів”. Останнє сприяло посиленню командно-адміністративних методів управління через прикордонні загони, що контролювали виборчий процес у пограниччі [5.376, с. 183-184].

У кінці 1937 – на початку 1938 р. було сформовано штаби прикордонних округів з відділами: прикордонної охорони, внутрішньої охорони, бойової підготовки, організації і комплектування, зв'язку. У свою чергу відділ прикордонної охорони складався з відділень: розвідувального, прикордонної служби, боротьби з контрабандою. [5.436, с. 150].

Однак, особливі завдання і специфіка діяльності розвідувальних органів прикордонних військ, що працювали під загальним керівництвом оперативних відділів управління державної безпеки, потребували їх виводу зі складу штабів. Саме тому наказом НКВС СРСР від 27 жовтня 1938 р. в округах утворені розвідувальні відділи, а в низових підрозділах – відділення, начальники яких ставали заступниками командирів з розвідки, тому були реорганізовані штаби округів і частин. У них сформувалися відділи і відділення: служби бойової підготовки, зв'язку та організаційно-стройові [5.426, с. 150].

Протягом досліджуваного часу зазнала значних змін система підготовки командних кадрів для прикордонних військ, внаслідок чого спочатку кадри готували Губернські загонні підготовчі школи, що готували командний склад середньої ланки, були розформовані, а замість них наказом № 122/44 ОДПУ в лютому 1924 року створені окружні штатні прикордонні школи вісьми прикордонних округів [3.138, с. 95]. 13 листопада 1923 року в Москві була

відкрита Вища прикордонна школа. Вона стала основним центром підготовки керівних військових кадрів для прикордонної охорони, інших військ і органів ОДПУ. Тут здійснювалась підготовка, перепідготовка і удосконалення командирів, політичних і оперативних робітників, а також були курси середнього командного складу [5.378, с. 55]. У 1925 році пройшов перший і останній випуск курсантів окружних прикордонних шкіл. В цьому ж році школи командного складу (їх було спочатку 15) об'єднали в 4 окружні школи в Ленінградському, Західному, Українському, Закавказькому прикордонних округах. Відповідними наказами затверджувалось положення “Про прикордонні школи ОДПУ” Наказом Голови ОДПУ В. Менжинським від 23 червня 1930 року № 234 “Про заходи щодо закріплення кадрів командного складу в прикордонній охороні і військ ОДПУ” відкриваються нові окружні школи. У 1937 році школи прикордонної охорони реорганізувалися у військові прикордонні училища [4.203, с. 53-55].

Особливе місце у 1924 – 1928 рр. займала діяльність керівництва прикордонних військ і місцевих органів влади з розбудови побуту прикордонників, розміщення і будівництва військових містечок і прикордонних застав. До 1924 р. застави виставлялися виходячи з наявності вільних приміщень у прикордонних населених пунктах. Займалися вцілілі пости попередньої прикордонної варті [1.42, арк. 202]. Основна маса застав спочатку розташовувалася по селянських хатах, хлівах, землянках, які були не пристосовані для нормального навчання, відпочинку, побуту. Звідси їх скупченість або значне віддалення однієї від іншої, труднощі організації служби, оборони, взаємодії і підтримки. Житлові умови перших прикордонників були важкими.

Нове розташування застав було пов'язане з метою суцільного прикриття лінії кордону. Згідно з програмою розташування застав почалося їх масове активне будівництво, на яке пішло багато енергії та сил особового складу прикордонної охорони, та у 1928 р. ця робота в основному завершилася [1.46, арк. 7-10]. Було побудовано близько 1 тисячі містечок прикордонних застав [5.299, с. 146].

Результатом ефективних організаційно-структурних змін в охороні державного кордону та набутого особистого досвіду прикордонниками стало

затримання протягом 1923 – 1938 рр. на ділянці кордону в межах Поділля 1876 шпигунів, 102 диверсанти, 5358 контрабандистів (із них 496 озброєних). За цей час відбулося 367 зіткнень із озброєними порушниками кордону. В результаті ліквідовано 87 місцевих і закордонних диверсійних збройних формувань. Затримано контрабанди на суму близько 17,8 млн. крб., у тому числі валютної контрабанди на суму близько 2,7 млн. карбованців [4.219, с. 4].

Підводячи попередні підсумки, зазначимо, що 1924 – 1939 рр. для радянської прикордонної охорони виявилися періодом розвитку організаційної структури професійної прикордонної служби, удосконалення нормативно-правового регулювання службово-бойової діяльності, вирішення нагальних питань матеріально-побутового, оперативного та військово-технічного характеру.

У 1924 – 1928 рр. відбувалося структурне та організаційне становлення єдиної вертикалі системи прикордонної охорони ОДПУ СРСР; розроблялися основні нормативно-правові приписи, що регулювали службово-бойову діяльність особового складу; вирішувалися нагальні питання облаштування та матеріально-побутового забезпечення бійців і командирів прикордонних загонів. Протягом 1929 – 1933 рр., на тлі розпочатої в країні модернізації, загострення внутрішньої ситуації і в умовах початку сталінського терору, покращувалося технічне оснащення та озброєння прикордонників, удосконалювалися методи їх службово-оперативної діяльності, зміцнювалась організаційна вертикаль Головного управління прикордонних військ і військ ОДПУ СРСР. Організаційно-структурні зміни 1934 – 1938 рр. були викликані концентрацією карально-репресивних функцій у межах структури НКВС СРСР, до якої віднесли й Головне управління прикордонної та внутрішньої охорони.

* * *

Підводячи підсумки дослідженню організації, структури, змісту та особливостей службово-бойової діяльності прикордонних загонів ОДПУ-НКВС на Поділлі та Південно-Східній Волині у 1921 – 1939 рр., слід підкреслити, що в цьому процесі рельєфно виокремлюються чотири етапи, на кожному з яких

діяльність прикордонних формувань мала функціональні та організаційні особливості.

У 1921 – 1923 рр. радянська прикордонна охорона на Поділлі та Південно-Східній Волині проходила етап організаційного становлення. Передумови організації прикордонної служби в регіоні характеризувалися складним економічним, соціальним і військово-політичним становищем всередині радянських республік і напруженістю у відносинах із найближчими сусідами. Ситуація, що склалася, вимагала від більшовицької влади якнайшвидше закрити лінію спільного кордону УСРР-РСФРР із Польщею та Румунією для контрабандистів, озброєних антирадянських і кримінальних груп, політичних та ідеологічних опонентів режиму – це завдання вирішили передані в оперативне підпорядкування органів ВНК-ДПУ фронтові частини Червоної армії.

Організаційно-структурна розбудова прикордонних підрозділів у 1921 – 1923 рр. характеризувалася не завжди послідовними кроками більшовицької влади, спрямованими на пошук і реалізацію ефективної моделі охорони кордону. Основними на цьому шляху були: передача функцій охорони кордону Особливому відділу ВНК; виділення для військової охорони кордону регулярних частин Червоної Армії з оперативним підпорядкуванням їх чекістському відомству; реорганізація ВНК у Державне Політичне Управління з функціями політичної охорони кордону, боротьби з його незаконним перетином і контрабандою. Відтак, у 1921 – 1923 рр. охорона кордонів здійснювалася у двох паралельних сферах – оперативній та військовій. Її оперативний напрямок забезпечували органи ОДПУ через прикордонні Оперативні відділи, а військову охорону кордону здійснювали окремі батальйони військ ОДПУ. Відтак, зберігалося подвійне підпорядкування частин прикордонної охорони оперативним органам ВНК-ДПУ та військовому відомству, а митних органів – Наркомату зовнішньої торгівлі РСФРР.

Ситуація на кордоні в межах Поділля та Південно-Східної Волині у 1921 – 1923 рр. характеризувалася складними оперативними умовами, коли антибільшовицька боротьба з відкритої фронтової, а пізніше – рейдової війни,

перейшла в форму військово-диверсійних акцій, що виконувалися дрібними групами. Паралельно існував кримінальний бандитизм і активна контрабанда. Складності роботі прикордонників додавали кадрові проблеми, матеріально-побутова необлаштованість частин прикордонної охорони, відсутність досвіду боротьби з порушниками кордону. Все це разом робило застосування в охороні кордону регулярних армійських підрозділів неефективним.

Період 1924 – 1939 рр. для радянської прикордонної охорони виявився часом розвитку організаційної структури професійної прикордонної служби, удосконалення нормативно-правового регулювання службово-бойової діяльності, вирішення нагальних питань матеріально-побутового, оперативного та військово-технічного характеру.

У 1924 – 1928 рр. відбувалося становлення оптимальної організаційної структури у вигляді єдиної вертикалі системи прикордонної охорони ОДПУ СРСР; розроблялися основні нормативно-правові приписи, що регулювали службово-бойову діяльність особового складу; вирішувалися нагальні питання облаштування та матеріально-побутового забезпечення бійців і командирів прикордонних загонів. Поступово склалась організаційна структура прикордонної охорони СРСР у складі Відділу прикордонної охорони ОДПУ і частин прикордонної охорони в прикордонних округах, що дозволила звести воедино в апараті управління прикордонного загону оперативне, політичне, стройове й адміністративне керівництво.

Третій етап організаційно-функціональних і структурних змін у прикордонній охороні СРСР тривав у 1929 – 1933 рр. і був викликаний індустріалізацією країни, розвитком і створення нових галузей військового виробництва, появою нових засобів збройної боротьби, а також зростанням масштабів розвідувально-диверсійної роботи іноземних спецслужб, збільшенням кількості провокацій на кордоні, реорганізацією і переозброєнням збройних сил і прикордонної варті суміжних держав. Протягом 1929 – 1933 рр., на тлі розпочатої в країні модернізації, загострення внутрішньої ситуації і в умовах початку сталінського терору, покращувалося технічне оснащення та озброєння

прикордонників, удосконалювалися методи їх службово-оперативної діяльності, зміцнювалась організаційна вертикаль Головного управління прикордонних військ і військ ОДПУ СРСР.

Організаційно-структурні зміни четвертого етапу – 1934 – 1938 рр., були викликані концентрацією карально-репресивних функцій режиму в межах структури НКВС СРСР, до якої віднесли й Головне управління прикордонної та внутрішньої охорони. У 1934-1936 рр. було сформовано головне та окружні управління прикордонної та внутрішньої охорони, створені штаби всіх прикордонних загонів, реорганізовані прикордонні округи та райони у прикордонній смузі.

Протягом 1924 – 1939 рр. спостерігалось поступове покращення матеріально-побутових служб прикордонників, удосконалювалося їх технічне оснащення та озброєння. Прикордонні загони поступово отримали облаштовані військові містечка, а застави – окремі пристосовані приміщення, автотракторний транспорт, авіацію і радіозв'язок. Почали застосовуватися контрольні-слідові смуги, прожекторне освітлення, активно використовувалися прості загородження, прокладалися дороги і дозорні стежки, вирубувалися просіки, встановлювалися мости та обладнувалися переправи, зводилися дерев'яні спостережні вежі, відбувалося переозброєння прикордонних військ стрілецькою зброєю. З метою залучення до охорони кордону місцевого населення формувалися “бригади сприяння”. Основними завданнями службово-бойової діяльності прикордонників у 1924 – 1939 рр. були: перепуск через кордон громадян і транспортних засобів, контроль за провезенням друкованих видань, творів мистецтва, службової та особистого листування, валюти та коштовностей; затримання порушників кордону, виявлення серед них агентів іноземних розвідок і диверсантів; боротьба з контрабандою; ліквідація проривів антирадянських озброєних груп; захист місцевого населення від кримінальних банд; контроль за дотриманням правил прикордонного режиму; захист природних багатств територіальних і внутрішніх вод; боротьба з антирадянською агітацією, з антирадянським повстанським рухом у прикордонній смузі.

РОЗДІЛ 3

СЛУЖБОВО-БОЙОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИКОРДОННИХ ЗАГОНІВ ОДПУ-НКВС СРСР НА ПОДІЛЛІ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ У 1924-1939 рр.

3.1. Прикордонні загони Південно-Східної Волині.

Славутський прикордонний загін № 20. Основу Славутського прикордонного загону утворив направлений у грудні 1921 р. для охорони кордону один із батальйонів 389-го Богунського полку, який отримав найменування – 2-й прикордонний батальйон з місцем дислокації у м. Славута, Волинської губернії. У перші роки служби в структурі батальйону відбувалися неодноразові реорганізації: у грудні 1922 р. він був перейменований в 4-й окремий прикордонний батальйон. У квітні 1923 р. став називатися 18-м окремим прикордонним батальйоном ОДПУ. 1 квітня 1924 р. 18-й прикордонний батальйон було об'єднано із Славутським прикордонним відділенням ОДПУ в Славутський прикордонний загін військ ОДПУ. Наказом ОДПУ УСРР від 16 вересня 1925 р. № 325 загону присвоєно порядковий номер – “20” [1.108].

Прикордонний загін складався з чотирьох комендатур і 19 застав. Комендатури розташовувались у населених пунктах: Кілікієв, Кривин, Аннополь, Піщев. Застави розміщувались у селах: Мокре, Козелки, Корець, Бодовка, Малий Правутин, Піоска, Шітня, Дорогоща, Митня, хутір Великий Скніт, Прикордонна Улапіановка, Мощанівка, Піддубці, Крайня Деражня, Нетішин, Слобідка, Лісич'є [5.311, с. 359]. Штаб і служби загону розмістилися у будівлях Славутського міського парку. Першим начальником Славутського прикордонного загону з квітня 1924 р. по грудень 1929 р. був Р.А. Чирський, який очолював охорону відповідальної ділянки кордону з Польщею [5.329, с. 83].

У 1929 – 1933 рр. начальником Славутського прикордонного загону був І.П. Воронов; у 1933 – 1934 рр. – В.Й. Деркачов; у 1934 – 1937 рр. – С.Ф. Шорох [5.312, с. 362]; у 1937 – 1939 рр. – П. В. Бурмак, а в червні-вересні 1939 р. – Є.І. Зелік [1.109]. Загін контролював ділянку кордону в межах тодішніх Славутського, Шепетівського та Ізяславського районів Вінницької області.

В умовах складної оперативної обстановки Славутський загін стійко і надійно охороняв рубежі держави, а його особовий склад показував зразки військової майстерності, кмітливості і мужності, за що не раз заохочувався командуванням та партійними органами. Так, в грудні 1934 року Вінницький обком комсомолу вручив особовому складу двадцятого прикордонного загону перехідний Червоний прапор за кращі показники у бойовій і політичній підготовці [4.157, с. 4].

Внаслідок активних дій по охороні кордону з 1935 р. по вересень 1939 р. застави Славутського прикордонного загону затримали 65 агентів іноземних розвідок [1.110]. Напружену службово-бойову діяльність Славутського прикордонного загону підтверджують конкретні факти. Нелегальне перетинання кордону досить часто було пов'язане з пошуком громадянами кращого життя поза межами Радянського Союзу, або ж неприйняттям особами радянської влади, а відтак значне місце серед затриманих порушників складало саме утікачі та їхні спільники-пособники. “[...] 22 червня 1935 р. управління Анопольської комендатури Славутського прикордонного загону був затриманий А.Ф. Перловський з родиною, жителі с. Малий Скнит, Славутського району, Вінницької області. У процесі слідства встановлено: А.Ф. Перловський мав заможне господарство, користувався найманою працею, у 1926 р. розкуркулений, далі працював у колгоспі, проробивши рік, пішов працювати у Анопільську хлібопекарню, але там був затриманий міліцією і доставлений в сільраду, де був звинувачений у крадіжці речей, але з сільради втік. Перловський, обговоривши стан справ з родиною, вирішив разом з ними втікати до Польщі, до родичів, які мешкають в с. Кошуках, Рівнінського повіту. У ніч з 5 на 6 червня 1935 р. вся сім'я перетнула кордон з боку Радянського Союзу в напрямку Польщі. Там вони

були заарештовані і на допитах у польській розвідці Перловський повідомив ряд відомостей, що її цікавили. В ніч з 21 на 22 червня 1935 р. польська розвідка вислала назад родину Перловського з території Польщі в Радянський Союз, але на кордоні Радянського Союзу вони були затримані прикордонником [...]” [1.81].

“[...] Славутському прикордонному загону стало відомо про те, що житель с. Малого Правутина Берездовського району В.М. Герасимчук, підтримуючи зв'язок зі своїм двоюрідним братом, агентом польської розвідки Ф. Бойко, здійснює за підтримки агентів, що спеціально надсилаються, переправу через кордон в Польщу еміграційно-налаштованих осіб, що мають намір залишитися там на постійне місце проживання. 8 липня 1935 р. В.М. Герасимчук був заарештований Славутським прикордонним загonom [...]” [1.82].

“[...] У червні 1935 р. уповноважений ОВ Славутського прикордонного загону Кобець, розглядаючи матеріали про злочинну діяльність П. Д. Поліщука та П.Є. Поліщук, які разом зі своїми двома дітьми 12 червня 1935 р. намагалися перейти кордон з Радянського Союзу в бік Польщі, але були затримані в 40 метрах від кордону, встановив, що П.Д. Поліщук – син військового, який служив у Петлюри та у 1920-му р. разом із залишками розгромленої петлюрівської армії пішов за кордон, але повернувся в Україну у 1923 р. нелегально [...]” [1.83].

Одне з провідних місць в роботі прикордонників Славутського загону займала боротьба з контрабандою: “[...] 18 грудня 1934 р. у 300 метрах від кордону на ділянці Славутського прикордонного загону при спробі нелегально перейти до Польщі були затримані Ф.А. Чаплінський і С.К. Гнітецький. У процесі слідства встановлено, що затримані намагалися нелегально перетнути кордон і пронести контрабанду. Зазначені особи Славутським прикордонним загonom були вислані за 100 км від прикордонної смуги [...]” [1.84].

“[...] 28 червня 1935 р. співробітником Славутського прикордонного загону Манатьєвим у 300 метрах від кордону був затриманий М.П. Васільєв, що намагався нелегально перейти кордон у бік Польщі. При обшуку у М.В. Васільєва була виявлена радянська валюта, золоті й срібні гроші, золотий чоловічий годинник, облігації Другої п'ятирічки [...]” [1.85].

Загрозу державній безпеці становила розвідувально-шпигунська діяльність: “[...] 24 липня 1935 р. на ділянці Славутського прикордонного загону в 40 метрах від радянсько-польського кордону, при спробі нелегального переходу на польську сторону, були затримані Л.Й. Дурнотова та Г.Й. Вишкова. Обидві затримані уроженки Чехословаччини. У результаті тривалого та ретельного розслідування з’ясувалося, що Г.Й. Вишкова була пов’язана з резидентом чеської розвідки в Україні. Обвинувачувана була втягнута в шпигунську діяльність. Вона відповідала за збір шпигунських відомостей для організації УВО [...]” [1.86].

Для чіткішого відпрацювання своїх дій загін використовував агентурну інформацію: “[...] Славутський прикордонний загін має у своєму розпорядженні матеріали про те, що агенти, які перебувають у Польщі, є представниками польської розвідки. С. Герасевич і Й. Гаєвський при відвідуванні радянської сторони використовували в якості підручних А.А. Янковського, жителя с. Дужлинка та Й.Ф. Радецького, жителя с. Крайня Деражня Ярунського район [...] 25 вересня 1934 року А.А. Янковський і Й.Ф. Радецький були заарештовані. При обвинуваченні А.А. Янковський зізнався, що він співробітничав з С. Герасевичем і Й. Гаєвським з 1932 р.: поширював контрреволюційні листівки (винагорода 30 карбованців радянською валютою), організував зустріч агентів з односельчанкою Л. Молодовською, був присутнім за завданням польської розвідки на першотравневих святах у 1933 р. у м. Новоград-Волинську. 16 червня 1939 р. прибув агент польської розвідки М. Молдавський, якому він надав інформацію про працівників Пищевської прикордонної комендатури і обіцяв дістати районні газети (винагорода 40 карбованців радянською валютою). Й. Радецький зізнався, що співробітничав з польською розвідкою (С. Герасевичем і Й. Гаєвським), сприяв у зборі шпигунських відомостей (винагорода – матеріал на хромові чоботи) і переховував дітей висланого куркуля Левковича, брата Гаєвського, перед переправою в Польщу[...]” [1.87].

Нелегкою була прикордонна служба. Справжню мужність та героїзм проявляли офіцери і рядові прикордонники під час виконання військового обов’язку. Наприклад, прикордонник Славутського загону Борисов здійснив

затримання 12-ти контрабандистів, за що наказом ОДПУ СРСР був нагороджений срібним годинником [5.275, с. 60-61]. 7 квітня 1933 р. прикордонник 17-ої застави Славутського загону Варавін зіткнувся з порушниками, які прорвалися через кордон. У перестрілці прикордонник був смертельно поранений, але продовжував вогнем приковувати до землі диверсантів і тримати їх до тих пір, поки не прийшли на допомогу товариші. 4 червня 1938 р. наказом ОДПУ СРСР заставі, на якій службу герой, було присвоєно ім'я Григорія Варавіна. Це була перша іменна застава в прикордонних частинах, що дислокувалась в Україні [5.258, с. 76-78].

Відрізок кордону у смузі Славутського загону у 1920-х – 1930-х рр. вважався чи не найскладнішим в оперативному відношенні. Саме в цих місцях з території Польщі часто-густо закидалися досвідчені агенти іноземних розвідок, озброєні загони й диверсійні групи. Паралельно з діяльністю різноманітних угруповань кримінального характеру неодноразово здійснювались збройні напади ззовні: поляки влаштовували провокацію за провокацією. Подібні провокаційні напади переслідували мету будь-що дестабілізувати ситуацію у радянському прикордонні, спровокувати збройний конфлікт. Прикордонники мали запобігти цьому за всяку ціну. Свідченням результативності виконання цього завдання є низка нагород, присуджених колегією ДПУ УСРР і врученна уповноваженому іноземного відділу (розвідка) М.А. Прокоп'юку: у грудні 1927 р. – срібного годинника, 1928 р. – пістолет Маузер, 1929 р. – знову пістолет Маузер [5.237, с. 21-22]. Ось один із записів про збройний напад польських вояків на радянську територію: “[...] 21 січня 1926 року в 9-ту заставу 2-ї комендатури Славутського прикордонного загону надійшли відомості про те, що польською прикордонною охороною 20 січня о 23 годинні здійснено напад на хутір Великий Скніт, Аннопільського району, Шепетівського округу [...]” [1.110].

Можна навести ще ряд прикладів виконання своїх обов'язків червоноармійцями Славутського прикордонного загону. “[...] 4 травня 1933 р. помічник начальника 6-ї застави Алпеєв за підтримки активістів бази сприяння затримав озброєного агента розвідки. Наказом ОДПУ УСРР № 228-33 Алпеєв був нагороджений годинником[...]” [1.108]. “[...] 13 жовтня 1937 р. о 22 годині

провідник пошукового пса Зайцев і прикордонник Сомов знаходились у наряді “дозор”, почули в кущах незначний шурхіт. З метою перевірки і можливого виявлення порушника Зайцев пустив на обшук місцевості пошукового собаку, який відразу ж узяв слід і повів їх у тил. Провідник Зайцев і прикордонник Сомов, підбігши до кущів і освітивши їх, побачили невідомого порушника. Зайцев під прикриттям Сомова з пошуковим собакою провів обшук затриманого, в якого був вилучений револьвер браунінг із двома обоймами, з 18 бойових набоїв, компас, пляшка з гасом, 3000 крб., радянський паспорт та інші документи [...]” [5.435, с. 33].

“[...] 16 лютого 1938 р. о 6-й годині дозор, висланий з 15-ої застави, у складі провідника Шабурова з пошуковим собакою і червоноармійця Кузьмічова, рухаючись по дозорній стежці, на польській стороні почув шум і тріск гілок. З метою перевірити причину шуму дозор заліг і приблизно через годину провідник Шабуров побачив двох невідомих, які подолали контрольну смугу, прямуючи в радянський тил. Старший наряду Шабуров наблизився до порушників, разом з собакою накинувся на них і здійснив затримання. Тут же було з’ясовано, що за ним йдуть ще чотири порушники. Шабуров, залишаючи затриманих на місці під конвоем свого напарника Кузьмічова, сам разом з собакою знайшов інших порушників і затримав їх [...]” [2.127, с. 102].

“[...] 28 липня 1938 р. на ділянці 17-ї застави ліквідовано диверсійне формування зарубіжного походження. Активні учасники операції прикордонники Н.І. Пучков, А.С. Чеботарьов, В.Г. Колиханов, М.Л. Скотніков за виявлений героїзм нагороджені орденом “Червона Зірка” [...]” [4.174, с. 3]. “[...] 17 червня 1939 р. прикордонний загін 6-ї застави у складі прикордонників Васільєва і Мітіна в результаті вмілих і рішучих дій затримали двох озброєних агентів [...]” [2.227, с. 157].

Певне сприяння прикордонникам в охороні кордону надавало місцеве населення. Шляховий обхідник ст. Кривин Південно-Західної залізниці О.В. Артемів і його син Олександр впродовж низки років активно допомагали в затриманні порушників кордону, безпосередньо затримавши близько 200 у тому

числі значне число озброєних диверсантів і шпигунів. За видатні заслуги в справі охорони кордонів Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 серпня 1939 р. вони були нагороджені: О.В. Артемів – орденом “Знак Пошани”, О.О. Артемів – орденом “Червона Зірка” [1.110].

Із 17 по 28 вересня 1939 р. Славутський прикордонний загін брав участь у військовій операції по опануванню територіями Західної України, що відповідно до положень таємних протоколів Пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною відходили до Радянського Союзу. Вже у жовтні 1939 р. значна частина особового складу Славутського прикордонного загону склала основу створеного на новому кордоні 94-го Сокальського прикордонного загону. Зменшений Славутський загін, його комендатура і застави залишилися на старому місці – в так званій “зоні загородження”, де несли службу до серпня 1940 р., коли загін був остаточно розформований [5.332, с. 92].

Ямпільський прикордонний загін № 21. У січні 1922 р. із особового складу 395-го полку 132-ї бригади 44-ї Київської (колишня Перша Українська радянська, якою командував М. Щорс) стрілецької дивізії на Житомирщині був сформований 8-й прикордонний батальйон, який 5 червня того ж року у складі трьох рот прибув у містечко Білогородка Ізяславського повіту. Йому було виділено для охорони ділянку на кордоні від залізничної станції Лепесівка, включно до станції Кривин на лінії Шепетівка – Славута – Здолбунів. Кордон охороняли дві роти, а третя, навчальна, знаходилася в резерві при штабі батальйону. Кожна ротна ділянка кордону поділялася на три взводні, а вони, у свою чергу, ділилися на три пости на чолі з командирами відділень у складі 12-15 червоноармійців [5.309, с. 82].

Протягом першого року в структурі батальйону відбувались неодноразові реорганізації і зміни. У грудні 1922 р. 3-й і 8-й батальйони ДПУ були об’єднані в 5-й прикордонний батальйон, підпорядкований Волинському губернському ДПУ. При цьому довжина ділянки кордону, який потрібно було охороняти, простяглася на південь аж до с. Чорниводи сучасного Городоцького району Хмельницької області. У січні 1923 р. з 5-го і 6-го прикордонних батальйонів був сформований

3-й прикордонний батальйон, розташований у Білогородці. У березні того ж року, 3-й прикордонний батальйон змінив назву на 12-й з підпорядкуванням Білогородському прикордонному особливому відділенню Волинського губернського ОДПУ. І лише 25 березня 1924 р. Білогородське прикордонне особливе відділення Волинського губернського ОДПУ та полк були об'єднані у 21-й Ямпільський прикордонний загін військ ОДПУ. До складу загону ввійшли 3 комендатури по 9 застав кожна. Загін зайняв ділянку кордону від с. Слобідка, що на півночі, нині Ізяславського району (прикордонний стовп № 1734) до с. Нова Гребля (прикордонний стовп № 1877) нині Волочиського району Хмельницької області [4.221, с. 4].

Першим начальником Ямпільського прикордонного загону з листопада 1923 р. по серпень 1925 р. був Л.М. Кассовський. З перших днів своєї діяльності на посаді він приступив до розробки та введення в дію ефективної структури діяльності всіх підрозділів загону, що вже в перший рік дало бажаний результат – чисельність порушників кордону зменшилась на третину. У 1925 – 1929 рр. начальником прикордонного загону був С.Р. Агеев; у 1929 – 1934 рр. – С.Ф. Шорох; у 1934 – 1937 рр. – К.Е. Алдухов; у 1937 – 1938 рр. – Н.Т. Зорін; у 1938 – 1939 рр. – Л.А. Головкін, а протягом 1939 – 1940 рр. Ямпільський прикордонний загін очолював Н.С. Панін [1.109].

У квітні 1924 р. управління Ямпільського прикордонного загону переїхало з с. Білогородки до м. Ямпіль, ближче до кордону. Через півтора року становище на кордоні дещо стабілізувалося і у грудні 1925 р. кількість застав було зменшено з 27 до 17, при цьому 5 застав залишилось у першій комендатурі і по 6 у другій та третій. У 1936 р. знову була проведена часткова реорганізація структури загону на основі нових штатів: дві застави – 16 і 17 – було передано сусідньому 22-му Волочиському прикордонному загону, а прийнято – 18 і 19 застави – від 20-го Славутського Червонопрапорного прикордонного загону. Ще одну заставу “Прикордонна” було створено додатково. Відтак у загоні нараховувалося 18 застав [4.156, с. 4].

Після реорганізації Ямпільський прикордонний загін контролював ділянку кордону в межах тодішніх Плужнянського (Ізяславський), Ляховецького (Білогірський) і Теофіпольського районів. Комендатури загону знаходились в містечку Кунів (застави 1-7), с. Сивки (8-13 застави), с. Ільківці (14-18 застави). Застави розміщувалися у селах: Дорогоща, Слобідка, Прикордонне, Кам'янка, Кунів, Долоччя (Ізяславський район), Карпилівка, Зіньки, Велика Боровиця, Степанівка, Баймаки, Сивки, Лепесівка, Лісова Дача, Паньківці, В'язовець (Білогірський район), Лисогірка, Немиринці, Шибена (Теофіпольський район) [4.221, с. 4].

Ще одна реорганізація загону, цього разу на основі збільшених штатів, була проведена у липні 1938 р. Унаслідок реорганізації особовий склад Ямпільського загону було збільшено на 137 осіб, добавлено також 35 коней. До того ж, дві перших застави – Слобідка та Волоски було повернуто 20-му Славутському прикордонному загону. Крім того, у Ямпільському прикордонному загоні було створено оперативну групу особливого реагування. Введені в штат загону одна лінійна застава з розміщенням у селі Малі Калетинці і три резервних застави з дислокацією в містечку Кунів і селах Сивки та Ільківці. Застави у селах Кам'янка, Зіньки і В'язовець отримали статус першої категорії. Створено було також саперний взвод. За новою нумерацією до першої Кунівської комендатури ввійшли 1-6 застави в селах Прикордонне, Кам'янка, Кунів, Долоччя, Карпилівка, Зіньки; до другої комендатури – в селах В. Боровиця, М. Калетинці, Степанівка, Баймаки, Сивки, Лепесівка, Лісова Дача; до третьої – в селах Паньківцях, В'язівці, Лисогірці, Немиринцях, Шибені [5.309, с. 83].

Про специфіку бойової діяльності Ямпільського прикордонного загону свідчать архівні документи. Часто-густо мешканці прикордонних сіл, намагаючись вирішити свої проблеми з пошуком кращого життя, вдавалися до нелегального переходу кордону, але досить часто інформацією про такі наміри заздалегідь отримували прикордонники: “[...] Ямпільський прикордонний загін має у своєму розпорядженні матеріали про те, що Н.С. Фундалюк, будучи вороже налаштованим проти радянської влади, неодноразово переходив кордон. Навесні

1933 р. він разом з батьком, матір'ю та братами втекли у Польщу, звідки через два дні поляками були повернені назад на радянську територію” [1.88].

Контрабандною діяльністю займалися різні за віком і соціальним станом особи, тому увага прикордонників була в таких випадках звернута на всі без виключення соціально-вікові групи громадян: “[...] 14 травня 1924 р. на ділянці 6-ї застави 2-ї комендатури Ямпільського прикордонного загону в 15 сажнях від прикордонного стовпа 1009, на самому кордоні, вартовим В. Будьяковим був затриманий громадянин Г.Ф. Вовк, який за 8 карбованців старої срібної валюти купив у польського купця 8 пляшок польської горілки. Так як він був малолітнім, його відпустили. Крім того, при спільній роботі з Ямпільською митницею встановлено, що Г.Ф. Вовк в 1923-1924 рр. вже затримувався за контрабанду [...]” [1.89]. “[...]19 червня 1926 р. на ділянці 2-ї комендатури Ямпільського прикордонного загону в 2-х кілометрах від лінії кордону був затриманий О. Колесецький, що проживав у с. Великий Калетинець. У момент затримки при ньому був знайдений контрабандний товар, на допиті зізнався, що у грудні 1925 р. був уже одного разу затриманий з контрабандними товарами та переданий до суду, який не відбувся [...]” [1.90].

Протидія шпигунству вимагала від прикордонників проявляти найкращі якості під час проведення слідчих дій, так як іноземні розвідки вдавалися до найрізноманітніших схем одержання необхідної для них інформації: “[...] У середині березня 1925 р. у Волинський губернський відділ ОДПУ з'явився невідомий громадянин, що назвався О.І. Власевичем, і заявив, що він втік з Польщі через переслідування поліцією за незаконне зберігання вогнепальної зброї. Будучи підданий допиту, в порядку фільтрації перебіжчиків, О.І. Власевич після нечітких показань зізнався, що він направлений на радянську територію Острозькою військовою дефензивою із завданням розвідувального характеру. Здійсненим по цьому попереднім слідством встановлено: проживаючи в Острозі, О.І. Власевич був викликаний керівництвом військової дефензиви, де йому було запропоновано бути агентом-розвідником, який відправиться на радянську територію для того, щоб з'явитися в ОДПУ на предмет проходження фільтрації,

після чого влаштуватися де-небудь на службу на Волині або Київщині. Завдання зводилося до наступного: у процесі роботи з'ясувати, де, коли, й на якій ділянці перекидаються на польську територію радянські терористичні загони, а також їх чисельність і прізвища керівників названих загонів. Намагатися заслужити довіру ОДПУ для того, щоб О.І. Власевича включили в такий загін і послали на завдання у складі загону, щоб виявити осіб, які здійснюють підпільну роботу в Польщі на користь СРСР” [1.91]. “[...] 13 листопада 1938 р. Ямпільським прикордонним загonom був затриманий В.А. Ткачук. В процесі слідства встановлено, що В.А. Ткачук житель села Зіньки, Плужнянського району, будучи призначений бригадиром 1-ї бригади, мав можливість безпосереднього підходу до кордону, а оскільки був вороже налаштованим до радянської влади, тому вирішив нелегально піти в Польщу і 23 листопада 1928 р. здійснив свій намір. Там був арештований і на допитах у польській розвідці повідомив ряд відомостей, що її цікавили. У Польщі В.А. Ткачук був завербований для занять шпигунською діяльністю і перекинутий поляками назад у СРСР [...]” [1.92].

Агентурна інформація завжди була для прикордонників важливим джерелом виявлення фактів злочинної діяльності певних осіб. Ось ще один цікавий документ: “[...] Із меморандуму (агентурного зведення № 12) Ямпільському прикордонному загону стало відомо, що у с. Шуньках, Ляховецького району проживає П.С. Ковальчук, який систематично ходить на польську сторону за контрабандними товарами. Товар купує на польській стороні в м. Шумськ і Боложевка, де Ковальчук завдяки своїй зарекомендованості, користується доступністю: вільно ходить по зазначених містечках і скуповує товари. П.С. Ковальчук є злісним контрабандистом, який стоїть на чолі контрабандистів села Шунек. У групу, якою він керував, входять М. Вознюк, Г. Шпарага, М. Капельнюк, А. Величко. У його квартирі перед переходом у Польщу за контрабандою обговорювалися плани дій, тобто шлях руху через кордон. Контрабанду з польської сторони проносять і відправляють у м. Корниця і Ляховці, де є зв'язок з купцями Трахтенбергом і Фельдманом Безпалим. На польську сторону П.С. Ковальчук зі своєю групою переправляють кінські шкіри,

волосся, щетину й іншу сировину. За підозрюваним було встановлене спостереження і, як наслідок, проведено затримання П. С. Ковальчука і М. Вознюка на ділянці 1-ї застави 2-ї комендатури між стовпами 1776 – 1777 в 100 метрах від лінії кордону з контрабандним товаром. Затримання провели помічник начальника застави № 1 по стройовій частині О. Красов, помічник по політичній підготовці І. Данилов, прикордонник М. Шершенков та кінний прикордонник А. Чупраков” [1.93].

В історії бойової діяльності прикордонного загону не такими вже й рідкісними були випадки зразкового виконання своїх службових обов’язків прикордонниками. Так, 4 липня 1924 р. прикордонник У. Мустафа затримав трьох порушників-контрабандистів. Під час супроводу на заставу вони кинулися бігти в різні боки. Прикордонник застосував зброю, внаслідок чого один був убитий, одного ранив і ще одного затримав живим. Прикордоннику У. Мустафі за правильне застосування зброї при затриманні командування оголосило подяку [5.377, с. 72]. 5 липня 1925 р. на ділянці Сивковецької застави під час об’їзду кордону був вбитий начальник застави А. Кіссело. На місце вбивства комендантом ділянки був висланий помічник коменданта Поляков з 10-ма кавалеристами, який у доповідній записці вказував: “[...] Приблизно 30 осіб польських солдатів перетягнули труп Кіселло на свою сторону. Прикордонник Синіцин сміливим поривом перейшов на польську сторону. На очах поляків труп Кіселло переніс на радянську територію. Поляки настільки розгубились, що ніяким чином не протидіяли цьому [...]” [4.217, с. 4].

Населення прикордонної зони допомагало в затриманні порушників, надаючи прикордонникам інформацію про відомі їм факти: “[...] 22 травня 1927 р. на ділянці В’язовецької застави о 13 годині громадяни села В’язівці, помітивши двох невідомих, що були озброєні та пробиралися до кордону, повідомили начальника застави. Начальник застави Тархунов, помічник по стройовій частині Ленков і кінний прикордонник Камінський виїхали для їх затримання. Порушники відкрили вогонь з наганів і кинулися тікати. У свою чергу прикордонники оточили втікачів і відкрили вогонь у відповідь. У результаті обох

порушників було вбито і при них знайдено документи шпигунського характеру. Начальник застави Тархунов ОДПУ УСРР нагороджений годинником з написом “За успішну охорону кордону”, помічнику начальника застави Ленкову і прикордонникові Камінському оголошена подяка, останній був нагороджений ще 15-ма карбованцями” [4.218, с. 4]. Одним із найяскравіших в історії діяльності Ямпільського загону є вчинок прикордонника Трусова, який, знаходячись в наряді, вступив у бій з чотирма порушниками кордону, при цьому застреливши одного з них. Колегією ОДПУ УСРР він нагороджений срібним годинником [2.126, с 533].

У жовтні 1939 р. значна частина особового складу Ямпільського прикордонного загону склала основу створеного на новому кордоні 95-го Надвірнянського прикордонного загону. Решта особового складу Ямпільського прикордонного загону, його комендатура і застави залишилися на старому місці, у так званій “зоні загородження”, де несли службу до серпня 1940 р., коли загін був розформований. Особовий склад комендатури і застави були передані Славутському прикордонному загону, який разом з Волочиським прикордонним загonom залишилися на старому кордоні до червня 1941 р. [4.156, с. 4].

Отже, службово-бойова діяльність розглянутих нами Славутського та Ямпільського прикордонних загонів ОДПУ-НКВС СРСР припадає на лінію радянсько-польського державного кордону в межах української Південно-Східної Волині. Специфіка службово-бойової діяльності Ямпільського прикордонного загону на суміжній із Славутським ділянці кордону характеризувалася переважною диверсійно-шпигунською небезпекою, тоді як на ділянці кордону суміжній з Волочиським прикордонним загonom дошкуляли не лише шпигуни та диверсанти, але й контрабанда. Славутський прикордонний загін займав одну з найважчих ділянок кордону в лісовій зоні, через яку на радянську територію проникало найбільше шпигунів і диверсійних груп.

3.2. Подільські прикордонні загони ОДПУ-НКВС СРСР.

Волочиський прикордонний загін № 22. В березні 1921 р. була організована Українська прикордонна дивізія, до складу якої входило 3 бригади: 28-ма – в Одесі, 29-а – в Кам'янці-Подільському і 30-а – в Житомирі. У складі бригад створювалися прикордонні застави, серед яких і Проскурівська

Начальником Проскурівської застави було призначено Ф. Фоміна, який поряд з іншими питаннями відповідав за Волочиську ділянку кордону по р. Збруч. Йому допомагав комендант цієї ділянки, чекіст-прикордонник Давидов [5.282, с. 249].

У кінці 1921 р. на зазначеній ділянці радянсько-польського кордону становище ускладнилося. Почастішали спроби проникнення з боку Польщі озброєних українських повстанських груп, а в прикордонних регіонах тривали антирадянські селянські виступи. Ситуація потребувала нагального вирішення низки питань організації охорони кордону. У цьому зв'язку Ф. Фомін повинен був очистити прикордонні терени у смузі Волочиськ – Сатанів – Гусятин від антирадянських формувань, озброєних кримінальних банд і контрабандистів, налагодити роботу прикордонної охорони.

Волочиський прикордонний загін було утворено у лютому 1924 р. у складі 3-х комендатур і 18-ти прикордонних застав. Першим начальником Волочиського прикордонного загону з лютого 1924 р. по вересень 1925 р. був О.М. Бунченко. Для забезпечення дієвої схеми охорони кордону, зокрема боротьби з контрабандою, він спланував спільну роботу з митними органами [1.107]. Непроста ситуація на кордоні відбилася частими змінами його керівництва у 1920-х – 1930-х рр.

З вересня 1925 р. до травня 1927 р. начальником прикордонного загону був М.Л. Долін; у травні-листопаді 1927 р. – М.С. Ямницький. Протягом листопада 1927 р. – грудня 1928 р. волочиськими прикордонниками командував Г.М. Осінін-Вінницький; у грудні 1928-го – січні 1929-го – І.Ф. Бовкун-Луганець; з січня по жовтень 1929 р. – І.Ю. Купчік; із жовтня 1929-го р. по травень 1932 р.

командиром загону був В.І. Вороб'їов; у травні 1932 р. – березні 1935 р. – І.Д. Морозов; з березня 1935-го по червень 1937 р. – Е.Г. Шостак. У червні 1937 р. тимчасово виконуючим обов'язки начальника Волочиського прикордонного загону було призначено С.С. Гуцка. Із жовтня 1937-го по квітень 1939 р. посаду начальника загону обіймав І.Т. Зубрілов, а в квітні-вересні 1939 р. – С.С. Гуцко. Останнім начальником Волочиського прикордонного загону (вересень 1939-го – грудень 1941 р.) був Ф.І. Любанов [1.109].

Особовий склад Волочиського прикордонного загону квартирувався в колишніх володіннях графа Л.Я. Ледуховського, там же знаходилась маневрена група кіннотників. Волочиська застава була розташована неподалік р. Збруч, на пагорбі. У 1930-х рр. загін перемістився в будинки, так званого “військового містечка” [5.282, с. 301-305].

Ділянка кордону, яку охороняв прикордонний загін, проходила межами Городоцького і Волочиського районів. Комендатури були розташовані: Залуччя – перша, Волочиськ – друга, Сатанів – третя. Ділянка кордону Волочиськ-Сатанів була найбільш дієвою. Застави розміщувалися у таких населених пунктах: хутір Гальчевського, Красна Поляна, Мислова, Голенищево, Боднарівці, Вільхівці, Волочиськ, Сатанівка, Подчанинці, Мисловая, Щаснівка, Ожеговці, Авратин, Підфіліп'є, Мартинківці, Пальчинці. У 1927 р. в загоні з'явився перший легковий автомобіль, в наступному році – перша кіноустановка [5.317, с. 144].

У зв'язку з голодом в Україні, в Поволжі і на Північному Кавказі на початку 1922 р. голова ВЦВК М. І. Калінін та голова ВУЦВК Г. І. Петровський відвідали міста Проскурів і Волочиськ. Ф. Фомін звернувся до них з проханням посприяти з відкриттям митниці та прискорити оформлення кордону між Польщею та Україною. Голова ВУЦВК Г. І. Петровський пообіцяв посприяти в рішенні цього питання. Влітку 1922 року в Волочиську почала діяти митниця [2.171, с. 173, 176]. Першим начальником Волочиської митниці був призначений Г.І. Гавриков, який за енергійну роботу по охороні кордону в 1924 р. був нагороджений іменним маузером [1.107].

Ділянка кордону на проміжку Волочиськ – Сатанів – Гусятин, починаючи з 1923 р., була чи не найбільш контрабандонебезпечною. Організаторами незаконної переправи товарів через кордон були переважно місцеві торгівці-євреї. Для транспортування товарів вони наймали місцевих жителів, які добре знали прикордонну місцевість. Заняття контрабандою поширилося настільки, що багато родин фактично жили за рахунок цього промислу [5.269, с. 33].

У “Доповіді ОДПУ про дії щодо усунення недоліків у роботі прикордонної охорони” (1925 р.) дається пояснення цій регіональній специфіці: “[...] Контрабанда, яка проникає до нас з польського та румунського кордону, пояснюється наступними причинами: по-перше, кооперативна торгівля дуже слабка як по кількості, так і по якості – нестача засобів; по-друге, криза мануфактурного виробництва; по-третє, велика різниця в цінах на однорідний товар: наш і закордонний, при наявності гіршої якості наших товарів” [1.107].

Згідно наказу по Управлінню Наркомзовнішторгу УСРР від 24 серпня 1925 р. на ділянці кордону, яку охороняв Волочиський прикордонний загін, були розташовані дві митниці (Волочиська – 1-го розряду і Сатанівська – 3-го розряду), а також Ожеговецький, Чорнорудський, Волочиський і Шидловецький митні пости. Крім того, були створені митниці на вокзалі та залізничній станції [1.31, арк. 7].

Співпраця Волочиського прикордонного загону з митними органами почалася ще з перших днів організації кордону – це видно з доповідних записок та інформаційних бюлетенів, які оформляли митники, та в яких йшлося про склад кордону, перехід кордону та співпрацю з прикордонниками [1.44, арк. 259, 260; 1.27, арк. 3]. Прикордонники для попередження нелегального перетину кордону вживали всіх доступних сил і засобів, що й приносило позитивні результати: “[...] 4 травня 1929 р. на ділянці застави № 3 с. Фридрихівка, між прикордонними стовпами 1904-1905, о 2 годині ночі був затриманий С.Н. Нарезний, що проживає у с. Шопенському, Балашевського повіту, Саратовської області, при спробі перейти кордон на польську сторону. Внаслідок притягнення до відповідальності було з’ясовано: будучи безробітним, він у пошуках роботи зі своєї спеціальності

прибув 26 квітня 1929 р. у місто Проскурів, пробув у місті до 2 травня 1929 р. і, не знайшовши роботи, приїхав у Волочиський район, де здійснив спробу переходу кордону” [1.94]. “ [...] 10 лютого 1930 р. у с. Волчковці, Волочиського району прикордонною охороною затриманий без відповідної візи на в’їзд у прикордонну смугу М. Кондрашин, житель Самарської губернії. Приїзд у прикордонну смугу Кондрашин пояснює наміром пошуку роботи. Він вирішив шукати роботу в Україні. Підстава підозрювати М. Кондрашина в прибутті у прикордонну смугу з метою переходу кордону” [1.95]. “[...] 21 квітня 1930 р на станції Волочиськ був затриманий П. Баланчук. Внаслідок попереднього розслідування стало відомо: за останній час став одержувати листи від свого батька, якому 70 років, що проживає самотньо в Угорщині у м. Будапешті, нездатного до праці, який не має можливості для подальшого існування. Не маючи можливості придбати паспорт для виїзду в Угорщину, П. Баланчук вирішив пробратися туди нелегально [...]” [1.96]. “[...] 20 червня 1932 р. о 15-й годині на відстані 200 метрів від лінії кордону був затриманий прикордонною охороною Л.І. Мельников. [...] Проживаючи в с. Корчин, Сокальського повіту, він під час імперіалістичної війни був зарахований у ряди Австрійської армії. В 1915 р. потрапив у полон у Росію, після чого був відправлений до Сибіру. Поставивши перед собою мету повернутися на батьківщину в Польщу, Л.І. Мельников виїхав в напрямку станції Волочиськ. Приїхавши на станцію Війтівці, він зійшов з поїзда та пішки направився до кордону. На відстані 200 метрів від лінії кордону був затриманий прикордонною охороною” [1.97].

В охороні кордону посильну допомогу здійснювало місцеве населення, ось один з прикладів: “У червні 1935 р. членом Холодецької сільської ради Ковальчуком по дорозі між селами Левковці та Чухели Базалійського району була затримана Т.П. Лунєва, яка намагалася нелегально перейти кордон у бік Польщі та була доставлена ним на прикордонну заставу. [...] Будучи уродженкою с. Старе, Дрогобичівського повіту (Польща), де тепер проживала її родичка, Т.П. Лунєва бажала перейти кордон для того, щоб жити з нею, а на запитання,

чому хотіла перейти кордон, пояснила: “неможливістю продовжити надалі спільне життя із чоловіком” [1.98].

Прикордонники досить часто наражалися на небезпеку загинути в бою з порушниками кордону, що переважали їх чисельно. Наприклад, 21 січня 1926 р. помічник начальника застави № 2 2-ї комендатури Стрекачов і прикордонник Бузманов, повертаючись з перевірки наряду, помітили сліди порушників, що перейшли з території Польщі. Під час переслідування стало зрозуміло, що четверо чоловіків, які перейшли кордон були контрабандистами. При переслідуванні один з них був убитий і троє затримано. Стрекачову і Бузманову головою ОДПУ УСРР оголошена подяка [2.126, с. 527]. Протягом 1927 р. прикордонник Мозгалов мав 4 великих затримання контрабанди на загальну суму 1500 карбованців, затримання проводив умілими діями і маскуванням. Мозгалову оголошено низку подяк, і він був нагороджений срібним годинником “Іонард” з написом “За сумліне ставлення до справи боротьби з контрабандою” [2.126, с. 542].

З початком Другої світової війни (17-28 вересня 1939 р.) прикордонники Волочиського загону, як і їхні колеги з інших загонів на польсько-радянському кордоні, брав участь у військовій операції зі взяття під контроль території західноукраїнських земель. У жовтні 1939 р. значна частина особового складу Волочиського загону склала основу створеного на новому кордоні 96-го прикордонного загону в Коломиї [1.107]. Решта особового складу Волочиського прикордонного загону, його комендатура й застави залишилися в “зоні загородження” на старому кордоні, де несли службу до серпня 1940 р., коли загін був розформований.

Кам’янець-Подільський прикордонний загін № 23. 27 вересня 1922 р. частини 24-ї Залізної Самарсько-Симбірської дивізії і 12-ї стрілецької дивізії ВНК імені Петроради, що охороняли радянсько-польський кордон із моменту припинення війни з Польщею, були реорганізовані згідно з постановою РПО в прикордонні батальйони Подільського губерньського прикордонного загону [5.315, с. 92]. Ділянку кордону з Польщею та Румунією охороняв 21-й

прикордонний батальйон 2-ї прикордонної дивізії. Вже згодом, за наказом ОДПУ від 25 лютого 1924 р., замість дивізій і батальйонів формуються прикордонні загони. 21 прикордонний батальйон 2-ї прикордонної дивізії в лютому 1924 р. переформовано в Кам'янець-Подільський прикордонний загін ОДПУ України з присвоєнням йому порядкового номеру "23" та дислокацією в м. Кам'янець-Подільському. Для формування загону було частково використано особовий склад 2-ї прикордонної дивізії, а також 21-й прикордонний батальйон [5.424, с. 277].

З моменту створення Кам'янець-Подільський прикордонний загін охороняв ділянку кордону з Польщею по р. Збруч, а також ділянку кордону з Румунією по р. Дністер [5.412, с. 464]. Прикордонний загін був найчисельнішим в Україні. Праворуч на охороні кордону стояв 22-й Волочиський прикордонний загін, ліворуч 24-й Могилів-Подільський. Кам'янець-Подільський прикордонний загін охороняв кордон загальною протяжністю 306 кілометрів [5.271, с. 304].

До липня 1938 р. у загін входило 4 комендатури, що склалися з 35 лінійних застав. Управління загону дислокувалося в Кам'янець-Подільському. Прикордонні комендатури розташовувалися: 1-ша в Гусятині, 2-га в Гукові, 3-тя в Жванці, 4-та у Старій Ушиці. Ділянка кордону, що охоронялася загоном, охоплювала Чемеровецький, Оринський, Кам'янець-Подільський і Старо-Ушицький райони [5.315, с. 93].

Першим начальником загону став Й.С. Кібартас, що до цього обіймав посади начальника особливих відділів 46-ї, 15-ї Сивашської дивізій і другого кінного корпусу Червоного козацтва [4.195, с. 3; 5.224, с. 19]. У 1927 – 1929 рр. загоном командував П.Р. Семенов; у 1929 – 1931 рр. – К.С. Селіванов; у 1931-1934 рр. – І.Б. Шумський [5.391, с. 244-246]; у 1934-1935 рр. – А.Г. Грозний-Сафес; у 1935 – 1937 рр. – І.П. Воронов (Ворона); у 1938 – 1939 рр. – І. М. Любітов [1.109].

Для удосконалення системи охорони кордону, як експеримент, влітку 1924 р. у загоні з'явилися службові собаки. Й. С. Кібартас завжди підтримував нові методи, що могли дати результат. Тому, незважаючи на те, що у перші місяці застосування службових собак було виявлено ряд недоліків у їх підготовці, над

їх усуненням активно попрацювали, і вже наступного року кінологічна служба стала незамінною в охороні кордону [5.313, с. 220]. Розширюючи можливості кінологічної служби, у 1927 році створено розплідник службових собак в Українському окрузі. У наказі ОДПУ УСРР від 9 вересня 1927 р. говориться: “З метою підняття на належну висоту служби розшукових і сторожових собак на кордоні, введення цієї служби у визначену систему і зосередження управління у військах НКВС, при 23 Кам’янець-Подільському загоні організувати окружний розплідник службових собак”. Розплідник службових собак підпорядковувався в оперативному відношенні управлінню прикордонної внутрішньої охорони та військ ОДПУ УСРР, а в адміністративному і господарському – 23-му прикордонному загону. На ділянці кордону, який охороняв Кам’янець-Подільський прикордонний загін, були розташовані Гусятинська та Гуківська митниці, а також Збрижський, Ісаківський, Кам’янецький митні пости [1.32, арк. 1]. Кам’янець-Подільський прикордонний загін активно співпрацював із митними органами. Був визначений чіткий порядок підготовки звітності щодо затриманої контрабанди прикордонниками, митниками і в результаті спільних дій. Підготовлена і узгоджена щомісячна звітність [1.33, арк. 26, 87, 89]. Також, для узгодження спільних дій, обговорення сильних і слабких сторін в боротьбі з контрабандою, проводилися спільні наради органів прикордонної охорони і митниці [1.27, арк. 12].

Дієвою була співпраця з мешканцями прикордоння. Так, за підтримки місцевого населення, прикордонники загону тільки протягом першого року бойової діяльності затримали 153 порушника [1.111]. На території, що її контролював Кам’янець-Подільський прикордонний загін на базі комсомольських осередків були організовані позаштатні озброєні групи комсомольських дозорів, які допомагали прикордонникам: “[...] У ніч 1934 р у с. Ісаківці, будучи в комсомольському дозорі, комсомольці М. Денисюк та О. Фільченко в передранковому мороці побачили силуети двох людей. Підпустивши порушників ближче, М. Денисюк скомандував: – “Стій!”. Незнайомці відкрили вогонь, зав’язалась перестрілка. Порушники намагалися пробитися до кордону й втекти.

Хлопці скинули черевики і кинулися навздогін за порушниками, напружуючи останні сили. Раптом почувся тупіт кінських копит – комсомольцям М. Денисюку та О. Фільченку на допомогу поспішали прикордонники з застави. Затримані виявилися шпигунами. У них вилучили два маузери, дві гранати і цінні документи. Комсомольцям М. Денисюку та О. Фільченку командуванням загону оголошена подяка” [4.175, с. 4]. Через рік, набутий оперативний й службовий досвід з усією очевидністю засвідчив необхідність створення резервного підрозділу. У цьому зв’язку, відповідно до постанови від 12 серпня 1925 р., при кожному прикордонному загоні необхідно було створити особливу маневрену групу чисельністю в 100 осіб. Така маневрена група ввійшла до складу Кам’янець-Подільського прикордонного загону на правах комендатури, й була її оперативно-бойовим резервом. До завдань, які вирішувала група, належали: боротьба з диверсійними підрозділами, карним і політичним бандитизмом, збройною контрабандою й масовими порушеннями кордону, відбиттям раптових нападів із-за кордону, оборона окремих ділянок кордону у випадку його масового порушення, підготовка командирів відділень для прикордонного загону [4.204, с. 58].

Начальник Кам’янець-Подільського прикордонного загону Й.С. Кібортас наказав розвіднику В.І. Крючкову сформувати і очолити ударно-бойове угруповання для боротьби по ліквідації політично-бойових груп братів Євгена та Григорія Овчаруків і Чернілевського, колишніх вояків армії УНР, польських розвідників. У результаті рішучих дій командира групи та його підлеглих ворог був знешкоджений. [5.424, с. 278]. Для підвищення обороноздатності застав загону, шляхом оперативного підходу підкріплення, було запроваджено систему підтримки однієї застави іншою, і одночасної підтримки з боку комендатури. З метою посилення боєздатності застави та забезпечення належного рівня гнучкості під час бойових дій, прикордонники застави поділялися на дві групи: перша – стрілецька, до її складу включалися тільки стрільці; друга – кулеметна – у мінімальному складі, необхідному лише для обслуговування кулеметів. Особлива увага приділялася питанню зв’язку. Для забезпечення його надійності, крім

телефонного зв'язку, було передбачено в штаті ще й чергового зв'язківця – кінного прикордонника, добре знайомого з місцевістю [5.298, с. 59].

У травні 1925 р. Кам'янець-Подільському прикордонному загону “за доблесну охорону кордонів, нещадну боротьбу з шпигунством, контрабандою, успішну роботу кадрового чекістського складу по вихованню червоноармійців-прикордонників” колегією ОДПУ УСРР вручено Червоний Прапор [2.126, с. 522].

Важливе місце в роботі загону Й.С. Кібортаса належало боротьбі з організованими групами, які проникали на територію України із-за кордону. Як правило, це були групи колишніх вояків Армії УНР, інших політичних та ідейних противників радянської влади, траплялися й відверто кримінальні групи та окремі бандити. Особливо частими були порушення кордону бойовими групами, які очолювалися колишніми військовиками армії УНР [5.313, с. 221]. Часто провідниками агентів і диверсантів, що прямували через прикордонні пости в Радянську Україну були чини польської дефензиви та жандармерії [5.260, с. 270]. Далеко не всі порушники кордону затримувалися, бували й випадки проривів, а відтак радянські прикордонники на основі підписаних двосторонніх радянсько-польських і радянсько-румунських меморандумів про співпрацю в охороні кордону домовлялися з прикордонниками суміжних держав по передачу втікачів. Один характерний приклад: “[...] 8 квітня 1930 р. румунами на ділянці Староушицької комендатури Кам'янець-Подільського прикордонного загону радянським прикордонникам на основі підписаного меморандуму був переданий Ф.С. Файфор, що нелегально втік у Румунію в червні 1934 р. Проведеним розслідуванням встановлено, що у червні Ф.С. Файфор разом із колгоспниками був на пасовищі, де останні, розхвалюючи життя в Румунії, спонукали його до втечі на румунську сторону. Послухавшись порад колгоспників, не попередивши родичів, направився до демаркаційної лінії, та у районі м. Стара Ушиця, навпроти румунського с. Кармань, о 8-9 годині вечора переплив річку Дністер на румунську сторону. Ранком його затримав селянин і відвів до румунського пікету” [1.99].

Протидію нелегальному перетину кордону супроводжувала й боротьба з контрабандою: “[...] 9 грудня 1927 р. о 22 годині 20 хвилин нарядом застави № 7

с. Неверка, що знаходився на охороні кордону на обході № 2 у складі прикордонників Д. Дьякова і П. Маслова, була затримана група з контрабандними товарами: М. Темчук – 17 років, В. Темчук – 18 років, Г. Даньков – 16 років [...]” [1.100]. “[...] 24 січня 1928 р. о 9 годині 30 хвилин на заставі № 5 вартовим обходу прикордонником Пироговим, що перебував на охороні кордону, був затриманий при переході кордону з польської сторони громадянин Наконечний з одним мішком контрабандних товарів [...]” [1.101].

Прикордонники завжди пам’ятали тих, хто віддав своє життя і захистив непорушність кордону [2.133, с. 3]: “...Кожного разу, виходячи на охорону кордону, ми затримувалися на хвилину біля сірого конусоподібного обеліска, щоб вшанувати пам’ять трьох відважних прикордонників, що полягли в жорстокій сутичці з шпигунами і диверсантами ще на початку двадцятих років”.

Діяльність Кам’янець-Подільського прикордонного загону по боротьбі з шпигунством і контрабандою, нелегальним перетином кордону рясніє численними фактами професійного підходу до справи. “[...] 25 вересня 1924 р. помічник уповноваженого Кам’янець-Подільського прикордонного загону Сайтан, розглянувши анонімний матеріал негласного перегляду на громадян Н.С. Юркова та О. Войтенко за обвинуваченням їх у шпигунстві, встановив, що Н.С. Юрков із 1920 р. перебував за кордоном, куди евакуювався з військами армії УНР і був інтернований у м. Очерет. Перебуваючи за кордоном, вступив на службу в польську контррозвідку. Приїхавши на Україну, привіз з собою цілий ряд пакетів і листів, які поширював на її території. За останній час О. Войтенко стала займатися контрабандою. Товари до неї привозили селяни прикордонних сіл, але кількість товару незначна. Виникає підозра, що у такий спосіб вона підтримує зв’язок з Польщею” [1.102]. “[...] 12 червня 1935 р. Гуківською комендатурою Кам’янець-Подільського прикордонного загону був затриманий порушник з боку Польщі, який є жителем с. Подфіліп’є, Оринського району К.А. Ставський, що нелегально втік на польську сторону 8 травня 1935 р. Попереднім слідством встановлено, що К.А. Ставський був завербований польськими

розвідувальними органами та перекинутий на радянську сторону для проведення шпигунської діяльності на користь поляків” [1.103].

В історії Кам’янець-Подільського прикордонного загону відбулися події, які свідчили про героїчне виконання своїх обов’язків прикордонником загону Кравцовим у 1929 році, коли він затримав 10 порушників кордону, але одного разу, внаслідок запеклої сутички з переважаючим кількісно ворогом, відважний прикордонник героїчно загинув [4.199, с. 3].

Прикордонники Кам’янець-Подільського загону брали участь в розгромі збройних формувань. У 1924 р. група, сформована на території Польщі, чисельністю 15 осіб під керівництвом Гальчевського перетнула кордон для виконання завдань антирадянського характеру, але в першому ж населеному пункті була розгромлена силами Кам’янець-Подільського прикордонного загону. В 1925 р. на території Польщі була сформована група на чолі з Є. Овчаруком. Вона здійснювала напади на потяги, радянські партійні установи. Серед учасників групи особливо виділялась постать Матрука-Марчевського, який виконував роль координатора. Силами Кам’янець-Подільського прикордонного загону ця група була знищена у 1926 р. У цьому ж році на території Бессарабії, яка знаходилась під контролем Румунії, була організована група на чолі з Г. Овчаруком (братом ліквідованого ватажка групи). Ця група потрапила на територію УСРР, де також робила напади на радянські партійні установи, здійснила напад на заставу Кам’янець-Подільського прикордонного загону. Група Г. Овчарука разом із зв’язковими, які працювали на території України, загальною чисельністю 100 осіб, була ліквідована прикордонним загonom. Загалом протягом 1927 р. були ліквідовані збройні формування Куцкоруби, Москалюка та інших [2.126, с. 535-536; 5.261, с. 172].

У 1930-х рр. у прикордонних округах часто проводилися військові навчання. Залучалися до них і прикордонні частини. Так, у 1933 р. підрозділи Кам’янець-Подільського прикордонного загону брали участь у великих маневрах Українського військового округу. Прикордонники показали, що вміють не лише пильно охороняти кордон, але і вести бій з переважаючими силами ворога.

Особовий склад загону, що брав участь в маневрах, був відзначений командувачем округу [4.188, с. 2]. З метою пропаганди розвитку кінного спорту серед прикордонної охорони військ ОДПУ України, а також для виявлення рівня підготовки кінних частин прикордонних загонів ОДПУ Київського військового округу у липні 1929 р. проводився кінний “Зоряний пробіг”. Умовою пробігу було прибуття в кінцевий пункт – Київ на здорових конях. При цьому перевірялася витривалість вершників. Старт пробігу був даний 29 липня о 4 годині ранку. У числі загонів і кінних відділів ОДПУ України в “Зоряному кінному пробігу” брала участь і група з Кам’янець-Подільського прикордонного загону, яка показала гарний результат [4.181, с. 3].

Бойові та трудові заслуги Кам’янець-Подільського прикордонного загону були високо оцінені партією та урядом. За значні успіхи в справі охорони державного кордону, нещадну боротьбу з шпигунством, з контрабандою, диверсантами в 15-річницю прикордонної охорони НКВС Постановою ЦВК СРСР від 14 лютого 1936 року Кам’янець-Подільський прикордонний загін – був нагороджений орденом Червоного Прапора [4.172, с. 4].

У зв’язку із загостренням міжнародного становища в 1938 р. охорона кордону була ущільнена. На ділянці кордону, що охоронялася Кам’янець-Подільським прикордонним загonom, замість чотирьох, було створено сім прикордонних комендатур, а число застав зросло з 35 до 42. Комендатури дислокувалися: 1-ша – в Гусятині, 2-га – в Гукові, 3-тя – в Залуччі, 4-та – в Завольє, 5-та – в Жванці, 6-та – у Врублівцях і 7-ма – в Старій Ушиці. 1-5 комендатури охороняли ділянку радянсько-польського кордону по р. Збруч, 6-а і 7-а – демаркаційну лінію з Румунією по р. Дністру [4.155, с. 5].

У 1922 році на Поділлі перебував М.І. Калінін в супроводі голови ВУЦВК Г.І. Петровського, які відвідали Кам’янець-Подільський 21 прикордонний батальйон [4.184, с. 4]. Ще раз Г.І. Петровський відвідав 23-й прикордонний загін у 1936 році в зв’язку з нагородженням загону державною нагородою – орденом Червоного Прапора. Він був почесним прикордонником 18-ої застави, що розташовувалась в с. Вітківці.

17 вересня 1939 р. почалася військова операція Червоної армії на територію Західної України та Західної Білорусії. На той час начальником Кам'янець-Подільського прикордонного загону був Й.М. Любітов. У цьому поході перед прикордонниками були поставлені завдання: проведення розвідки для підрозділів радянських військ; зайняття мостів, переправ та укріплених об'єктів; охорона тилу радянських військ [5.437, с. 10]. Прикордонники забезпечили виконання поставлених перед ними завдань, паралельно продовжуючи охороняти кордон. Зокрема, перед Кам'янець-Подільським прикордонним загonom було поставлено завдання зайняти польські стражниці та ліквідувати прикордонні батальйони. З курсантів шкіл молодших командирів 23-го та 24-го прикордонних загонів і частково з рядових прикордонників був створений батальйон особливого призначення, командиром якого призначили старшого лейтенанта М.М. Піскуна. Батальйон дійшов до Перемишля. Частина особового складу польських стражниць було ліквідовано, а частину полонено. Після виконання завдання, в листопаді 1939 р. батальйон розформували [5.416, с. 12].

У 1933 році на відзначення 40-річчя громадсько-політичної і літературної діяльності письменника М. Горького червоноармійці Кам'янець-Подільського прикордонного загону обрали його почесним прикордонником 21-ої застави, що розташовувалась в с. Брага [4.196, с. 4].

Для охорони нового радянсько-польського кордону з підрозділів 1-4 комендатур 23-го Кам'янець-Подільського прикордонного загону був утворений новий 97-й прикордонний загін, що дислокувався спочатку в м. Чорткові, а після зайняття Червоною Армією Північної Буковини він перемістився до Чернівців. Начальником 97-го прикордонного загону був призначений Й.М. Любітов. На цьому місці загін залишився до початку Великої Вітчизняної війни. Замість Й.М. Любітова начальником 23-го прикордонного загону призначили П.К. Козака, який працював до цього начальником штабу загону. На дільниці тих комендатур, з підрозділів яких був створений 97-й прикордонний загін, на заставах залишились пости по 10 прикордонників для охорони старого кордону в складі 23-го прикордонного загону. 28 червня 1940 р.

[4.154, с. 5]. Червона армія почала похід у Бессарабію та Буковину, в якому взяв участь і 23-й Червонопрапорний прикордонний загін. Кам'янець-Подільський прикордонний загін, ставши Ліпканським, увійшов до складу Молдовського прикордонного округу і прийняв під охорону 108 кілометрову ділянку радянсько-румунського кордону по р. Прут від м. Новоселиця до с. Нові Бедражі, Молдовської РСР. В зоні загородження на старому кордоні (по річках Збруч та Дністер) залишили пости спостереження, які входили в окремі комендатури [5.416, с. 12, 13].

Могилів-Подільський прикордонний загін № 24. Унаслідок реорганізації військових частин, що несли службу на кордоні, відповідно до постанови РПО від 27 вересня 1922 р. були створені прикордонні батальйони Подільської губернії. 20 прикордонний батальйон 2-ї прикордонної дивізії 14 березня 1924 р. був переформований у Могилів-Подільський прикордонний загін з присвоєнням йому порядкового номера “24” [5.310, с. 296].

У період формування Могилів-Подільського прикордонного загону в березні 1923 р. його майбутній перший начальник М.Л. Долін був військовим комісаром 20-го прикордонного батальйону, а з березня 1924 р. по грудень 1925 р. очолив 24-й Могилів-Подільський прикордонний загін. Завдяки налагодженню тісних взаємозв'язків з місцевим населенням під його керівництвом прикордонники загону більш ефективно ліквідували канали контрабанди і затримувати порушників кордону [1.112]. У період 1925-1939 рр. на посаді начальника Могилів-Подільського прикордонного загону перебували: П.С. Давидов (1925 – 1927 рр.), М.С. Ямницький (1927 – 1929 рр.), М.В. Галицький (1929 – 1931 роки), М.Г. Джавахов (1931 – 1932 роки), П.Г. Семенов (1932 – 1935 рр.), П. М. Зайцев (1935 – 1937 рр.), К.Е. Алдухов (1937 – 1938 рр.), Т.А. Строкач (1938 – 1939 рр.) [1.109]. Могилів-Подільський прикордонний загін охороняв кордон з Румунією по р. Дністер. Праворуч на охороні кордону стояв 23-й Кам'янець-Подільський прикордонний загін, ліворуч 25-й Тираспольський прикордонний загін.

Ділянка кордону, що охоронялась загоном, охоплювала Тульчинський, Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський округи (сучасні Новоушицький, Муровано-Куріловський, Могилів-Подільський, Ямпільський райони). Могилів-Подільський прикордонний загін утворено в складі трьох прикордонних комендатур і 24-х прикордонних застав.

Постановою ВУЦВК від 12 квітня 1923 р. введений новий адміністративно-територіальний устрій – колишні повіти об'єднано в округи, а волості – у райони. Це потягнуло за собою територіальну реорганізацію прикордонної охорони. Дев'ять застав Тульчинського округу знаходилися у селах Янкулів, Цекіновка, Велика Кісниця, Грушки, Кузьмин, Олександрівка, Стройниця та в містечках Калинівка і Рашків. На ділянці Могилівського округу розміщувалося 10 застав (у селах Флемінда, Михайлівка, Садківці, Бронниця, Серебря, Островки, Лядово, Липкани, хуторі Березово та у містечку Яруга). На ділянці Кам'янецького округу розміщувалося 5 застав у селах Великий Берег, Бакота, а також у містечках Рудківці та Нова-Ушиця [1.15, арк. 3].

Застави розміщувалися в будинках, що належали сільським радам, або раніше були націоналізовані в стражників, контрабандистів, духовенства. Здійснювалися заходи щодо покращення побутових умов прикордонників. Була проведена робота по розширенню приміщень, будівництву печей, настилці підлоги, ремонту дахів, заскленню вікон, ремонту та обладнанню конюшень і кухонь. Губвиконком на ремонтні роботи виділив 100 000 крб. [1.15, арк. 33].

На ділянці кордону, яку охороняв прикордонний загін, розташувалася Могилів-Подільська митниця 3 розряду в складі Ушицького, Старо-Калюжського, Козловського, Ямпольського митних постів. Могилів-Подільська митниця підпорядковувалась районній митниці Кам'янця-Подільського [1.31, арк. 8].

Прикордонне розташування краю, зубожіння населення та бажання вижити самим і своїм родинам підштовхували громадян до занять контрабандою. За рахунок цього “промислу” жили багато родин. Контрабандний товар проносили таємними стежками й бродами, перевозили на човнах, ховали у великогабаритних вантажах. Найприбутковішою контрабандою з Румунії були галантерея,

мануфактура, спирто-горілчані вироби, в'язані та шерстяні вироби, медикаменти. З України за кордон переправляли – квасоллю, боби, горох, тютюн, валюту, золото та коштовності [4.165, с. 5]. Документи так званих “конфіскаційних справ” свідчать, що прикордонники та митники як могли боролися з негативними явищами на кордоні: “[...] 10 березня 1926 р. о 24 годині прикордонниками Могилів-Подільського прикордонного загону в 25 кілометрах від смуги кордону в с. Ровно, Яришевського, району Могилівської округи був затриманий М. Гримак. При обшуку в нього була виявлена контрабанда – шкіри лайкової 76 фунтів, яка була оцінена у 1086 крб. 45 коп. [...]” [1.12, арк. 16-17]. “[...] На шляху із с. Тростянець у с. Буша в 14 кілометрах від смуги кордону прикордонниками був затриманий селянин Є. Захарчук. При обшуку виявлена контрабанда, яка знаходилася на підводі, прикрита плугом, бороною, сіном. Власником товару Є. Захарчук себе не визнав, пояснив, що товар належить його брату П. Захарчуку. Товар вони взяли з ями на кладовищі недалеко від кордону. При затриманні П. Захарчук встиг утекти, а товар був конфіскований та оцінений у 8531 крб. 73 коп. [...]” [1.12, арк. 23]. “[...] Затримання проведено в с. Яруга, Могилівського району, Могилівського округу прикордонниками застави на городі Г. Белінського в 200 метрах від смуги кордону. Під час обшуку товар був виявлений в кількох ямах глибиною один метр. Під час слідства встановлено, що Г. Белінський зберігав товар для Шпанського і Бурлака, учасників збройного формування Е. Кушніра, які втекли за кордон в Румунію [...]” [1.12, арк. 56].

Протягом 1924-1926 рр. прикордонниками Могилів-Подільського загону було затримано 400 осіб порушників кордону, в яких виявлено контрабанди на суму близько 58 500 крб. Дві третини порушників кордону були мешканцями населених пунктів, що входили до 7,5 км. смуги вздовж демаркаційної лінії [1.13, арк. 112-131]. Контрабандний потік зменшився внаслідок проведення фільтрації, застосування комбінованих методів охорони кордону та посилення агентурної роботи потік контрабанди відчутно зменшився [1.16, арк. 2-3].

З метою подальшого покращення рівня охорони кордону начальник Могилів-Подільського загону Семенов підписав 19 травня 1926 р. правила “Про

користування придністровськими жителями 4-х метрової смуги, яка прилягає демаркацією з Румунією і знаходиться на р. Дністер”. У правилах зазначено: “З метою забезпечення зручного зв’язку між заставами, а також для роз’їздів та обходів прикордонної охорони, 4-х метрова смуга знаходиться у розпорядженні прикордонної охорони. Видано розпорядження прикордонного загону про відведення в межах 7,5 км. прикордонної смуги дозорної дороги шириною в 4 метри” [1.14, арк. 204-204 зв.].

Службово-бойова діяльність, проведення слідчих дій, затримання порушників кордону у Могилів-Подільському прикордонному загоні в порівнянні з іншими Подільськими та Волинськими прикордонними загонами були поставлені на досить високий рівень. “[...] 17 листопада 1935 р. о 23 годині при переході кордону в районі Ямпільської комендатури був заарештований О.С. Басенко. [...] Було встановлено: О.С. Басенко житель с. Бабчинці, Чернівецького району був пов’язаний з диверсійною групою Кушніра. Усіляко допомагав диверсійній групі, шляхом переховування її учасників у себе на квартирі, крім того, надавав допомогу в нелегальному перетині кордону з Румунією [...]” [1.73]. Саме прикордонники провели роботу і виявили, що є випадки перетину кордону за чужими документами: “18 червня 1932 року ввечері на демаркаційній лінії у Могильові був затриманий порушник прикордонного режиму. Невідомий надав документи на ім’я І. Ленського, жителя с. Торчевка, Уланівського району. [...] Слідством було встановлено, що І. Ленський користується чужими документами, а в дійсності він є І.Т. Іваніцьким. Документи вкрав у свого сусіда [...]” [1.74]. Прикордонники Могилів-Подільського загону протидіяли шпигунам, які намагалися потрапити на територію СРСР: “[...] У ніч на 2 листопада 1937 р. на румунському кордоні, на ділянці Могилів-Подільського загону був затриманий агент 5 експозитури 2 відділення польського генерального штабу Я.І. Ситник та провідник Ф.Ф. Качуровський. При затриманні Я.І. Ситник і Ф.Ф. Качуровський вступили в бій з прикордонниками. Внаслідок проведеного слідства встановлено, що Я.І. Ситник – колишній офіцер царської, денікінської армії та армії УНР. До 1922 р. був комендантом петлюрівської організації

“Стрільці”. У 1936 р. перейшов на роботу в польську дефензиву в м. Львові та у жовтні 1937 р. був призначений помічником начальника Львівської розвідки. Качуровський був перекинутий до СРСР зі шпигунсько-розвідувальними завданнями і пов’язаний з агентом польської розвідки Я. Опольським. За завданням польської розвідки Ф.Ф. Качуровський у якості провідника в 1935 і 1937 рр. переводив агентів на територію СРСР, яких влаштовував у с. Снитково, Муровано Куривецького району на квартиру в Опольських. При затриманні в нього був вилучений паспорт на ім’я Д.І. Боднарука та револьвер. Крім того, встановлено, що Опольські підтримували зв’язок із ксьондзом, який був засуджений за контрреволюційну діяльність, і збройним формуванням Овчарука, штаб якого перебував у їхній квартирі [...]” [1.75].

28 червня 1940 р. частини Червоної Армії перейшли демаркаційну лінію з Румунією та зайняли території Бессарабії, Північної Буковини й Хотинщини [5.366, с. 67-68]. Могилів-Подільський прикордонний загін знаходився в цей час у оперативному підпорядкуванні командування Червоної Армії та виконував низку оперативних завдань. Серед них: забезпечення форсування військами Дністра та Пруту; охорона від розкрадання майна та архівних документів підрозділів прикордонної охорони та жандармерії румун; розмінування, захоплення та утримати мости на прикордонних річках Черемош, Прут та Дністер; забезпечення частини Червоної Армії провідниками; контроль тилу 12-ї армії від можливих військових дій супротивника в прикордонній смузі Румунії [5.408, с. 65]. Після завершення військово-чекістської операції загін вийшов з оперативного підпорядкування командування Червоної Армії та 8 липня 1940 р. за наказом НКВС СРСР охороняв нову ділянку кордону з Румунією по річках Дунай і Прут [2.128, с. 434]. На базі кадрового складу Могилів-Подільського прикордонного загону було утворено 93-й прикордонний загін у м. Лесько.

Отже, розглянуті нами Волочиський, Кам’янець-Подільський та Могилів-Подільський прикордонні загони ОДПУ-НКВС СРСР займали лінію радянсько-польського державного кордону та демаркаційну лінію з Румунією в межах українського Поділля вздовж Збручу та Дністра. Підконтрольна Волочиському

загону ділянка кордону відрізнялася комплексною шпигунсько-диверсійною та контрабандною небезпекою, що робило особливо актуальною співпрацю прикордонників і митників. Зона відповідальності Могилів-Подільського прикордонного загону покривала радянсько-румунський кордон. Тут також була відчутна як небезпека контрабанди, так і військово-диверсійна.

Кам'янець-Подільський прикордонний загін мав найбільший штат прикордонників, так як охороняв найдовшу ділянку радянсько-польського та радянсько-румунського кордону. Поряд із боротьбою з контрабандою та затриманням порушників кордону, цей загін виконував важливу організаційно-кординаційну роль в охороні рубежів СРСР з Польщею і Румунією. Загін мав у своєму складі спеціальну групу, яка виконувала найважливіші завдання по затриманню і ліквідації найбільш небезпечних, озброєних і добре підготовлених диверсійно-бойових груп.

* * *

Аналіз змісту та особливостей службово-бойової діяльності прикордонних загонів на Поділлі та Південно-Східній Волині у визначений хронологічний період дозволяє констатувати, що практично усі розглянуті нормативно-регулюючі та організаційно-структурні заходи керівництва ОДПУ-НКВС, а також більшість інженерно-технічних і військових нововведень, що застосовувалися в охороні радянського кордону у 1920-х – 1930-х рр., були реалізовані у практичній діяльності прикордонних загонів Поділля і Південно-Східної Волині. Остання характеризувалася інтенсивністю та мала свої специфічні особливості на різних ділянках радянсько-польського кордону та демаркаційної лінії з Румунією.

Славутський та Ямпільський прикордонні загоны ОДПУ-НКВС СРСР охороняли лінію радянсько-польського державного кордону в межах української Південно-Східної Волині (сьогодні це – Славутський, Білогірський, Ізяславський і частина Теофіпольського районів Хмельницької області), що в досліджуваний період характеризувалася лісовим і лісостеповим ландшафтом з обмеженим оглядом місцевості. У сукупності з фактором маскуванню ця обставина

підвищувала загрозу порушення кордону в окресленому регіоні. Специфіка службово-бойової діяльності Ямпільського прикордонного загону на суміжній із Славутським ділянці кордону характеризувалася переважною диверсійно-шпигунською небезпекою, тоді як на ділянці кордону, суміжній з Волочиським прикордонним загonom, дошкуляли не лише шпигуни та диверсанти, але й контрабанда. Славутський прикордонний загін займав одну з найважчих ділянок кордону в лісовій зоні, через яку на радянську територію потрапляло найбільше порушників кордону, які кваліфікувалися режимом як шпигуни та учасники диверсійних груп. Волочиський, Кам'янець-Подільський та Могилів-Подільський прикордонні загони ОДПУ-НКВС СРСР займали лінію радянсько-польського державного кордону та демаркаційну лінію з Румунією в межах українського Поділля вздовж Збручу та Дністра (сьогодні це – частина Теофіпольського, Волочиський, Городоцький, Чемеровецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони Хмельницької області та Муровано-Куріловський, Могилів-Подільський і Ямпільський райони Вінницької області) з притаманним йому виразно лісостеповим, горбистим ландшафтом. Підконтрольна Волочиському загону ділянка кордону відрізнялася комплексною шпигунсько-диверсійною та контрабандною небезпекою, що робило особливо актуальною співпрацю прикордонників і митників. Зона відповідальності Могилів-Подільського прикордонного загону покривала радянсько-румунський кордон. Тут також була відчутна як небезпека контрабанди, так і військово-диверсійна.

Кам'янець-Подільський загін мав найбільший штат прикордонників та охороняв найдовшу ділянку кордону. Крім боротьби з контрабандою та затримання порушників кордону, загін виконував важливу координаційну функцію як базовий на південній ділянці західного кордону СРСР. Загін мав у своєму складі спеціальну групу для затримання та ліквідації найнебезпечніших, озброєних і добре підготовлених диверсантів.

РОЗДІЛ 4

ПОЗАСЛУЖБОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ФОРМУВАНЬ З ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ

4.1. Радянські прикордонники і місцеве населення: політико-ідеологічні, соціальні та господарські аспекти стосунків.

У перші роки своєї діяльності прикордонники зіткнулися з багатьма проблемами, частина яких стосувалася низького матеріального забезпечення та необхідності налагодження співпраця з місцевим населенням, яке по-різному ставилося до нового режиму. Узгоджене вирішення обох проблем давало можливість створити дієвий механізм охорони кордону.

Взаємозв'язок між прикордонниками з однієї сторони та населенням прикордонної зони з іншої був складовою ідеологічної лінії більшовицького режиму. У свій час Ф.Е. Дзержинський, що стояв у витоків радянських прикордонних військ, писав: “Слід підкреслити питання завоювання симпатій і довіри населення [...] Завойовуючи симпатії населення, ви матимете кращих помічників у справі охорони кордону [...]” [5.324, с. 42].

Питання зміцнення кордону і стан справ, що мав місце в прикордонних районах постійно знаходилося під контролем ЦК РКП(б) та ОДПУ. За завданням ЦК РКП(б) у районах, що прилягали до західного кордону, знаходилися групи відповідальних партійних і військових працівників [5.428, с. 33]. У прикордонних районах Волині діяла група, якою керував член Південно-Східного бюро ЦК РКП(б), командував військами Північнокавказького військового округу К. Ворошилов. На демаркаційній лінії з Румунією працювала група на чолі з секретарем ЦК КП(б) України Е.І. Квірінгом [5.421, с. 45]. У контексті реалізації завдання налагодження стосунків із місцевим населенням прикордонники брали активну участь у заходах соціально-економічного розвитку прикордонних

територій, де мали змогу на відповідних зібраннях та зустрічах проводити ідеологічну агітацію та переконувати людей у необхідності забезпечення надійного захисту та охорони кордону [5.275, с. 67-68].

У свою чергу населення прикордонної зони інших регіонів країни під девізом “захисту рубежів Батьківщини” надавало допомогу прикордонним загонам, які, за твердженням тодішньої пропаганди, “виконували важливу роботу по забезпеченню спокою кожного громадянина країни”. Цим самим у суспільстві утверджувалася почесна роль прикордонника.

Взаємозв'язок охоронців кордону та населення прикордонних районів, маючи у ті далекі часи глибокий політичний зміст, визначав роль прикордонників як помічників місцевих партійних і радянських органів при проведенні масових політичних кампаній. Цілеспрямована діяльність прикордонних партійних організацій спільно з місцевими Радами передбачала також вирішення питань господарського і соціально-культурного будівництва у прикордонних районах [5.229, с. 67-68].

Створення партійних осередків при прикордонних загонах мало велике ідеологічно-пропагандистське значення для реалізації політики більшовицького режиму. Наприклад, саме з цією метою в 1925 р у Волочиському прикордонному загоні були створені партійні осередки. Постійно проводились засідання партбюро, щорічно скликалися регіональні партійні конференції [1.107]. В одному з донесень Управління прикордонної охорони і військ ОДПУ України про участь прикордонних військ у соціалістичному будівництві на селі говорилося: “Партійна організація частин прикордонної охорони проводить велику роботу серед місцевого населення, надає істотну допомогу місцевим партійним організаціям і органам влади в реалізації на практиці рішень партії і радянських органів [...] Неодноразово відповідні партійні комітети констатували, що надана партійними організаціями прикордонної охорони практична допомога в справі виконання директив керівних органів партії та уряду сприяла успішному впровадженню їх у життя [...]” [2.123, с. 67].

У районах прикордонної смуги західного кордону комсомольські організації часом лише зароджувалися. Велику допомогу на цьому етапі їм надали саме прикордонники. Партійні організації прикордонних загонів спільно з місцевими партійними організаціями спрямовували роботу на вирішення завдань соціалістичного перетворення села, охорону кордону і підготовку молоді до військової служби як стратегічних завдань партії [5.324, с. 44-45].

ЦК ВЛКСМ рекомендував місцевим комсомольським органам посилити постійний зв'язок з комсомольськими групами та організаторами комсомольської роботи прикордонних загонів, ввести в систему об'їзди і інструктаж працівниками райкомів, губкомів ВЛКСМ комсомольських груп сприяння, включити комсомольські організації прикордонної охорони в роботу місцевих комсомольських організацій прикордонних районів [5.324, с. 31].

У січні 1929 р. політичний відділ ГУПО і військ ОДПУ дав рекомендації по регулюванню процесу зростання комсомольських організацій прикордонної смуги: “Наполегливо здійснювати завдання неухильного збільшення робітничого, батрацького і бідняцького прошарків у комсомольських організаціях; проведення активної роботи всіх членів і кандидатів партії; продовжити роботу з поліпшення підбору керівного складу комсомольських організацій. Помітне пожвавлення в комсомольську роботу вносили обласні, крайові, міські та окружні комсомольські конференції, в яких активну участь брали представники частин прикордонної охорони [5.421, с. 39-40]. Комсомольці прикордонних загонів постійно брали участь у засіданнях комітетів комсомолу містечок і сіл Могилівщини: “[...] Прикордонники Ямпільської застави приймали участь у засіданнях комітету комсомолу м. Ямполь. На порядку денному засідання доповідь про оборону країни, завдання комсомолу та співдоповіді прикордонників. У кінці засідання заслухали накази ЦК ЛКСМУ та ОДПУ УСРР. Після засідання комітет комсомолу випустив газету” [4.176, с. 3].

На зазначених конференціях обговорювалося широке коло питань: “11 травня о 5 годині вечора 1929 р. в приміщенні театру ім. Луначарського пройшла X Окружна конференція ЛКСМУ Могилівщини. В роботі конференції

взяли участь і 15 делегатів від Могилів-Подільського прикордонного загону [4.160, с. 1].

Бійці, командири і політпрацівники прикордонних частин брали активну участь у житті місцевих комсомольських організацій, у політичному і культурному вихованні робочої та колгоспної молоді. Пропагандисти застав часто керували комсомольськими “школами політичного навчання” і “гуртками поточної політики” [5.423, с. 22]. У доповідях політпрацівників місцевих партійних органів зазначався стан справ з ідеологічно-пропагандистською та політичною роботою в прикордонній зоні: “[...] Мережа комсомольського політичного навчання в порівнянні з попереднім надто різноманітна і включала в себе стаціонарних шкіл – 37, гуртків поточної політики – 44, партійних гуртків – 68, гуртків по вивченню юнацького руху – 18 і гуртків по вивченню статуту – 12. Усього охоплено мережею політичного навчання близько 3 500 осіб. Здійснено на сьогодні по всій мережі політичного навчання в межах 60-62 % програми. По всій мережі заняття проводилися методом розгорнутої бесіди [5.234, с. 47-48]. Практикувалось також конспектування опрацьованого матеріалу. Проведено 6 бесід різного характеру, а саме: “Історичне коріння різних течій в партії”, “Постанови пленумів ЦК про праву течію”, “Аграрно-селянське питання за Леніним”, “Колоніальне питання”, “Історичні коріння антисемітизму та націонал-шовінізму”, “Релігійний дурман”. Зараз ми приступаємо до укомплектування літньої мережі політичного навчання, в проведенні якого нам допомагає політичний відділ і особовий склад Кам’янець-Подільського та Могилів-Подільського прикордонних загонів. Допомога надається літературою, бесідами і теоретичним вихованням активу сіл прикордонних районів [...]” [4.183, с. 1]. Активну політичну роботу серед населення вели прикордонники-комуністи партійної організації Ямпільського прикордонного загону, яка у вересні 1936 р. нараховувала біля 150 членів і 138 кандидатів у члени партії [5.309, с. 84].

Ідеологічно-пропагандистська робота прикордонників активізувалася напередодні та в період виборчих кампаній, що мали для більшовицького режиму важливе значення, адже дозволяли легітимізувати фактично існуючу систему

єдиновладдя однієї партії та надати їй вигляду системи народовладдя. Наприклад, під час проведення виборів до Верховної Ради СРСР у 1928 р. прикордонники Поділля забезпечили підготовку 200 агітаторів [5.296, с. 111]. За активної участі партійних осередків місцевих прикордонних застав відбувалася підготовка і проведення перевиборів до сільських Рад. Підрозділи прикордонної охорони виділяли своїх представників для участі у бригадах із перевірки діяльності Рад. У результаті проведеної роботи в багатьох прикордонних селах показник участі населення у виборах був вище середнього [4.220, с. 4].

Проведення виборів на селі мало важливе значення для утвердження політики більшовиків, адже переважна кількість населення мешкала в селах. “[...] Прошли вибори в сільські ради і у Волочиському сільському осередку. Питання перевиборів опрацювали на бюро та зборах осередку, куди входили молодь і прикордонники 22-го загону. Для конкретної роботи по окремих галузях були утворені групи: господарча, художня, допомоги сільським працівникам, тимчасових няньок. Кожній групі визначили, що вони мають зробити під час підготовки до виборів. Господарча група мала за мету оздобити приміщення, топити грубу, доставити лавки, підготувати лампи. Художня група – випустити стінгазету, підготувати виставку. Стінгазету вивісити в театрі та з її змістом ознайомити селян. Група по допомозі сільським працівникам мала заповнити виборчі карти, рознести їх виборцям, провести бесіди про політику партії та уряду; мобілізувати старших піонерів і школярів. Група тимчасових няньок взяла на облік всі сім’ї, де є малі діти. Серед батьків провели роботу, для того, щоб вони погодились залишати дітей на будь-кого з членів групи няньок. Робота дала достатні наслідки. Був забезпечений високий відсоток явки виборців на вибори” [4.180, с. 1].

У 1931 р. партійна, комсомольська організації і весь особовий склад Кам’янець-Подільського прикордонного загону брав участь у проведенні політичних кампаній на селі і широко відображали їх в системі всієї роботи, що проводилась в підрозділах загону. 42 прикордонних села були охоплені систематичною агітаційно-масовою роботою [1.111].

Діяльність комсомольських осередків у прикордонній зоні спрямовувалась на виховання у молодого покоління ідейної переконаності в перспективах кращого життя в СРСР. “[...] Калюський комсомольський осередок на румунському кордоні чисельністю в 20 чоловік, з яких 2 червоноармійці-прикордонники. Кожен комсомолец осередку має свій певний обов’язок. Ведеться громадсько-політична робота серед батрацької молоді, результатом якої є те, що батрацька та незаможницька молодь гуртується навколо осередку. Останній видає стіннівку [...]” [4.201, с. 3]. “[...] 8 листопада 1924 р. міська організація комсомолу святкувала в клубі річницю пролетарської революції разом з прикордонниками прикордонного батальйону: комсомольці разом з членами клубу сільської молоді організовано пішли в гості до прикордонників. У клубі прикордонного батальйону відкрився урочистий вечір з доповідді “Про жовтень та робітничу молодь”. Після цього драмгурток прикордонного батальйону, що складався з робітників-друкарів і прикордонників, поставили п’єсу “Батраки” українською мовою” [4.202, с. 4]. “[...] На перетині радянського, польського та румунського кордонів у с. Ісаковцях в листопаді 1925 р. з допомогою прикордонної застави організувався комсомольський осередок. Осередок [...] нараховує 14 членів, із них 4 дівчини та 4 прикордонника. Осередок веде культосвітню роботу серед неписьменного населення, роз’яснює політику партії [...] користується авторитетом з боку селян” [4.206, с. 3].

Поряд зі службово-бойовою діяльністю на кордоні, прикордонники зобов’язані були слідкувати за всіма громадськими подіями прикордоння та брати в них активну участь: “[...] Не дивлячись на важку службу з охорони кордонів, наш комсомольський осередок не обмежується однією працею серед прикордонників, а приділяє належну увагу роботі серед місцевого населення. Проведено цілу низку мітингів і виступів під гаслом “Руки геть від Китаю”. Після перших відомостей про повстання в Естонії і криваву розправу естонської буржуазії над повсталим пролетаріатом по всьому районі відбулися масові мітинги протесту проти розстрілу Тампа та інших передових борців Естонії. Наш прикордонний комсомольський осередок у цілому, крім важкої щоденної праці,

зміцнює Радянську владу й несе політичне усвідомлення селянським масам” [4.186, с. 4]. Комуністичний осередок Кам’янець-Подільського прикордонного загону ОДПУ взяв шефство над будинком Червоних інвалідів. Осередок постійно цікавиться всіма питаннями культурного та матеріального життя інвалідів і по можливості надає матеріальну допомогу” [4.187, с. 4].

Партійне керівництво ставило перед прикордонниками завдання брати участь у заходах, що висвітлювали певні зрушення в найважливіших для селян сферах: “[...] Червоноармійці-прикордонники 22-го прикордонного загону застави № 7 попросили голову місцевого комнезаму зробити доповідь про працю. Зібрання проходило в клубі [...] Голова висвітлив у доповіді роль праці на селі, як селяни ліквідовують неписьменність і переходять до нового землекористування [...] Доповідь викликала з боку прикордонників багато запитань. У свою чергу прикордонники розповідали молоді про свої успіхи та досягнення в охороні кордону [...]” [4.193, с. 4].

Одним із часто вживаних прийомів ідеологічної роботи була демонстрація неперервного зв’язку демобілізованих прикордонників із населенням місць їх колишньої служби. Це подавалося партійними ідеологами як зразок єднання радянського народу та його армії, дружби і братерства. Типовий приклад – газетна стаття “Як працюють демобілізовані червоноармійці”, опублікована в газеті “Червоний кордон” у 1927 р.: “[...] Щодня прикордонний загін отримує листи від демобілізованих прикордонників, які служили в цьому загоні і тепер живуть в далеких закутках нашого Союзу. Товариш Івашкін з Аранського повіту В’ятської губернії пише, що його радо зустріли, коли він повернувся з кордону додому, засипали його низкою запитань про військову службу, про міжнародне становище. Він давав відповіді зацікавленому селянству. Зараз працює в колгоспі, веде громадську роботу в селі. Демобілізований прикордонник Таланов з Київського округу пише, що він, повернувшись додому, своєю працею без слів довів селянству, що прикордонні загони стоять на сторожі завоювань Радянської влади. Селяни відрекомендували його на засіданні бути головою повітової земельної комісії. Червоноармієць-прикордонник Гаврилов зі Сталінської округи

після служби на кордоні працює на своєму рідному заводі. Зараз він організовує військовий гурток. Десятки листів є доказом, що перебування в прикордонних загонах виховало з червоноармійців гарних будівників соціалізму [...]” [4.168, с. 4].

Серед пріоритетних питань в прикордонній зоні завжди залишалось питання оборони. За допомогою активістів-прикордонників у всіх комсомольських осередках прикордонної смуги створювалися оборонні гуртки [5.324, с. 49]. З метою забезпечення обороноздатності країни в 1927 р. ЦК ВЛКСМ ухвалив рішення про запровадження обов’язкового військового навчання комсомольців прикордонної зони. Готували такі гуртки й прикордонники Подільських загонів і загонів Південно-Східної Волині. У практику роботи міцно увійшли такі форми, як проведення військових ігор, походів, організація військово-спортивних таборів і військових гуртків. Все це позитивним чином позначилося на забезпеченні охорони кордону. Прикордонні війська почали поповнюватися більш підготовленими у військовому і політичному сенсі хлопцями призовного віку. Комсомольці і молодь прикордоння стали активніше залучатися до охорони державного кордону [3.178, с. 35].

Для забезпечення ефективної роботи секцій самооборони необхідною була співпраця прикордонників і місцевої партійної та державної влади: “[...] 1 січня голову міської ради Кам’янець-Подільського К.І. Горлинського відвідала делегація кращих бійців-ударників, командирів і політпрацівників прикордонного загону. Червоноармійці розповіли про свої успіхи у військовому та політичному житті, а також про участь прикордонників у виборах до Рад. Горлинський у розмові докладно виклав присутнім завдання, що стоять перед прикордонною Кам’яниччиною, вказав на потребу оживити роботу секцій оборони [...]” [4.158, с. 1].

Пропаганда оборонної роботи серед сільської молоді активно проводилася під час різних культурних заходів: “[...] У с. Кузьмінчик актив молоді разом із прикордонниками влаштували спільний святковий вечір. Після доповіді про міжнародний стан була влаштована стрілянина дробинками. До цього заходу

молодь виявила значну зацікавленість. Зараз в селі організований військовий гурток” [4.169, с. 4].

Партійні органи в прикордонних військах заохочували молоде поповнення агітувати у містах своїх земляків до участі в оборонній роботі. “[...] Курсанти-прикордонники на зборах ухвалили рішення надіслати додому листи з проханням звернути увагу на “Тиждень оборони”, перевести одночасно відрахування в фонд “Наша відповідь Чемберлену” [4.166, с. 4]. Агітація за підвищення обороноздатності країни позиціонувалася владою, як одне з найважливіших завдань ідеологічної роботи комсомольських осередків прикордонників із місцевим населенням: “Наші комсомольські осередки разом з молоддю прикордоння жваво відгукуються на заклик партії та радянської влади щодо проведення “Тижня самооборони”. За підписним листом переводимо збір коштів на будову літака “Комсомолец України”. Вже зібрали 18 крб. Зараз готуємося до постановки вистав, концертів, кошти яких підуть у фонд оборони країни” [4.145, с. 4].

Однією з активно використовуваних форм обміну досвідом політико-ідеологічної роботи та підтримки кращих її досягнень були комсомольські збори. Їх проведення активно висвітлювалося в місцевій пресі: “[...] На Кам’янецьчині пройшли збори комітету комсомолу ЛКСМУ, на яких були присутні і комсомольці-прикордонники. У доповідях зазначалось: наша комсомолія активізувалась. Майже кожна районна організація комсомолу провела військові походи комсомольців у сусідні села з доповідями про міжнародне становище. Для кожного зрозуміло, що однією агітаційною пропагандою обмежитись не можна. Вони мусять бути з одного боку початком воєнізації нашого комсомолу, що до недавнього часу знаходилось на дуже низькому рівні, а, по-друге, повинні підштовхнути роботу військових гуртків і дати початок плановій роботі щодо воєнізації. Організації повинні зосередити увагу комсомольців на вивчення військової справи і відкинути геть односторонність у цьому питанні. Коли вивчаєш рушницю, знай і гази. Головне, щоб всі наші осередки зрозуміли важливість зв’язку з прикордонниками загонів і комендатур. Треба налагодити співпрацю

прикордонників з комсомольцями і молоддю у навчанні військовій справі. Для цього варто використовувати кожну вільну хвилину [...]” [4.212, с. 4].

Прикордонна охорона активно підтримувала заходи щодо збиранню коштів для будівництва оборонних об’єктів у сфері оборонних науково-технічних розробок: “[...] Прикордонниками і навчальним складом загону у вересні і жовтні 1927 р. відраховано до фонду по будівництву літака “Розрив” – 232 крб. 65 коп. Гроші надіслані до центральної комісії” [4.142, с. 4].

Проведення змагань зі стрільби на влучність серед молоді, на думку більшовицьких ідеологів, давало можливість не лише відпрацювати навички поводження з стрілецькою зброєю, але й загартувати характер майбутніх захисників батьківщини: “На Кам’янецьчині відбувається Ворошилівська естафета. Завдання естафети – підготувати 100 ворошилівських стрільців. Посильну допомогу в реалізації цього завдання надавав прикордонний загін. Згідно рішень керівних органів КСМ організацій, кожен комсомолец повинен завоювати право на звання ворошилівського стрільця” [4.198, с. 4].

Традиційними були спільні святкові заходи, що відбувалися за участю прикордонників і громадськості, і здійснювалися під гаслом “єдності армії та народу”: “[...] З нагоди X річниці органів НК-ОДПУ відбулось урочисте засідання міської ради за участю 24 прикордонного загону ОДПУ та організацій Могилів-Подільського. Після привітань ОПК, ОВК, ОК ЛКСМУ, робітників Вендичанської та Барської цукроварень виступив тов. Ямницький начальник 24-го прикордонного загону. У своїй доповіді розповів про бойовий шлях органів надзвичайної комісії. ОВК через тов. Козіса вручив подарунки прикордонникам – револьвери, шаблі, годинники. Після вручення подарунків виступили представники загону ОДПУ, які в промовах відмітили єднання з трудівниками Могилівщини і подарували ОВК портрет Ф.Е. Дзержинського” [4.197, с. 3]. “[...] У день 15 роковин існування Червоної Армії – бійців, командирів, політпрацівників і червоноармійців прикордонних загонів привітав районний партійний комітет. На вечорі з нагоди свята 23 лютого 1933 р. прикордонників привітали профспілки підприємств і члени спілок залізничників “Мотору”,

працівники охорони здоров'я, учні інститутів і технікумів, які з цієї нагоди випустили спеціальний випуск стінної газети. На урочистому зібранні зачитали доповідь Сталіна “Хай живе 15 річниця Червоної Армії” та нагородили прикордонників і командирів ударників політично-бойової підготовки, які проводили широку масову та організаційну роботу” [4.167, с. 4].

Прикордонники брали участь в різних освітніх і політичних кампаніях, що зрештою носили підкреслено ідеологічний характер. Серед них: “Подолання тотальної неписьменності” і “Руки геть від Китаю” [5.248, с. 49]. “[...] 2-го жовтня 1924 р. у м. Кам'янець-Подільському в Шевченківському театрі відбулося зібрання членів профспілок, студентів, червоноармійців-прикордонників, яке присвячене подіям в Китаї та організації на Кам'яничині товариства “Руки геть від Китаю”. Заслухали низку доповідей, ухвалили резолюцію: загальне міське зібрання протестує проти інтервенції капіталістичних держав у Китаї. Загально-міське зібрання закликала всіх чесних громадян вступити в товариство “Руки геть від Китаю”. Для практичної роботи обрано бюро, до складу якого входив прикордонник Блох” [5.283, с. 4]. “[...] Президія ВУЦВКу постановила нагородити радіоприймачами 22-гу та 23-тю прикордонні застави Кам'янець-Подільського прикордонного загону за успішну культосвітню роботу в селах під час компанії “Подолання тотальної неписьменності” [4.153, с. 3].

Одним із пріоритетних напрямків роботи прикордонників серед місцевого населення були фізична культура та спорт. Саме розквартирування на кордоні перших прикордонних загонів сприяло організації перших фізкультурних гуртків, а демобілізовані командири та червоноармійці-прикордонники були їх першими інструкторами. Прикордонні загони допомагали школам, сільським клубам фізкультурним обладнанням та інвентарем [4.214, с. 4]. Починаючи з сезону 1924 – 1925 рр. проходять традиційні футбольні матчі між прикордонниками та місцевою молоддю у Волочиську та Кам'янець-Подільську. Команди прикордонників виступали під номерами своїх загонів, а приїжджі мали назви “Ехо”, “Зірка”, “Цукровик” [5.283, с. 4]. Прикордонники-комсомольці в

обов'язковому порядку допомагали місцевій молоді організовувати інші спортивні змагання.

У 1928 р. в Кам'янці-Подільському була проведена Всесоюзна спартакіада прикордонних військ. На честь спартакіади відбулись міські змагання легкоатлетів у Проскуріві, Кам'янці-Подільському, Могильові-Подільському. У матчевих зустрічах волейболістів, поєдинках стрільців, показових гімнастичних виступах у прикордонних загонах брала участь і місцева молодь [4.213, с. 4].

Неодноразово відбувались ігри і між загонами та підприємствами прикордонної смуги. Наприклад, 30 травня 1932 р. відбулись дві футбольні зустрічі. Між собою зіграли команда 21-го Ямпольського прикордонного загону та командою “Стела”, а також команда 22-го Волочиського прикордонного загону з командою “Динамо”. Прикордонники разом з місцевою спортивною молоддю брали участь у лижних гонках і ковзанярських змаганнях. 18 червня 1933 р. відбулись обласні змагання в м. Кам'янець-Подільському, де зустрілися збірні команди області і прикордонники. Брала участь прикордонники в окружних і республіканських змаганнях (лейтенант Морозов, 21 прикордонний загін) брав участь в забігу на 100 метрів, що проходили в Харкові у 1934 р. [4.222, с. 4].

Футбольні зустрічі молоді прикордонної смуги з прикордонниками часто-густо відбувалися з нагоди різних знакових подій. Матчі переважно відбувалися в Кам'янці-Подільському, так як в місті була одна з кращих спортивних баз прикордоння: футбольне поле з біговою доріжкою та секторами, кілька тенісних кортів [4.215, с. 4].

Заходи, що проводилися, часом перетворювалися у великі свята: “[...] 7 липня 1927 р. у Жванці проходило стрілецьке змагання. Зібралися комсомольські осередки Жванецького району та з оркестром рушили в с. Гаврилівці на чолі з представником прикордонної комендатури. На місці виголосили доповідь про загрозу війни. Свято розпочалось із гри у футбол та стрільби з малокаліберних рушниць. Прикордонники комендатури навчали бажаючих умінню володіти зброєю. Після проведення заходу випустили газету про цю подію [...]” [4.194, с. 4]. Подібні заходи у формі свят відбувалися й в

інших населених пунктах: “[...] У нашому селі стоїть застава. Досить часто поглиблюється зв’язок з прикордонниками через об’єднані збори сільського осередку, учнями професійної школи та прикордонниками. Після зборів влаштували футбольні змагання між прикордонниками і цивільною командою. Комсомольці села влаштували спільний обід. Після обіду забави й вистави продовжились [...]” [4.209, с. 4].

Важливим ідеологічним завданням, що покладалося на прикордонників, було проведення культурно-освітніх заходів. Особливо значимими вони були в селах прикордоння, адже освітній і культурний рівень селянства був низьким, а відтак з’являлася можливість активного ідеологічного впливу через освітню та культурно-масову роботу [5.291, с. 20]. “[...] У прикордонному селі Ніверці прикордонники активно проводять культурно-освітню роботу. Застосували індивідуальний підхід до окремих селян. Щоб більше зацікавити та зібрати на збори якнайбільше сільської молоді, найняли музику, зібралось дуже багато людей. Улаштували мітинг, прочитали доповідь про історію та завдання ЛКСМУ, а також юнацький революційний рух. Це дало наслідки. Батрацька молодь побажала вступити в осередок ЛКСМУ [...]” [4.152, с. 4]. “[...] Прикордонники с. Зеленого у вільний час проводять в сільському клубі. Там вони знайомлять місцеве населення з періодичною пресою. Для цього вони виписують для села “Крестьянську газету” [4.151, с. 4].

Для демонстрації широкому загалу зацікавленості прикордонників у боротьбі з неписьменністю, партійні органи прикордонних загонів, наприклад Могилів-Подільського, делегували своїх представників для участі у конференціях і діяльності місцевих осередків по боротьбі з неписьменністю. У кожному селі необхідно було утворити громаду “Геть неписьменність!”. Організація таких громад була покладена на культурно-освітні секції комсомольських осередків місцевих населених пунктів і прикордонні загони” [1.13, арк 6; 5.410, с. 20-23].

З часом прикордонники почали надавати й матеріальну підтримку справі боротьби з неписьменністю, зокрема допомагають в організації хат-читалень, придбанні літератури тощо [5.318, с. 30]. “[...] Прикордонний комсомольський

осередок взяв курс на організацію в селах району хат-читалень. Найбільш активна хата-читальня в Шустовцях, вони за короткий термін випустили 4 примірники стінгазети. Осередок придбав їм маленьку бібліотеку і планує виступати з доповідями і лекціями з різних питань [...]” [4.189, с. 4]. Допомагали прикордонники і в розбудові сільських шкіл. Так з прикордонного фонду було виділено 64 000 крб. на будівництво шкіл у прикордонних селах Кам’янець-Подільського, Чемеровецького, Ординського, Староушицького, Новоушицького, Шепетівського та Волочиського районів. [...] У деяких районах будівництво шкіл було завершено [1.46, арк 76].

Про результати культурно-освітньої роботи в селах Могилівщини свідчать матеріали тодішньої періодики: “[...] Поширився культурний ріст на Могилівщині, серед яких кіно та радіоустановки. Зросла кількість гуртків, які охоплюють тепер 4313 осіб [...] Головну увагу звернули на ліквідацію неписьменності членів спілок у 1926 р. Всіх неписьменних членів спілок було 1840, а в 1927 р. – 930 осіб, хоча кількість членів спілок зросла. Крім того, зросла кількість військових та стрілецьких гуртків. Було звернуто велику увагу на влаштування клубів і червоних кутків в прикордонній Могилівщині. Покращився зв’язок із прикордонним загonom” [4.173, с. 4].

“У Х роковини Жовтня на прикордонній Могилівщині, по містах і селах округи пройшли мітинги й демонстрації, на які прийшли робітники та селяни. Жовтнєве свято відзначено відкриттям та влаштуванням хат-читалень, селянських будинків. Прикордонники передали в хати-читальні літературу” [4.185, с. 4].

Все більшої популярності серед населення набувала демонстрація кінофільмів як явища відносно нового на селі: “[...] Протягом місяця прикордонники 22 і 23 загонів об’їжджали прикордонну зону з пересувним кіно. Глядачам демонструвались фільми революційного і побутового змісту” [4.143, с. 4]. Кінофікація з часом все більше активізувалась: “Робота по кінофікації сіл в Кам’янецькій окрузі прикордонниками розпочата з літа 1925 р. Цього ж року було встановлено 4 кіноустановки по селах прикордонної смуги. В 1926 – 1927 рр. з організаційного боку кінофікація зміцнюється. Цей проміжок часу відзначається

оформленням на місцях кінорад, вивченням запитів глядачів, допомоги прикордонників в агітації за кіно, втягнення членів сільських громад в гуртки “Друзів кіно” та відвідування кіносеансів. З березня 1927 р. кіноапарати встановлюються ще в 4-х селах. Завдяки кіномережі селянин-кіноглядач значно виріс в культурному відношенні, внаслідок цього краще проводилась політика Радянської влади на кордоні [...]” [4.179, с. 4].

Не менш важливе значення мала й радіопропаганда. Радіо збирало куди більше коло слухачів, ніж демонстрація кінофільмів глядачів: “[...] Організоване в 21-му прикордонному загоні пересувне радіо за короткий час обслужило значну кількість застав і прикордонних сіл [...]” [4.192, с. 3].

Черговим напрямком активної співпраці прикордонників і місцевого населення було сприяння індустріалізації СРСР, курс на яку проголосив у грудні 1925 р. XIV з’їзд ВКП(б). Прикордонники націлені партійним осередком долучитися до цього процесу: “[...] Робота з передплати на позику індустріалізації в нашому прикордонному загоні та навчальному батальйоні розгорнута досить широко. Проведено збори прикордонників, де зроблено доповідь про значення займу на індустріалізацію країни. Всього підписалось на позику, в сумі – 18 тис. крб. Підписувались і командний склад, і велика кількість червоноармійців та залучали до позики місцеве населення [...]” [4.141, с. 4].

Для збільшення надходження коштів на господарське будівництво в СРСР радянським урядом було випущено Позику зміцнення сільського господарства. Справа піднесення сільського господарства мала велике значення, тому для реалізації даного плану значний обсяг роботи був покладений на сільські будинки, хати-читальні, прикордонні загони з комсомольськими осередками [5.323, с. 67-68].

Прикордонники і командний склад прикордонних загонів на Поділлі активно поставились до реалізації сільської позики. Провели понад 40 загальних зборів з роз’яснювальною метою, розгорнули довідкову роботу. В хатах-читальнях разом із місцевими партійними та комсомольськими осередками організували читання газетних статей. Влаштували кілька бесід на тему: “Що дає позика зміцненню

сільського господарства”. На власному прикладі продемонстрували значення позики. Прикордонниками-червоноармійцями реалізовано позики на 12 000 крб. та надіслано 500 листів із закликом до родин купувати позику [...]” [4.210, с. 4].

Кожен із прикордонників до служби у військах займався певним видом діяльності у тій чи іншій галузі господарства. Ці свої знання, уміння та навички прикордонники передавали місцевому населенню: “[...] Допомагали прикордонники і в підготовці сільськогосподарських спеціалістів і створенні машинно-тракторних станцій. На прикордонних заставах Поділля у 1931 – 1935 рр. було підготовлено для села 2100 трактористів, 525 шоферів, 573 бригадирів і 323 обліковці” [5.340, с. 49].

Допомагали прикордонники селянам і в польових роботах, зокрема в посівній кампанії та збиранні врожаю. Про важливість цього напрямку співпраці військових і цивільного населення свідчить поява спеціального наказу Командувача всіма збройними силами України і Криму. В наказі № 284 було зазначено: “Майбутня весняна посівна кампанія вимагає оптимальної роботи всіх сил країни. Від успішності виконання цього завдання та величини площі засіву багато в чому залежить благополуччя громадян і у тому числі Червоної Армії та прикордонних загонів. З метою надання необхідної допомоги трудовому селянству наказую: 1. Всі частини Червоної Армії та прикордонні загони залучити до майбутніх весняних сільськогосподарських робіт. 2. Залучати в залежності від місця служби і розквартирування частин і загонів за згодою між місцевою владою і командирами частин та прикордонних загонів. 3. Спрямованим на роботи частинам і загонам надавати більшу кількість коней. 4. Залучити команди з частин і загонів до ремонту в своїх майстернях сільськогосподарських знарядь і машин [...]” [1.8, арк. 45-47]. До наказу додавалася інструкція по залученню військових частин і прикордонних загонів у майбутній весняній посівній кампанії [1.8, арк. 46-47].

Радянські прикордонники брали участь у колгоспному виробництві та в підготовці до весняної сівби, а також надавали підтримку технікою. “Щоб допомогти робітникам Кам’янецької МТС ліквідувати прорив, який стався у

ремонті тракторів Кам'янець-Подільський прикордонний загін відрядив на МТС 18 прикордонників-фахівців з даного питання. Вони брали участь у ремонті тракторів на передових ділянках роботи. Всіх прикордонників було розбито на бригади: п'ять прикордонників працювало у зварювальному цеху, один – у магнеторемонтному, три в зборомоторному, один у карбюраторному, один в автогонному цеху, двоє на кузні. Завдяки допомозі від прикордонників останніми днями на МТС є певні зрушення. Вже відремонтовано 26 тракторів для Смотрицької МТС. Для 26 моторів Оринінської МТС відремонтовано 144 деталі та 18 тракторів, з яких 14 вже прийнято [...]” [4.191, с. 3].

Драматичною сторінкою історії Подільських і Волинських прикордонних загонів стала участь бійців і командирів у реалізації сталінського плану форсованої колективізації на селі. В одному з донесень Управління прикордонної охорони і військ ОДПУ України про участь прикордонних військ в соціалістичному будівництві на селі читаємо: “[...] При сприянні лише трьох загонів – Славутського, Ямпільського і Волочиського – організовано близько 50 колгоспів; ряд колгоспів названі іменами прикордонної охорони і її керівників, як наприклад: “Прикордонник”, “Імені 10-ліття прикордонної охорони” [5.435. с. 35]. На ділянці Кам'янець-Подільського прикордонного загону за активної участі прикордонників застави першим в окрузі було повністю колективізовано господарства с. Чернокозинці. У тому ж загоні 16-та застава була нагороджена райвиконкомом струнним оркестром за організацію колгоспів у с. Мицавичі [1.111].

Участь прикордонників в роботі на колгоспних полях проводилась під девізом підтримки колективної форми власності: “В одному лише Славутському прикордонному загоні було 98 бригад у складі 715 прикордонників. Можна наводити окремі приклади допомоги прикордонників: у с. Мартинківці Юринецького району в неділю бригада прикордонників Волочиського прикордонного загону в кількості 16 осіб почала проводити молотьбу, їх приклад наслідували колгоспники. Бригада протягом дня обмолотила 588 пудів і показала приклад набагато вищої продуктивності праці, ніж колгоспники. Одна з бригад

Кам'янець-Подільського прикордонного загону відремонтувала 40 плугів, 20 борон, стайню, зробила 20 нових верстатів [...]” [2.127, с. 68].

Славутським прикордонним загonom у 1931 р. було надано допомогу в посівній та збиранні врожаю 7 колгоспам і 10 селам. Практична робота в цей період полягала в організації підрозділами загону 12 бригад, які проводили доповіді на партійних, комсомольських та колгоспних зборах про роботу сільських господарств, обговорювалися шляхи вирішення поставлених партією завдань, суботники, читання газет, так звані “легкі мітинги” тощо. Завдяки проведеній роботі підшефні колгоспи вийшли в число передових у Ярунському та Славутському районах. У сільськогосподарських роботах брало участь до 60 бійців особового складу Славутського прикордонного загону [1.108].

У 1933 р. в період підготовки і проведення весняної сівби цим загonom було виділено 15 бригад з числа партійно-комсомольського активу для надання допомоги відстаючим колгоспам. За ініціативою прикордонників в колгоспах був організований правильний догляд і годування коней. Більше 1000 голів худоби було вилікувано від різних захворювань. Завдяки наданій допомозі з боку загону, весняна сівба в підшефних колгоспах була закінчена раніше терміну на 8-9 днів. [1.111].

Прикордонників Ямпільського прикордонного загону зобов'язали допомагати колгоспам тодішніх Ляховецького, Теофіпольського та інших районів. Зокрема, весною 1933 р. прикордонники допомагали в підготовці і проведенні весняної сівби 13 колгоспам. Тоді ж спеціалістами загону було оглянуто біля двох тисяч колгоспних коней, 72 із них вилікувано. Відремонтовано 19 сівників, 122 борони, 82 плуги, 87 возів. Всі колгоспи прикордонних сіл, де працювали спеціальні виїзні бригади, сівбу провели вчасно. Подібна робота проведена прикордонниками в колгоспах і в 1934 – 1935 рр. Наприклад, на заставу, що була розташована в с. Баймаках, було покладено зобов'язання вивести місцевий колгосп у передовики. Внаслідок проведеної роботи його було відзначено на сторінках обласної книги пошани [3.285, с. 4].

Прикордонники Могилів-Подільського прикордонного загону разом з робітниками та колгоспниками брали активну участь в соціалістичному будівництві. Велику допомогу надав загін колгоспам і радгоспам під час політично-господарських компаній. Під час збиральної та осінньої посівної компанії 1932 р. на ланах працювало 526 прикордонників, які виробили 2809 трудоднів. Як наслідок політично-масової роботи 3 райони та 13 сіл дотерміново виконали план хлібозаготівлі [...]” [4.178, с. 3]. У період з 20 лютого по 20 березня 1936 р. була проведена так звана колгоспно-посівна естафета. Внаслідок допомоги прикордонників в переважній більшості сіл відсоток колективізованих за час проведення естафети доведений до 80-90 %.

Під час підготовки і проведення весняної сівби 1937 р. прикордонниками Волочиського прикордонного загону проведена ідеологічна роз’яснювальна робота серед населення та надана допомога. Колгоспами організовувалися десятки бригад з прикордонників. Волочиський прикордонний загін організував 10 бригад для допомоги в посівній кампанії [1.107].

Були серед прикордонників і справжні передовики, досягнення яких ставили в приклад для наслідування. Так в липні 1938 р. прикордонник 9 застави В.А. Шишкін, за фахом тракторист-комбайнер, відремонтував в Гуківській МТС 9 комбайнів і за декілька робочих днів прибрав комбайном в колгоспах зони Гуківської МТС 300 га зернових посівів, виконуючи за один робочий день в середньому по 3 норми. Постановою президії оргкомітету Верховної Ради УРСР по Кам’янець-Подільській області В.А. Шишкіну видана грошова премія в розмірі 300 карбованців [1.111]. Унаслідок вжитих заходів за короткий час прикордонна зона “повністю стала колгоспною” [5.275, с. 70].

Комсомольські організації за участю прикордонників приймали участь в реалізації ідей соціалізму, визначених ідеологією партії: “22-го лютого 1929 року починається “Тиждень соціалізму”. Перед комсомолом, активним учасником цього питання, стоять великі завдання. Перш за все комсомольці повинні популяризувати серед селянства директиву партії й постанов уряду в справі підвищення врожайності та постанову про сільськогосподарський податок.

Комсомольська організація під час свого походу за врожаєм повинна також допомогти земельним громадам та посівним комітетам скласти практичні плани засівної компанії, допомогти практично здійснити ці плани та директиви [4.146, с. 1].

Воїни-прикордонники брали участь у наданні допомоги місцевому населенню прикордонної смуги під час стихійних лих. Доводилось рятувати людей, тварин і державне майно. Навесні 1932 р. прикордонники загону надавали допомогу колгоспам у боротьбі з повінню на Дністрі та Збручі, що вийшли з берегів. Були врятовані від віднесення водою і затоплення будови, свійські тварини, а також близько 20 місцевих жителів [4.147, с. 4].

Із метою підтримки населенням прикордонних загонів 28 травня 1924 р. ОДПУ СРСР було видано “Положення про шефство в прикордонній охороні, військах і флотиліях ОДПУ”. Документ чітко формулював мету шефства: зміцнення ідейного зв’язку особового складу з трудящими, надання матеріальної допомоги і поліпшення побуту прикордонників, сприяння веденню політико-освітньої роботи і безпосередня участь шефських організацій в її проведенні. Визначався також порядок встановлення шефства [2.126, с. 215-217].

VII з’їзд ЛКСМ України прийняв рішення про шефство комсомольців над прикордонними військами західного кордону. За кожним загonom закріплювалася комсомольська організація одного з великих промислових центрів республіки. Комсомольці Донбасу шефствували над Славутським прикордонним загonom, Запоріжжя – над Волочиським прикордонним загonom [5.347, с. 47]. Шефами Кам’янець-Подільського прикордонного загону були: народний комісаріат фінансів УРСР і колектив службовців ЦК КП(б) України [1.111]. Над Могилів-Подільським прикордонним загonom взяли шефство районний виконавчий комітет і професійні спілки підприємств Могильова-Подільського [5.324, с. 50].

Допомогу прикордонникам надавали також інші організації, як наприклад, Кам’янець-Подільському прикордонному загону: “[...] Міська конференція робітниць, дружин робітників та службовців, що відбулась спільно з профспілковим союзним активом вирішила влаштувати чинку білизни

прикордонників, шляхом суботників та недільників. Ухвалено також рішення залучити жінок до роботи по організації чайних для червоноармійців. Колектив співробітників Кам'янецької районної спілки ухвалив рішення для поліпшення фонду Червоної касарні, відраховуючи половину денного заробітку” [4.200, с. 2].

З метою заохочення громадськості брати участь у підтримці прикордонників партійні органи влаштовували соціалістичні змагання: “Практичну перевірку виконання договору про соціалістичне змагання між робітниками Дунаєвських фабрик і прикордонниками загонів провела першою ремонтна команда. 8 червня 1930 р. прикордонники Кам'янець-Подільського загону прибули в Дунаївці, де зустрілись з робітниками. Прикордонників ознайомили з процесом виробництва. На другий день перевіряли бойову підготовку червоноармійців на конях. На великому майдані, з усіх боків оточеному робітниками, відбувались показові заняття – фігурна їзда і кінські змагання. Робітники й спеціальна комісія уважно стежили за вправами. Призи призначались за кращу підготовку. Три прикордонники одержали нагороду – по відрізу сукна на штани. Команда за фігурну їзду одержала загальний приз 40 карбованців, кошти передали до ленінського кутка. Ввечері проводилась взаємна перевірка на влучність стрільби з гвентівок. Прикордонники вибили на 16 очок більше від виробничої стрілецької команди, кращим стрільцям-прикордонникам були видані нагороди. Влаштували й політичне змагання з комсомольським осередком фабрики. Перебування команди в Дунаївцях ще більше зміцнило зв'язок робітників та прикордонників” [4.190, с. 2].

Отже, активна участь радянських прикордонників у громадсько-політичному, культурно-освітньому та соціально-економічному житті прикордонних регіонів Поділля та Південно-Східній Волині в досліджуваний період була зумовлена важливістю політичних та ідеологічних завдань, що покладалися на них більшовицьким режимом. Ідеологізація була питомою рисою практично всіх пропагандистських програм, освітньо-культурних, спортивно-оборонних і господарських акцій, до реалізації яких залучалися бійці та командири

прикордонних загонів, а головним їх завданням ми вбачаємо тотальну радянізацію свідомості населення прикордонної зони.

4.2. Участь прикордонників у карально-репресивних заходах сталінського режиму.

Драматичною й трагічною сторінкою історії радянських прикордонних військ на Поділлі та Південно-Східній Волині є участь прикордонників в реалізації у кінці 1920-х – 1930-х рр. репресивної політики сталінського режиму. Окреслена проблема залишається малодослідженою у вітчизняній історіографії.

Політичні репресії в регіоні мали свої особливості, спричинені кількома чинниками. По-перше, Поділля та Південно-Східна Волинь були сільськогосподарськими регіонами, а тому головний удар репресій був спрямований проти селян, котрих звинувачували у саботажі колгоспного будівництва, господарському шкідництві, приховуванні хліба, провокуванні голоду тощо. По-друге, край був прикордонним, тому ще одним приводом для посилення репресій були масові звинувачення у шпигунстві, диверсіях, підготовці повстань і заколотів тощо. По-третє, Поділля та Південно-Східна Волинь здавна були багатонаціональними. Упродовж віків поряд з українцями тут мешкали поляки, євреї, румуни, молдавани, німці, чехи, росіяни, білоруси. У роки комуністичного експерименту не всі представники названих національних груп вписувалися в сценарій формування “єдиного радянського народу”. Основним методом цих своєрідних етнічних чисток були звинувачення у “буржуазному націоналізмі”, “іноземному шпигунстві”, “контрреволюційній діяльності” [5.388, с. 4-5].

У 1930-ті рр. масові репресії не обійшли й прикордонників. Складний характер завдань, що виконувались прикордонниками, поставив їх під удар репресивного апарату. Прикордонні війська понесли серйозні кадрові втрати, передусім командно-політичним складом, що підірвало якість їх оперативної та

бойової підготовки, ослабило весь військовий організм. Іншою стороною діяльності прикордонників стала їх участь, як частини репресивного механізму, у сталінському терорі проти власного народу. Тут прикордонники виступали як рядові виконавці волі репресивної машини [5.316, с. 129].

Інколи порушення, за які піддавали репресіям, справді мали злочинний характер. Наприклад, в одному із звітів Оперативного відділу Волочиського прикордонного загону читаємо про те, що червоноармієць прикордонної застави № 8 В.Т. Афанасьєв утік із частини, перейшов на польську сторону, втративши обмундирування та зброю. У польському Гусятині він поінформував жандармів про графік зміни варті на прикордонних постах, чисельність особового складу застави тощо, а також прийняв присягу служити в польській армії. Разом із польським загonom ним було вчинено напад на заставу № 8 і штаб комендатури № 2 з метою вилучення всієї переписки канцелярії та викрадення кулемета системи “Федорова”. Червоноармійці І.В. Нича, П.Н. Топоровський, М.А. Люшкін теж звинувачувалися у шпигунстві, пособництві контрабандистам та утікачам на польську сторону. Начальник восьмої застави М.Г. Белявський і груповод застави В.Д. Лукін були звинувачені у шпигунстві, передачі військових відомостей, звільненні затриманих контрабандистів. Червоноармійці Г. Крисанов, С. Рогачов і Я. Клинтухов відмовилися йти на заняття з політичної підготовки, спали під час чергування, часто вели переговори з жандармами суміжної території [1.76].

Проте куди частіше прикордонників піддавали репресіям за надуманими звинуваченнями у вчиненні політичних злочинів чи державній зраді. Такі “порушники” відразу ставали об’єктом слідства особливого відділу прикордонного загону: “На підставі слідства встановлено, що помічник уповноваженого 1 комендатури Ямпільського прикордонного загону Й.Є. Роцин, перебуваючи на службі протягом 1934 – 1936 рр., систематично проводив антирадянську агітацію серед військовослужбовців і громадян, а саме: улітку 1934 р., будучи на заняттях з теми: “Статут ВКП (б) і Інструкції про права комісарів”, Й.Є. Роцин привселюдно виступив з антирадянською заявою на

адресу комісарів Червоної Армії. У липні 1935 р. в клубі колгоспу містечка Ямпіль відбувався вечір запитань і відповідей. На засіданні одним із присутніх колгоспників було задано питання “Що таке НЕП?” Й.Є. Рошин дав роз’яснення в антирадянському троцькістському трактуванні” [1.77]. Так і залишилося незрозумілим, у чому ж полягали подібні “антирадянська агітація” чи “троцькіська пропаганда”?

Партійні осередки постійно контролювали дотримання військовослужбовцями прикордонних загонів ідеологічних принципів. Поширеною причиною переслідувань було публічне “вільнодумство”. Наприклад, червоноармієць господарської команди Славутського прикордонного загону М.С. Коровін звинувачувався у тому, що “серед червоноармійців господарської команди управління загону систематично проводив антирадянську агітацію, а також у виступах під час політичних занять і бесід, де торкались питання, які зачіпали колгоспне будівництво, здійснював провокаційні заяви з метою формування думки, яка викликала недовіру до радянської влади” [1.78].

Поширеною підставою для репресій було, наприклад, плондрування радянських символів чи портретних зображень керівників СРСР. В одному з таємних інформаційних повідомлень читаємо: “На підставі слідства встановлено, що прикордонник застави № 3 Волочиського прикордонного загону В.О. Мигунов 9 травня 1938 р. у Ленінській кімнаті під час політзанять покреслив олівцем обличчя та обвів очі на портреті Й.В. Сталіна, який містився в центральній газеті “Правда”, у такий спосіб поглумившись над ним” [1.79].

Звичними кальками для звинувачення та наступних репресій були “троцькізм” та “антирадянська агітація”. Подібні справи військова прокуратура розглядала з особливою упередженістю: “В слідчих матеріалах прокуратури було зазначено, що помічник начальника 1 відділення штабу 23 прикордонного загону лейтенант Й.Ш. Майзенберг належав до троцькістського контрреволюційного угруповання, яке в другій половині 1936 р. розкрито та ліквідовано. Будучи причетним до цього угруповання, Й.Ш. Майзенберг у 1925 – 1926 рр. працював на Олевському порцеляновому заводі та проводив троцькістську роботу: виступав

на робочих зборах проти встановлення партією та урядом нових норм виробництва і розцінок, агітував за зрив виробничого плану та проводив роботу щодо погіршення трудової дисципліни серед робітників. Пішовши із заводу, продовжував підтримувати зв'язок з організацією. У 1927 – 1933 рр., перебуваючи на оперативній роботі в Олевському прикордонному загоні, не вжив заходів щодо викриття троцькістської організації на Олевському порцеляновому заводі та приховував її існування. Брав участь у перекладі з української мови на російську текстів антирадянського, троцькістського характеру, присвячених партійним чисткам і розповсюджував їх серед військовослужбовців. Перебуваючи на роботі в 23-му прикордонному загоні у 1933 – 1937 рр., систематично поширював серед військовослужбовців анекдоти антирадянського характеру” [1.80].

Серед репресованих прикордонників-подолян був І.Д. Морозов, який працював в органах ВНК-ДПУ-НКВС із 1919 р. У 1930 – 1932 рр. – помічник начальника Кам'янець-Подільського прикордонного загону по СОЧ; у 1932 – 1935 рр. – начальник Волочиського прикордонного загону. Пізніше в 1937 р. заступник начальника УНКВС у Вінницькій області, а в 1938 р. – начальник 6 відділу НКВС СРСР. Заарештований у 1939 р. і розстріляний за вироком Військової Колегії Верховного Суду 24 липня 1940 р. [4.170, с. 169].

Крім того, серед Волочиських прикордонників під хвилю репресій потрапили О.В. Мартинець, начальник Волочиської прикордонної застави в 1936 – 1938 рр., і С.А. Дорощук – штабіст Волочиського прикордонного загону у 1924 – 1937 рр. [107]. Репресували також і М.М. Бистрих, котрий, як уже зазначалося, у 1923 – 1931 рр. був начальником прикордонних військ ДПУ УСРР. Заарештований восени 1935 р. і засуджений до розстрілу 22 лютого 1939 р, він був реабілітований посмертно [4.170, с. 175].

Взагалі репресії в структурах прикордонного відомства СРСР були систематичними і почались ще з 1920-х рр. “Чистки” відбувались у 1925, 1929, 1934, 1937 – 1939 р. Ф.Е. Держинський у 1925 р. так вказував своєму першому заступнику Р. Менжинському щодо проведення чистки в органах ОДПУ: “Необхідно і по лінії ДПУ організувати чистку на кшталт партійної на предмет

виявлення, відсікання та попередження зв'язків із ворожим нам світом. Для цього необхідно скласти в Центрі високоавторитетну трійку з осіб, які знають нашу справу, і провести цю чистку спочатку в нас, в ОДПУ. При чищенні треба не тільки виганяти, а також інструктувати кожного співробітника, попереджаючи його про небезпеку. Чистці підлягають усі співробітники без винятку. Потрібно скласти список питань, які повинні бути з'ясовані. Серед них мають бути: Оточення та особи, серед яких живе і з якими пов'язаний співробітник? Його родина? Балакучість співробітника. Випиває і якщо так, то з ким? Чи бере додому справи та документи? Як зберігаються вони тут? Життя співробітників поза межами роботи? Де живуть – у казармах або окремо? Чи ласий до бабів? Інтелігент чи робітник? Кого (з особистого життя) знає, хто вороже до нас налаштований? Родичі – вороги, наші чи члени чужої партії? Чи ходять в розважальні місця? Кого з ворогів радянської влади викрив сам, крім того, що йому давали відомості та справи?" [2.133, с. 35].

Репресії ослабили всі структури військ, негативно вплинули на якість охорони кордону. Загалом за період з 1937 – 1941 рр. було репресовано більше 3 000 кадрових прикордонників, а в прикордонній охороні України звільнено і віддано під суд 112 осіб. Так, на початок 1941 р. стаж служби на посаді до одного року мали 87 % начальників військ прикордонних округів, 53 % начальників прикордонних загонів, 63 % комендантів прикордонних ділянок, 62 % начальників застав і постів [5.304, с. 265].

Переходячи до аналізу участі радянських прикордонників Поділля і Південно-Східної Волині у каральних акціях сталінського режиму, слід відзначити, що ця специфіка лежить у площині реалізації прикордонниками трьох основних функцій, що знаходилися поза межами безпосередньої службово-бойової діяльності – інформаційної, наглядової та репресивної.

Виконуючи завдання щодо збору інформації, яка цікавила органи ОДПУ-НКВС, прикордонна охорона активно відстежувала події у прикордонній зоні й доповідала відповідним політичним органам. Інформація збиралася досить різноманітна. Прикордонники обов'язково враховували в своїй роботі настрої

місцевого населення прикордонної зони як такі, що могли спонукати людей залишити територію України або вчинити акти непокори. Однією з причин, що впливала на настрої селянства, була якість роботи органів влади на селі. Так у доповідній записці начальника Кам'янець-Подільського прикордонного загону голові Кам'янець-Подільського окружного виконкому від 5 грудня 1926 р. зазначалося: “[...] Із наявних у нас відомостей видно, що в с. Домбровки, Чемеровецького району сільрада майже завжди зачинена й селяни, які приходили за різними довідками, змушені очікувати голову або секретаря по кілька днів. Також спостерігаються деякі злочини з боку голови Нестерука та секретаря Баронського. Так, наприклад, селянин В. Бергелевич здав податок голові Нестеруку в розмірі 12 крб., одержавши від голови розписку, а голова в районний виконавчий комітет здав тільки 5 крб., а 7 крб. привласнив собі. Зазначене відбувалось не один раз. У зв’язку із цими порушеннями зростають невдоволення мешканців села, а також підривається авторитет Радянської влади [...]” [1.19, арк. 17].

Зловживання та порушення законності спостерігалися й в земельних питаннях роботи місцевих органів влади. Це часом провокувало масові незадоволення населення. Наприклад, із повідомлення Славутського прикордонного загону від 2 травня 1927 р. № 266022 дізнаємося, що землемір окружного земельного товариства Сумлицький “[...] проводячи роботи з відмежування Державного лісового фонду Шепетівського лісництва, незважаючи на те, що з окружного земельного товариства одержав повністю належні йому гроші, не зробив розрахунків для селян, які в цей час його розшукували, в надії одержати гроші. 1 лютого 1927 р. Сумлицький прибув у с. Мухарів Славутського району для підготовки плану на 4 клини землі, дав розпорядження скликати всіх землеуповноважених, а сам у цей час із деякими із них пішов вживати спиртне. Подібна поведінка Сумлицького тривала протягом трьох днів, в той час, коли його чекали люди [...]” [1.49, арк. 124].

Крім інформаційних повідомлень з боку прикордонних загонів, здійснювалась також переписка щодо роз’яснення деяких спірних питань:

“Відповідь на заяву голови окружного виконавчого комітету від 10 грудня 1927 року № 270320 від тимчасово виконуючого обов’язки окружного відділу ОДПУ та начальника Кам’янець-Подільського прикордонного загону ОДПУ повідомляємо: “Порушень щодо надання револьвера “наган” голові сілради Попику з моєї сторони не маю. Дозвіл на право зберігання зазначеного “нагана” Попику буде видано” [1.29, арк. 6].

Кадрові питання діяльності органів влади прикордонних округів і районів також знаходилися в сфері уваги особливих органів прикордонних загонів. Зазвичай, усі керівні посадовці проходили перевірку, і при виникненні найменших підозр щодо їх політичної чи соціальної “благонадійності” знімалися з посади. Керівництво прикордонних загонів, співпрацюючи з місцевою владою та дотримуючись більшовицьких принципів у кадрових питаннях, звертало увагу місцевого керівництва на факти знаходження на посадах небажаних осіб. Так, із доповідної записки заступника начальника окружного відділу ОДПУ та начальника Могилів-Подільського прикордонного загону Галицького на адресу голови окружного виконкому Козиса від 25 листопада 1928 р., видно, що: “[...] на даний час в окружному виконавчому комітеті на посаді секретаря окружного виконавчого комітету перебуває Я.О. Заставний, особистість у політичному відношенні далеко неблагонадійна, старий земський чиновник, який за час своєї служби, часто змінював свої переконання, вміє знаходити спільну думку із будь-якою владою та в потрібний час проявляв себе то затятим монархістом-петлюрівцем, то, якщо потрібно, співчуваючим радянській владі. Сам житель м. Ямполь, дворянин. З ліквідацією петлюрівської влади та приходом радянської влади був заарештований з кількома петлюрівськими діячами м. Ямполь як ворог радянської влади, був посаджений у в’язницю. У 1922 р. завдяки своїй спритності влаштувався у Тульчинський повітовий продовольчий комітет. Звідти потрапив у м. Могилів-Подільський на посаду секретаря окружного виконавчого комітету. Постійно підтримує зв’язок зі старими знайомими, затятими петлюрівцями, жителями м. Ямполь, які у результаті його протекції були влаштовані на різні посади [...]” [1.13, арк. 220].

Не менш важливе значення при визначенні ступеня політичної благонадійності чільних посадовців мали для режиму такі показники, як соціальне походження та рід занять радянських і господарських чиновників, політичні настрої в їхніх родинах. Начальник Волочиського прикордонного загону 6 червня 1928 р. повідомляв, що секретар Юринецького райвиконкому С.П. Панський походить із міщанської родини, а його мати займається торгівлею [1.20, арк. 59].

Як орган ОДПУ прикордонна охорона (з метою збереження державної таємниці) інформувала вище керівництво про ненадійних осіб, що мають доступ до таємної інформації. Наслідком такого інформування зазвичай ставали кадрові чистки. Наприклад, наказом спеціального відділу ОДПУ УСРР від 20 серпня 1928 р. № 77052 запропоновано звільнити із займаної посади завідувача відділом секретного діловодства Ямпільського прокордонного загону Цуркана [1.50, арк. 20].

Під пильним оком “особістів” із прикордонної служби знаходився й кадровий склад місцевих осередків контрольованих владою громадських організацій. При виявленні “ненадійних осіб” у штаті останніх “компетентні органи” звертали увагу місцевого радянського керівництва на такі факти. Наприклад, 9 вересня 1929 р. тимчасово виконуючий обов’язки начальника Могилів-Подільського окружного відділу ОДПУ та начальник однойменного прикордонного загону Зайцев доповідав голові окружного виконкому наступне: “[...] В окружному комітеті Українського Червоного хреста працює секретарем І. Красовський, житель м. Яруги, політично неблагонадійний, враховуючи, що І. Красовський веде секретне діловодство Українського Червоного хреста та має у своєму розпорядженні суми зазначеного комітету, то як тільки будуть наявні про нього вагомі компрометуючі матеріали, вважаємо надалі неприпустимим ведення ним секретного діловодства. Просимо звільнити Красовського із займаної посади [...]” [1.13, арк. 442].

В умовах форсованої колективізації одним із завдань прикордонної охорони було постійне відстеження ситуації на селі, соціальних настроїв і дій селянства. Так, у черговій доповідній записці від 21 лютого 1929 р. начальник 21-го

Ямпільського прикордонного загону Богданов повідомляв секретаря Шепетівського окружного КП(б)У про політико-економічний стан Ляховецького, Теофіпольського і Плужнянського районів округу у зв'язку з ходом хлібозаготівельної кампанії. Зокрема йшлося про те, що “[...] в зв'язку з поганими врожайми не вистачає необхідної кількості посівного матеріалу пшениці, так як 80-90 % її було втрачено під час зими, у той же час заможна та куркульська частина населення приховують зерно[...]” [1.50, арк. 3-9].

У своїх інформуваннях прикордонна охорона приділяла серйозну увагу політичним настроям населення. Цікавим у цьому зв'язку є спецповідомлення заступника начальника Ямпільського прикордонного загону Алдухова секретарю Шепетівського окружного КП(б)У від 10 квітня 1929 р. про реакцію населення на вислання Л.Д. Троцького за межі СРСР. На думку чекістів, вислання колишньої другої після В.І. Леніна особи в більшовицькій ієрархії, дало поштовх “[...] куркульському і антирадянському елементу для поширення різноманітних провокаційних чуток [...]”. Переважно ці чуток стосувались того, що за допомогою Троцького та за його підтримки буржуазні держави навесні 1929 р. оголосять війну СРСР”, а сам факт вислання серед робітників спричинив всередині країни значні невдоволення [1.51, арк. 258-259].

У спеціальному повідомленні тимчасового виконуючого обов'язки начальника Кам'янець-Подільського прикордонного загону та окружного відділу ОДПУ І.Б. Шумського, секретарю Кам'янець-Подільського окружного виконавчого комітету КП (б) У про настрої населення округу в грудні 1929 р. зазначалась “[...] зростаюча активність куркульських елементів села, що проявилась відкритими виступами проти Радянської влади, терористичними атаками, спрямованими на знищення партійного і радянського активу села, які використовували міжнародні події для поширення провокаційних чуток, для підриву заходів, які проводила радянська влада на селі [...]” (колективізація, землеустрій, хлібозаготівлі тощо) [1.18, арк. 1-10].

Моніторинг ситуації на селі не обійшовся й без “викриття” різних “контрреволюційних організацій” у прикордонних районах. Зокрема, 7 березня

1932 р. начальник Вінницького обласного відділу ОДПУ В. Левицький інформував секретаря обласного виконавчого комітету КП(б)У Алексеєва про поширення повстанських настроїв серед селянства та про викриття чергової “контрреволюційної організації”: “[...] У селі Вендичанах під виглядом сектантського угруповання існує контрреволюційна повстанська організація, керівник якої брав участь у роботі контрреволюційної організації, ліквідованої восени 1930 р. У групу входять куркулі, колишні петлюрівці. Сфера впливу – села Озерянка, Куковка Копайгородського району, а також деякі осередки, які розміщені на території Могилівського прикордонного загону” [1.5, арк. 29-48].

Спецповідомлення ОДПУ датовані початком 1932 р. рясніють інформацією про складну ситуацію щодо забезпечення продовольством. Проте, як видно з контексту цих документів, питання дефіциту продуктів на селі цікавило “компетентні органи” лише як таке, що могло загрожувати проведенню колективізації. Життя і здоров’я селянства до уваги не бралось. Начальник прикордонної застави 28 лютого 1932 р. доповідав уповноваженому ОДПУ УСРР по Чемеровецькому району про те, що за даними колгоспу “Комінтерн” у господарство надійшло 60 заяв від селян із проханням видати хліб. Половина колгоспників, які написали ці заяви, харчуються винятково картоплею, якої мають на 2-3 тижні. Настрій одноосібників щодо подальших заходів у колгоспному будівництві вкрай песимістичний: “[...] Маса одноосібників категорично заявляє, що в колгоспи не піде [...]” [1.48, арк. 59, 60, 61, 62].

Управління Славутського прикордонного загону постійно інформувало секретаря місцевого райкому партії про гострі “продовольчі труднощі” в районі. Одне з таких, зокрема, стосувалося сіл Манятин, Горица, Селичев, де “продовольчі труднощі” (читай – голодували – Авт.) мали 30 % населення. “[...] Особливо продовольчі труднощі має село Великий Правутин, де з 95-ти колгоспних родин – 65 не мають хліба, з яких 9 – родини червоноармійців. У селах району має місце смертність, опухання від голоду, колгоспники харчуються лушпайками з картоплі, лободою та кормовими буряками. На ґрунті продовольчих труднощів зростають негативні настрої селян [...]” [1.47, арк. 1].

У розпал голоду прикордонники інформували партійні органи та міліцію про виявлення фактів приховування продуктів харчування селянами окремих колгоспів. Наприклад, командир Волочиського прикордонного загону інформував начальника місцевої районної міліції про те, що: “[...] У хліві магазинера с. Користове Кози Павла Францовича була виявлена (прикордонниками – Авт.) схована пшениця та жито в кількості 50 пудів, які в книгах колгоспу не записані. Не виключена можливість того, що правління колгоспу про це знало і також займалося з осені розкраданням колгоспного хліба. Крім того необхідно вказати про те, що правління колгоспу, будучи зв’язаним між собою родинними стосунками, підтримувало один одного, зокрема й бригадира та актив колгоспу [...]” [1.24, арк. 60].

Поряд із відстеженням ситуації з настроями селянства, викриттям фактів приховування хліба від держави прикордонники вели спостереження й за ходом весняної посівної кампанії 1932 р. і забезпеченням колгоспів приикордонної смуги посівним матеріалом. Зокрема у березні поточного року начальник Могилів-Подільського прикордонного загону неодноразово спеціальними повідомленнями інформував секретаря райкому КП(б)У про політичну ситуацію в селах Канівка та Яруга, Ямпільського району, де через “продовольчі труднощі” частина колгоспників “[...] зовсім не виходить на роботу, заявляючи при цьому: “Голодними працювати не будемо”, [...] за останні дні почалися виходи з колгоспу, поступило уже 32 заяви і близько 50 родин мають намір подати заяви про вихід з колгоспу, [...] з с. Яруга в Райколгоспсоюз з’явилася група із 15-ти жінок, які вимагали хліба та заявили, що у селі є до 70 родин, які голодують, [...] почався падіж коней, [...] у селі є тенденція до масових виступів [...]” [1.21, арк. 55].

У подальшому ситуація лише ускладнилася. Про це ми дізнаємося з чергового спецповідомлення начальника Волочиського прикордонного загону Мороза секретарю райкому КП(б)У, датованого 23 червня 1932 р. Прикордонний начальник пише про масовий вихід селян з колгоспів: “ [...] У період останньої декади травня й червня місяців у низці сіл Волочиського району мали місце

виходи з колгоспів. В основному, за всіма наявними матеріалами, виходи із колгоспів ґрунтуються на ґрунті продовольчих утруднень, недовіри, [...] в окремих випадках на ґрунті господарсько-організаційних недоліків [...], що й підсилило на селі куркульський контрреволюційний елемент. Останній, використовуючи труднощі і недоліки, виявляє свій вплив на найнищі прошарки села [...]" [1.21, арк. 100-102].

Про зростання негативних настроїв у селах прикордонні загони постійно повідомляли партійне керівництво. Так, в інформаційному листі начальника Славутського прикордонного загону секретарю Славутського райпарткому про негативні настрої в колгоспах читаємо: "Шістдесят п'ять колгоспів з вісімдесяти трьох у районі хлібом не забезпечені. З'явилася інформація про можливе постачання колгоспів, але поки хліб ще не отриманий. На ґрунті хлібних труднощів і проникаючими із сусідніх районів – Ярунського та інших – відомостей про масовий вихід із колгоспів, підсилено куркульську агітацію щодо цього. Поширюються чутки, що є постанова Англії та Франції про ліквідацію колгоспів. Куркулі в с. Радошівці в кількості 9 осіб подали в сільську Раду заяви про повернення їм ліквідованого майна. У прикордонному селі Татарівка колгоспниця Ярина Корсун під час польових робіт вийшла на кордон та, побачивши по ту сторону працюючих селян, звернулася до них із проханням: "Дайте нам хліба, ми гинемо з голоду" [1.65, арк. 1, 2, 4].

Голодомор на Україні розгортався потужною хвилею. Про це знали та інформували місцевий партійний апарат прикордонники. У своїх повідомленнях вони зосереджували увагу, поряд із очевидними фактами голодомору, також на обставини недосконалості в колгоспній системі. У спецповідомленні начальника Волочиського прикордонного загону ОДПУ І. Морозова секретарю Волочиського райкому КП (б) У про голод в селах району від 7 травня 1933 р. зазначалося про встановлення оперативними працівниками загону фактів голоду в селах Яхновці і Кушніровка, Волочиського району, де "[...] бідняки і середняки-колгоспники не мають зовсім продуктів харчування [...]" [1.23, арк. 183-184]. У наступному спецповідомленні, надісланому через два дні, вкотре наголошувалося, що

населення району голодує. Матеріали, які зібрали в загоні, свідчили про тяжке економічне становище в колгоспі с. Яхнівці, який, на думку прикордонників, “[...] був доведений до такого стану недосконалим керівництвом місцевої влади [...]” [1.23, арк. 181-182].

Доведені до відчаю голодом селяни прикордонних сіл учиняли напади на хлібні склади залізничних станцій, де знаходилося зерно передбачене сталінською владою для вивезення. Про такі факти свідчила, наприклад, інформація командира Волочиського прикордонного загону секретареві Юринецького районного парткому: “[...] За останній час в окремих районах відзначені випадки нападу селян на пристанційні склади з метою розкрадання хліба. Враховуючи, що на ґрунті продовольчих труднощів і посилення діяльності куркульсько-контрреволюційного елемента на селі подібні явища можуть мати місце у Вашому районі, просимо з Вашого боку вжити заходи щодо посилення масової роботи на селі, поставивши питання перед сільськими партійними органами та окремими партійцями про своєчасне інформування про такі випадки. Одночасно повідомляємо, що з нашої сторони будуть вжиті необхідні заходи щодо виявлення подібних явищ на території нашого району [...]” [1.28, арк. 124].

Безпосереднім наслідком голодомору стало зростання кількості безпритульних дітей, зокрема й у містах і селах прикордонних районів Поділля та Південно-Східної Волині. Прикордонники відстежували й це питання. Начальник Волочиського прикордонного загону Морозов 2 червня 1933 р. повідомляв начальника ОДПУ УСРР і секретаря ЦК КП(б)У про дитячу бездоглядність у районі: “В окремих селах Волочиського району має місце дитяча бездоглядність. Районними організаціям в даному питанні до цього часу не вжито жодних заходів. Із місцевих ресурсів для ліквідації дитячої бездоглядності допомоги не виділено. З обласних організацій тільки Обласна народна Освіта відпустила по 600 кг. жита і 122 кг. крупи, що знаходиться на збереженні в складах Райпостачу. Громадської думки навколо дитячої бездоглядності, що розвивається, не створено. На сьогоднішній день не відкрито жодного дитячого будинку, ясел чи будинку харчування для бездоглядних. [...] Встановлено, що в районі дитяча

бездоглядність підвищується, хоча масового характеру не набула. У районі з 45 бездоглядних дітей – 24 повні сироти. Просимо секретаря РПК ужити заходів і ліквідувати це явище в районі [...]” [1.24, арк. 1-2].

Іншою позаслужбовою функцією прикордонних органів у досліджуваному регіоні була наглядова. Нагляд, який здійснювали прикордонники потенційно тягнув за собою певні дії влади, і далеко не завжди ці дії мали позитивний для громадян чи суспільства характер – скоріше навпаки. Нагляд стосувався практично усіх сторін діяльності державних і радянських установ у прикордонні. Особливо важливими були кадрові та функціональні питання.

Так, в порядку нагляду керівництво Кам’янець-Подільського прикордонного загону звернулося до Гуківської митниці з проханням за спеціальною формою надати дані про її службовців. Прикордонників цікавили такі факти: прізвище, ім’я, по батькові, вік, національність, службовий стаж в дореволюційний час і чин, стаж в післяреволюційний час і посада, партійність посадовців, а також факт служби в лавах білогвардійської армії, адміністративні штрафи і стягнення через суди, – тобто, повна характеристика особи [1.27, арк. 66].

Прикордонні загони здійснювали час від часу ревізію місцевих митних органів, збирали дані про розпорядження затриманою контрабандою. Результатом таких перевірок було складання відповідних актів [1.27, арк. 85]. Проводячи подібні ревізії прикордонники часто-густо перевищували свої повноваження: не надавали ордери на перевірки, не вказували їх причину, застосовували силу тощо [5.366, арк. 88]. У своїх повідомленнях до Харкова та Києва митні органи, крім поточної інформації, доповідали й про втручання місцевих прикордонників у роботу митниці [1.26, арк. 84, 82 а].

Постійно контролювався соціальний склад населення прикордонних регіонів. З цією метою прикордонники надсилали запити місцевим органам влади. Особливі відділи цікавив передусім факт наявності у прикордонній смузі представників колишніх “експлуататорських класів” – буржуазії та поміщиків. Так, 30 листопада 1926 р. тимчасово виконуючий обов’язки начальника окрвдділу ОДПУ та начальника Могилів-Подільського прикордонного загону

звертався до секретаря окрвиконкому Альохіна з проханням: “[...] надіслати списки колишніх поміщиків, які мешкали на території Могилівської округи” [1.13, арк. 47].

Чільним напрямком контролюючої діяльності прикордонних органів ОДПУ-НКВС було відстеження фактів “контрреволюційної агітації” серед населення районів дислокації. “[...] У Кам’янець-Подільський прикордонний загін ОДПУ надійшли відомості про те, що деякі куркулі с. Домбровки, Чемеровецького району, проводять серед населення контрреволюційну агітацію, яка спрямовувалась на зрив заходів радянської влади у селі, а також поширюють провокаційні чутки про неминучість війни, налаштовуючи маси проти існуючого ладу. Під час поширення контрреволюційних чуток серед селян с. Домбровки, куркулі намагалися переконати, що радянська влада грабує селян і нагробованим відкуповується у буржуазії, однак найближчим часом буде війна і поляки з петлюрівцями займуть Україну. Вони пропонували односельцям вийти з колгоспів, не здавати державі хлібні надлишки, і у випадку військових ускладнень допомогти полякам і петлюрівцям шляхом повстання вигнати більшовиків. За останній час зазначеними вище активістами вдалося провести до складу керівництва органів села [...] своїх прихильників, через яких вони протидіють політиці радянської влади на селі. У результаті антирадянської діяльності учасників угруповання із СОЗа с. Домбровки вийшло 42 % селян [...]” [1.70, арк. 82-86].

Приводом для репресій і кримінального переслідування селян ставали інформаційні повідомлення прикордонників про протидію заходам влади з боку, як правило, заможної (“куркульської”) частини населення. Зазвичай ці звинувачення поєднувалися зі звинуваченнями у традиційних для регіону заняттях контрабандою: “На початку березня 1931 р. в управління Волочиського прикордонного загону надійшли матеріали про те, що проживаючий у с. Голохваста, Волочиського району О. М. Ішак, будучи два рази в 1920 – 1921 і в 1929 – 1930 рр. розкуркуленим і позбавленим виборчих прав за експлуатацію найманої праці, веде злостну антирадянську агітацію серед селян села проти всіх

поточних кампаній на селі з метою зриву таких. Особливо злосну агітацію вів проти колективізації та хлібозаготівель. Так, наприклад, навесні 1930 р. при масовій колективізації, А.М Іщак [...] разом з іншими куркулями села організував куркульський похід проти колективізації, виступаючи на всіх зборах села з груповою агітацією за її зрив [...]” [1.67, арк. 20]. “[...] В управління Славутського прикордонного загону ОДПУ надійшли відомості про те, що житель с. Мухарево А.Д Ільюк - куркуль, господарство якого ліквідовано, систематично проводить агітацію проти проведених політичних кампаній на селі (колективізації, хлібозаготівель, м’ясозаготівель тощо). У минулому А.Д. Ільюк активно займався контрабандним промислом – неодноразово ходив у Польщу, крім того грабував місцевих селян [...]” [1.68, арк. 2, 27]. “[...] 28 листопада 1931 р. в Ямпільський прикордонний загін надійшли матеріали про те, що житель с. Карпилівка М.І. Бортник веде на селі контрреволюційну роботу спрямовану до зриву господарсько-політичних кампаній. У результаті слідства встановлено наступне: “З 1923 року М.І. Бортник займається на селі антирадянською діяльністю, відкрито виражає невдоволення радянською владою. М.І. Бортник закликав населення до здійснення терористичних актів над комуністами. Заарештованого куркуля, що втік із заслання, і якого тримали під арештом, М.І. Бортник намагався визволити шляхом обеззброєння прикордонників, підбурюючи жінок, що зібралися біля сільської Ради. Під час весняних волинок 1930 р. Бортник керував жінками, які намагалися розграбувати майно колективів і вмовляв їх іти до кордону просити допомоги в поляків для визволення України від більшовиків [...]” [1.66, арк. 29].

Через свою небезпечність для більшовицького режиму, так звані “антирадянські агітатори” перебували під особливою увагою прикордонників, котрі позиціонували боротьбу з ними принаймні ж на тому рівні, що і з порушниками кордону. “[...] У Кам’янець-Подільський прикордонний загін ОДПУ надійшла інформація про те, що в с. Княгинино, Кам’янецького району, 10 грудня 1932 р. у результаті агітації окремих осіб, відсоток виконання плану хлібозаготівлі був вкрай низький – 44 %. Слідством, яке велося за даною справою

встановлено, що ситуація проти хлібозаготівель поширюється головним чином від середняка с. Княгинино Я. Солов'я, який походить із заможних середняків, спілкується завжди з куркулями та місцевим попом, цілком підтримуючи їх і допомагаючи їм у боротьбі проти заходів партії та радянської влади. В 1931 р. у весняну посівну кампанію Я. Соловйов агітував проти посіву, а також підтримував зв'язок і переховував у себе розкуркулених куркулів, що ховалися від репресій. За злісне невиконання контрактаційних зобов'язань у Я. Солов'я описане та розпродане майно [...]” [1.69, арк. 22, 23, 25].

Протидія існуючому режиму досить часто кваліфікувалася особливими органами прикордонної служби як “тероризм”, їй приписувалися цілеспрямованність і жорсткий характер. “[...] В управління Ямпільської комендатури Могилів-Подільського прикордонного загону надійшли відомості про те, що куркуль с. Яруга Ямпільського району В.П. Уланівський систематично займається антирадянською агітацією, розпускаючи всілякі чутки про близькість війни й проявляючи терористичні тенденції вбік керівництва села з погрозою вбивства. Внаслідок проведеного слідства встановлено, що сам В.П. Уланівський походить з родини одного великого куркуля с. Яруги. В.П. Уланівський, який проживав разом з родиною, до моменту розпродажу його майна, випадково потрапив у ряди Червоної Армії та після демобілізації спекулював званням червоноармійця, гальмуючи роботу на селі, захищаючи куркуля. Після розпродажу його майна В.П. Уланівський був відправлений у Донбас [...]” [1.5, арк. 29].

Реакцією з боку влади на катастрофічну ситуацію на селі стала обмежена продовольча допомога з боку держави прикордонним районам. Вона також, як і репресивні дії, вчинялася з урахуванням зауважень та пропозицій прикордонних загонів і місцевих партійних органів тодішньої Вінницької області, була викликана комплексом причин як економічних так і політичних. Голод загрожував знищити українське село в буквальному розумінні. Крім того, близькість кордону робила реальною можливість проникнення відомостей про

голод за його лінію, що було вкрай небажаним для радянського керівництва [5.388, с. 111].

Водночас влада продовжувала передусім турбуватися не про голодних селян, а про незасіяні поля. У спеціальному повідомленні коменданта Сатанівської прикордонної ділянки про забезпечення колгоспів Юринецького району насінним фондом до весняної посівної зазначалося: “Проведенна нами перевірка забезпеченості восьми колгоспів у селах: Юринці, Спасівка, Постолівка, Зайончики, Мартинківці, Жагливка та Сатанівка показала, що ці колгоспи не забезпечені насінням зернових культур: ячменю, вівса й гречки. Дана ситуація вимагає негайного реагування [...]” [1.22, арк. 14].

Орієнтуючись на можливості прикордонних загонів їх командири зверталися до місцевих партійних органів з метою узгодити спільні дії, втрутитись в ситуацію. Наприклад, із доповідної записки відповідального контролера групи партійного контролю Штейнварда секретарю Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявському про порушення законності у колгоспах Могилівського району довідуємося: “Особливо важкий продовольчий стан колгоспників окремих прикордонних сіл, як с. Липчанах, де припало на трудовень 0,585 гр., с. Нагорянах – 0,638 гр., с. Лядова – 0,7 гр., с. Бершанівка – по 1,4 гр. на трудовень. В окремих селах як, наприклад, с. Липчанах на базі важкого продовольчого стану було 2 випадки, коли колгоспники намагалися перейти кордон, внаслідок чого вони були затримані. З метою подальшого вивчення продовольчого стану колгоспників і колгоспів, секретар Могилівського РПК, Водовозенко і заступник начальника прикордонного загону Валецько вирішили зробити перевірку стану забезпеченості колгоспників продуктами, для чого по лінії РПК було направлено заступника секретаря РПК Пруса та по лінії прикордонного загону Гурвіца, а в низці сіл цю роботу доручено провести начальникам застав. Перевіркою охоплено 14 сіл, з яких 6 прикордонних. Було розроблено чіткий метод перевірки, що передбачав необхідність прикордонному загону підготувати перелік питань, які потрібно було з’ясувати серед місцевого населення під час перевірки. У переліку необхідно було зазначити [...] селян, які зовсім ніяких харчів не мають; селян, які

мають запас харчів на 2 тижні; селян, які мають запас харчів на 1 місяць; селян, які мають запас харчів на 2 місяці [...]” [1.7, арк. 12-15].

Після проведеної роботи начальник Могилів-Подільського прикордонного загону направив довідку своєму керівництву, де виклав всі обставини перевірки: “Прибувши в села, робітники прикордонного загону дали завдання головам колгоспів і головам сільрад скласти зазначені списки для встановлення наявності харчів у колгоспників, проводилась перевірка в їх хатах, яку здійснювали голова колгоспу, голова сільради, парторг, бригадири та представник загону. Ця перевірка в селах робилась для більш точного складання списків прикордонним загonom, для одержання допомоги а також, для зв’ясування необхідності видачі цієї допомоги. Шляхом виїзду в села мною на місці встановлено: що в більшості сіл зазначена перевірка перетворилась в масові обшуки колгоспників та наявність фактів найгрубішого порушення революційної законності. Представники сільрад і колгоспів, заходячи в хату колгоспників, вимагали у останніх дані про наявну у них кількість продуктів, після чого проводився обшук для встановлення правдивості заяв колгоспника. Шукали харчі в хатах, в коморах, на горищі, заглядали в діжки тощо. Після цього записували у себе, які продукти є у того чи іншого колгоспника. По закінченню 1 екземпляр списків передавалися до прикордонного загону, який пересилав в РПК, і по 1 екземпляру залишався в сільраді”.

Драматичною сторінкою історії радянських прикордонних військ на Поділлі та Південно-Східній Волині у 1930-х рр. є їх активна участь у депортаційних акціях сталінського режиму. Метою цих акцій було забезпечити виселення з прикордонної зони окремих осіб та членів їхніх родин, яких радянське керівництво вважало “ненадійними”. Про те, як здійснювалися подібні депортації на Вінничині та яку участь в них брали прикордонники свідчать документи. Наприклад, 15 лютого 1935 р. на засіданні Вінницької обласної комісії з питань депортації з прикордонної смуги і вселення колгоспників-ударників розглядалися наступні питання: Постанова ЦК КП(б)У від 11 лютого 1935 р. про порядок оплати колгоспникам, що переселяються за відпрацьовані ними трудовні; про

заходи щодо забезпечення революційного порядку охорони населення, що переселяється та запобігання втечі за кордон. Учасники засідання схвалили наступні заходи НКВС: “У всі села, що перебувають в 7,5 кілометровій смузі, звідки проводиться переселення, спрямовані відповідальні працівники прикордонних загонів; [...] На кордон спрямовуються додаткові маневрені групи та навчальні підрозділи; [...] Застави, що охороняють найнебезпечніші та відповідальні ділянки, доукомплектовуються для того, щоб повністю закрити ці ділянки [...] [1.4, арк. 48-55].

Органи ОДПУ та місцеві органи влади спрямували своїми рішеннями в сферу сільського господарства прикордонників, які звільнилися зі служби для підсилення колгоспів прикордонної зони: “Керівництво Ямпільського прикордонного загону ОДПУ своїм рішенням від 8 березня 1932 року № 266871 повідомляє про те, що в першій половині квітня у колгоспі імені III Інтернаціоналу будуть доселені прикордонники, що звільнилися з рядів прикордонної охорони, Маркелов, Брусенков, Замкін і Оборін. Вам необхідно вжити заходи щодо підготовки колгоспників і колгоспу до закінчення будівельних робіт та забезпечити житлом і продовольством. Провести роботу серед колгоспників, опираючись на досвід минулого, коли, у зв’язку із прибуттям прикордонників у колгоспи прикордонної полоси, мали місце факти ворожого відношення до них зі сторони класово-ворожих елементів, які виступають проти колгоспів” [1.55, арк. 16].

Безпосереднім наслідком репресивної політики влади, до якого прикордонники мали безпосередній стосунок було посилення еміграційних настроїв серед населення прикордоння. Як видно з доповідної записки комісії Вінницького обкому КП(б)У про результати перевірки політико-економічного стану Новоушицького району, представники Кам’янець-Подільського прикордонного загону розглядали випадки переходу селян через кордон та “еміграційні тенденції”, як один із наслідків масового грубого порушення революційної законності, арештів, побиттів, самосудів. “[...] З весни за кордон пішло з Новоушицького району понад 30 господарств. Існують та нарастають

тенденції до подальшого переходу через кордон. 21 вересня із села Куражино перейшло на Румунський бік 4 родини. Намагалися перейти 14 сімей із села Щурки та Хребтіївки, такі тенденції мають місце і в інших прилеглих до Дністра селах [...]” [1.6, арк. 116].

Крім інформативної та наглядової функцій, на прикордонну охорону, як на невід’ємну ланку каральної системи ОДПУ-НКВС, покладалися й репресивні функції не пов’язані з виконанням прикордонниками своїх прямих службово-бойових завдань. Зокрема прикордонники залучалися до здійснення тотальних державних кампаній “по зміцненню Радянської влади у прикордонних районах”, до участі у “спеціальних операціях” чекістських органів відносно місцевих жителів (виселення і відселення місцевих мешканців із прикордонної зони) і учасників антирадянських виступів, а також до реалізації репресивних заходів в ході колективізації на Поділлі та Південно-Східній Волині тощо [5.299, с. 151].

Географічна й територіальна специфіка Поділля визначила характерні особливості, які сприяли розгортанню політичних репресій у краї. У першу чергу це визначилося прикордонним фактором. “Вороги народу” виявлялися під час слідства при шаблонному звинуваченні у шпигунстві, диверсійних та контрабандитських діях, нелегальному переходу кордону, підготовці повстань та заколотів. Прикордонне з Польщею та Румунією Поділля, жителі якого мали чисельні родинні та дружні зв’язки за кордоном, перетворювалось в один із головних полігонів репресій. Необхідно також врахувати, що на її території проживала значна кількість осіб, в тій чи іншій мірі пов’язаних з діяльністю державних структур і збройних сил Української Галицької армії. На Поділлі проживали багаточисельні конфесії, а також польське населення з чітко вираженою національною ідентифікацією [5.388, с. 18].

Прикордонна смуга перебувала під пильним контролем ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. 23 січня 1930 р. було розпочато ліквідацію куркульства на Поділлі та Південно-Східній Волині. Початок цьому поклала таємна телеграма ЦК КП(б) У за підписом С. Косіора, у якій зазначалося: “[...] Приступити негайно до заходів

проти куркуля [...] Заходи провести в прикордонній смузі в першу чергу [...]” [5.355, с. 78].

Відповідно до наказу ОДПУ СРСР № 44/21 від 7 лютого 1930 р. про ліквідацію куркульства було визначено дії ОДПУ відповідно до категорій політично небезпечних для влади осіб: перша категорія підлягала негайній ліквідації як контрреволюційний куркульський актив, особливо кадри діючих контрреволюційних і повстанських організацій; друга категорія підлягала масовому виселенню (у першу чергу з районів суцільної колективізації й прикордонної смуги) найбагатших куркулів (колишніх поміщиків, поміщиків, місцевих куркульських авторитетів, з яких формується контрреволюційний актив) і їх сімейств у віддалені північні райони СРСР [1.52, арк. 96-97].

Для реалізації намічених планів і контролю за процесом з боку центру було видано оперативний наказ ОДПУ Української СРР від 7 лютого 1930 р. № 42167 “Про організацію операції з масового виселення куркульсько-контрреволюційних елементів з території України”. У документі зазначалися дані, що мали подаватися у вигляді триденних звітів до ОДПУ УСРР. Серед них відомості про те, скільки громадян всього заарештовано тим чи іншим прикордонним загonom; про кількість “ліквідованих розробок” щодо кожного виду злочинів (“українська контрреволюція”, “біла контрреволюція” тощо); загальні дані про соціальний стан заарештованих [...] [1.1, арк. 12].

Про залучення органів прикордонної охорони до репресивних акцій режиму свідчить оперативний наказ ОДПУ УСРР від 11 лютого 1930 р. № 44722 “Про дії військ під час операції з виселення куркулів у районах суцільної колективізації”. Згідно з наказом, у разі виникнення повстань і масового бандитизму до адміністративних округ прикріплювалися військові частини ОДПУ. Зокрема, Вінницькій та Проскурівській округам надавалася маневрена група Волочиського прикордонного загону, Кам’янець-Подільській окрузі – маневрена група Кам’янецького ПЗ, Могилівській та Тульчинській округам – маневрена група Могилів-Подільського прикордонного загону [5.355, с.79].

Конкретні механізми залучення прикордонників до безпосередніх каральних акцій проти селянства розкриває цікавий документ – службова записка начальника ТОУ ОДПУ І. Леплевського до начальника Шепетівського окрвдділу ОДПУ М. Приходька про дії співробітників ОДПУ в умовах селянського повстання. У датованому 24 лютого 1930 р. дописі зазначалося: “Необхідно оточити охоплені хвилюваннями села маневреними групами Славутського і Ямпільського прикордонних загонів, у жодному разі не допускаючи застосування зброї. Останнє роз’яснити попередньо всім бійцям. Тримати тісний зв’язок і оперативний контакт зі Славутським і Ямпільським прикордонними загонами. Налагодити безперебійну регулярну інформацію як між районами й округою, так і Харковом. Усіляко підсилювати зв’язок з мережею [...]” [1.53, арк. 12].

Особливе значення у прикордонній смузі надавалося роботі серед поляків. У протоколі засідань політбюро окружного районного комітету КП(б)У зазначалося: “Особливо велику увагу у прикордонній смузі потрібно приділяти роботі [...] з поляками та католиками, які є головними об’єктами контрреволюційної активності, і які постійно намагаються тікати у Польщу [...]”. 21 квітня 1930 р. секретаріат ЦК КП(б)У затвердив таємну інструкцію “Про чистку прикордонних округів”, розіслану секретарям Кам’янець-Подільського, Вінницького, Проскурівського, Тульчинського та Могилівського окружних парткомів [5.256, с. 79].

У зв’язку зі зростанням супротиву з боку голодного та обуреного діями більшовицької влади населення дії прикордонників набували все більш репресивного характеру. Поступово застосування зброї залишилось чи не єдиним засобом впливу. Із доповідної записки секретаря Шепетівського окружного КП(б)У Пилипенка в ЦК КП(б)У про політичну ситуацію в районах округу, датованої 7 березня 1930 р. довідуємося, що: “[...] у селі Шекеринці (Плужнянський район – Авт.) 24 лютого зібралася юрба із ціпками в руках з вимогами до сільради про видачу насіння, маючи намір побити комуністів і актив села, у цей момент прибуло в село кілька кавалеристів-прикордонників, які не

допускали розбирати магазини й бити представників влади. Юрба почала наступати на прикордонників. Пролунав постріл, яким була убита жінка з юрби. У селі Дрижаки 27 лютого юрбою, яку [...] підбурили куркулі та колишній жандарм, була розігнана сільська рада. Саме в цей час в село прибуло 5 прикордонників-кавалеристів, юрба кинулася до них з лементом: “Бий, стягай з коней”, внаслідок чого прикордонники відступили. Юрба переслідувала відступаючих прикордонників у напрямку до кордону. По дорозі був викинутий чорний прапор з написом: “Чорний прапор – хрест з церкви”. У 2-х кілометрах від кордону юрбу зустрів прикордонний загін. Командир дав команду юрбі: “Лягай”. Команда не подіяла, пролунало декілька пострілів, якими було вбито кілька осіб з юрби” [1.54, арк. 1-32].

У Теофіпольському районі звичайні безладдя перетворилися на справжній повстанський рух, у якому взяло участь до 400 селян. “[...] Куркульство, призначене до виселення по 2-ій категорії, втікає з постійного місця проживання і примикає до активного руху: 4 березня натовп чисельністю в 400 чоловік в с. Полякова почала бити місцевий сільський актив і грабувати колгоспне майно. На місце була вислана опергрупа з 16 прикордонників на чолі з уповноваженим Ямпільського прикордонного загону тов. Евдофьєвим, який намагався вмовити натовп, але був зроблений постріл з обріза, і натовп накинувся на опергрупу. Опергрупа провела декілька пострілів вгору з метою попередження. У цей час один з куркульських лідерів виїхав на коні і з обріза вистрілив впритул в тов. Евдофьєва, поранивши його. Евдофьєв вбив бандита, а потім відвів опергрупу в сусіднє село. Далі цей же натовп, з якого до 50-ти чоловік кінних озброєний вилами і дробовиками вночі рушив в с. Рідкі, де розгромив колективи і розігнав робітників. У с. Кузьминцях був убитий голова робітничої бригади. Вночі натовп розійшовся по селах. Частина юрби, до якої приєдналася група куркульських синів, організувала банду і виступила на село Смержки, Антонінського району. Банда переслідувалася маневреної групою прикордонників Ямпільського прикордонного загону з 2-ма кулеметними взводами і була ліквідована. З села

Полякова прикордонним загonom було заарештовано близько 50-ти селян [...]” [1.54, арк. 63-69].

Згідно оперативного наказу № 2 від 5 грудня 1932 р. виданого особливим уповноваженим на Україні заступником голови ОДПУ В. Балицьким, перед органами ОДПУ УСРР було поставлено основне завдання – “[...] негайного прориву, розкриття та розгрому контрреволюційного повстанського підпілля та завдання рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, що активно протидіють основним заходам радянської влади та партії на селі [...]” [1.71, арк. 56, 58-62, 63 зв]. Щодо участі прикордонників у цих репресивних заходах, то в наказі говорилося: “[...] На основі суворого ділового й оперативного контакту районних апаратів партії разом із заступниками начальників прикордонних загонів ОДПУ очистити МТС, МТМ, колгоспи й радгоспи від прониклих до них куркульсько-петлюрівських та інших елементів, які [...] підривають їх зсередини та здійснюють масове злодійство та розкрадання державного майна, колгоспної власності. [...] Відзначаю слабкість оперативної роботи в прикордонній смузі. Начальникам прикордонних загонів переглянути всі наявні матеріали щодо повстань, шпигунства, диверсій в прикордонній смузі та виділити для їх розробки і ліквідації досвідчених кваліфікованих оперативних працівників. Начальникам Вінницького та Київського обласних відділів усі матеріали про повстання в прикордонній смузі передавати прикордонним загonom з відповідними орієнтирами для вирішення на місці. [...] Для своєчасної ліквідації можливого перекидання із закордону на територію України емісарів, збройних груп і окремих агентів іноземних розвідок та закордонних контрреволюційних центрів, що направляються для організації підпілля, активізації контрреволюційних елементів, груп і організації диверсійних і терористичних актів. Всім начальникам прикордонних загонів максимально підсилити охорону кордонів, привести в повну бойову готовність маневрені групи прикордонних загонів. Начальникам прикордонних загонів і обласних відділів вжити заходи стосовно найретельнішої фільтрації агентурно-слідчим шляхом усіх порушників кордонів, затриманих у прикордонній смузі на території областей і залізницях.

Максимально активізувати роботу закордонної агентури. [...] Начальникам обласних відділів, прикордонних загонів і дорожньо-транспортних відділів вести найжорсткішу боротьбу з карним бандитизмом на обслуговуваних ними територіях для того, щоб остаточно його ліквідувати до весни. При цьому мати на увазі спроби контрреволюційних кулацьких і повстанських елементів, використовувати карний бандитизм у політичних цілях. [...] Звернути особливу увагу на ретельну агентурно-слідчу розробку всіх ниток розкритих контрреволюційних організацій, що ведуть до армії, та на родинні зв'язки. Ретельно розробляти армійське оточення, особливо в прикордонних гарнізонах і оборонному будівництві, де зв'язок із селом і місцевим населенням у силу ряду об'єктивних умов більш тісний [1.71, арк. 16, 18-22, 23 зв].

Архівні документи свідчать, що протягом 1932 – 1933 років активна робота велася у прикордонних районах, які постійно поповнювалися командним та рядовим військово-політичним складом [5.385, с. 5]. Кордони ставали, мов скелі, через які не могли пройти ні люди, ні просочитись будь-яка інформація про реальний стан справ. З метою введення більш жорсткого режиму у прикордонній зоні 17 грудня 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про введення прикордонного режиму в одинадцяти районах Української СРР, які необхідно було очистити від “антирадянських елементів”. Вже 20 грудня 1934 р. комісія у складі членів ЦК КП(б)У, представників НКВС УСРР та УВО виїхала для обстеження 24 районів. Членам комісії було доручено в семиденний термін скласти поіменні списки “антирадянських елементів” для виселення на Північ, а також визначити села, з яких із військових міркувань повністю чи частково висилити населення. Крім цього, з районів, де компактно проживало польське й німецьке населення, передбачалось висилити одноосібників, які не виконували зобов'язань перед державою та неблагонадійних колгоспників. За результатами роботи комісії Політбюро ЦК КП(б)У 2 січня 1935 р. ухвалило постанову “Про переселення 8000 господарств із прикордонної смуги”. Подальша конкретизація визначалась у постанові політбюро ЦК КП(б)У від 23 січня 1935 р. “Про переселення з прикордонної смуги 8300 господарств у зв'язку з оборонними

міркуваннями та переселення в прикордонні райони 4000 кращих колгоспників із Київської та Чернігівської областей”. Для переселення були визначені Дніпропетровська, Харківська та східна частина Одеської області. Замість цих людей у прикордонну смугу планувалось переселити 4 000 кращих колгоспників та активістів разом із сім’ями з Київської і Чернігівської областей, а також 2 тисячі демобілізованих червоноармійців [5.256, с. 115-116].

Попередній досвід свідчив, що в екстремальних випадках частина українських селян або тікала за кордон, або намагалася це зробити. Тому вінницька обласна комісія з виселення “антирадянських елементів” з прикордонної смуги направила в пункти переселання 14 оперуповноважених із прикордонних загонів. До сіл, що знаходилися в 7,5-кілометровій зоні, направлялись оперативні групи прикордонних загонів. На посилення захисту кордону відправлялися додаткові маневрені групи прикордонників. Славутський прикордонний загін, що безпосередньо брав участь в операції, повністю забезпечив порядок і організацію виселення, при цьому не допустивши жодної втечі за кордон. За відмінне проведення операції Народним Комісаром Внутрішніх Справ УРСР начальнику Славутського прикордонного загону Шороху оголошена подяка, а для преміювання військовослужбовців виділена сума 2 000 карбованців [1.108].

Також в прикордонній зоні прикордонники мали змогу проводити арешти. Цим вони часто й користувалися, після чого виносилися постанови: “За проведення антирадянської роботи..., за зв’язки з польською... або румунською... розвідкою..., колишній військовий армії УНР..., за підтримку петлюрівців...” і як результат – висилка в північні райони СРСР [1.104, арк. 58, 83; 1.105, арк. 85; 1.106, арк. 29].

Із кримінального Кодексу України 1927 року для винесення вироків судами місцевому населенню та особовому складу прикордонників використовувалися статті, які знаходилися в основній частині розділу I Контрреволюційні злочини: ст. 54 п. 1.; ст. 54 п. 1 а).; ст. 54 п. 6 а).; ст. 54 п. 10.; ст. 54 п. 11 [2.120, с. 16-32].

Як бачимо, участь у карально-репресивних акціях сталінського режиму в досліджуваний період була органічною частиною діяльності прикордонних загонів ОДПУ-НКВС як невідомої складової вибудованої сталінським режимом вертикально-горизонтальної структури органів державної безпеки в СРСР. На Поділлі і Південно-Східній Волині ця діяльність мала відчутну специфіку, що характеризувалася особливим положенням краю, як багатонаціонального та прикордонного з країнами, правлячі кола яких традиційно вороже ставилися до існуючого в СРСР режиму.

* * *

Органічною стороною прикордонної охорони, і зокрема в досліджуваному регіоні, виступала так звана позаслужбова діяльність прикордонників, що інтегрувала в собі функції, не пов'язані з виконанням ними прямих службово-бойових завдань. Тісні контакти прикордонників із місцевим населенням визначалися необхідною умовою ефективної охорони кордону, а відтак стосунки з мешканцями населених пунктів покордоння, маючи важливе значення для служби, охоплювали політико-ідеологічну, культурно-освітню, оборонно-спортивну, господарсько-виробничу та гуманітарну сфери.

Провідним вектором впливу прикордонників на місцеве населення був політико-ідеологічний, що виявлявся в активній агітаційно-пропагандистській роботі через партійні та комсомольські осередки загонів і застав. Бійці, командири і політпрацівники прикордонних частин брали активну участь у діяльності місцевих комсомольських організацій, в організованих владою культурно-освітніх, оборонно-спортивних, політичних та інших заходах, що набували ідеологічного характеру та були особливо значимими на селі з його низьким культурно-освітнім рівнем населення. Зокрема, надавалася допомога у боротьбі з неписьменністю, в організації хат-читалень, придбанні літератури.

Господарсько-виробничий вектор впливу на місцевий соціум, будучи організованим владою, мав зовнішні атрибути добровільної співпраці прикордонників з організаціями, промисловими підприємствами, машино-тракторними станціями та колгоспами. Реалізувалася така співпраця через

збирання коштів (на індустріалізацію, будівництво оборонних об'єктів, здійснення військових науково-технічних розробок), участь у забезпеченні форсованої колективізації, допомогу колгоспникам у посівній кампанії та збиранні врожаю. Організація кампаній допомоги прикордонникам з боку місцевого населення, колективів підприємств та організацій прикордоння, здійснювалася через механізми шефства та соціалістичного змагання. Гуманітарну допомогу прикордонники надавали громадянам, які терпіли від частих на Поділлі повіней.

Оцінюючи характер і рівень самоорганізації стосунків у площині прикордонники – місцевий соціум, слід зазначити їх політико-ідеологічну детермінованість. Практично всі ідеологічні, політичні, культурно-освітні, спортивно-оборонні та соціально-економічні програми, що реалізувалися прикордонниками, з одного боку, та громадянами, організаціями, установами і підприємствами, з іншого, ініціювалися, підтримувалися та контролювалися владними інститутами згори. Про певну самоорганізацію, на наш погляд, можна говорити хіба-що в період становлення радянської прикордонної охорони на Поділлі та Південно-Східній Волині, коли складне військово-політичне та соціально-економічне становище у прикордонні актуалізувало обопільну ініціативу, що жила сподіваннями місцевих мешканців на стабільне життя та добробут.

Належність структури прикордонної охорони до системи органів державної безпеки СРСР визначила специфічні напрямки діяльності прикордонників, що не були пов'язані з виконанням ними прямих службово-бойових завдань з охорони кордону, але вписувалися в коло функціональних завдань спецслужб тоталітарної держави. У другій половині 1920-х – 1930-х рр. такими були інформаційна, наглядова та карально-репресивна діяльність прикордонних загонів ОДПУ-НКВС.

Політичні репресії в регіоні Поділля та Південно-Східної Волині мали особливості, спричинені сільськогосподарським характером краю, його прикордонним положенням і багатонаціональним складом населення, а в досліджуваний період не обійшли й прикордонні війська, що понесли серйозні

кадрові втрати, передусім командно-політичним складом. Підставою для репресій найчастіше ставали надумані звинувачення у державній зраді, а причинами арешту – публічне вільнодумство, “плюндрування” радянських символів чи портретів партійних вождів, “троцькізм” та “антирадянська агітація”. Репресії в структурах прикордонного відомства були системними, набули характеру кадрових “чисток”. Започатковані ще з 1925 р., вони періодично тривали до кінця 1930-х рр., ослабили всі структури військ, негативно вплинули на якість охорони кордону. Тільки за період з 1937 – 1941 рр. у прикордонній охороні на території Української РСР було звільнено з посад і віддано суду військового трибуналу 112 осіб керівного і командного складу.

Як структурний підрозділ ОДПУ-НКВС, прикордонна охорона збирала різного роду інформацію, активно відстежувала події у прикордонній смузі й доповідала про них керівним політичним і оперативним органам. Прикордонники відстежували настрої місцевого населення, як такі, що могли спонукати людей до залишення території України або вчинення актів непокори; соціально-економічну та політичну ситуацію на селі з метою “викриття” різних “контрреволюційних організацій” у прикордонних районах; фіксували демографічні наслідки “продовольчих труднощів” у районах дислокації.

Особовий склад прикордонних загонів виконував і важливу для режиму наглядову функцію. Нагляд стосувався практично всіх сторін діяльності державних і радянських установ, організацій, господарських органів у прикордонні. Прикордонні загони здійснювали періодичні ревізії місцевих митниць, слідкували за долею конфіскованої контрабанди, постійно контролювали соціальний склад населення прикордонних регіонів. Потенційним наслідком такого контролю були репресії.

Прикордонна охорона, як невідємна структурна частина ОДПУ-НКВС, у кінці 1920-х – другій половині 1930-х рр. перетворилася на елемент державного терору та залучалася владою до реалізації репресивно-каральних заходів проти власного народу. Серед таких акцій: виселення та депортації з прикордонної зони різного роду “антирадянського елементу” – селян-одноосібників, родин

репресованих “ворогів народу”, етнічних поляків і німців. Прямим наслідком репресивної політики влади стало посилення еміграційних настроїв серед населення прикордоння.

ВИСНОВКИ

Проведене авторкою дослідження питань організації та розбудови прикордонної охорони, службової та позаслужбової діяльності загонів прикордонних військ ОДПУ-НКВС СРСР на Поділлі та Південно-Східній Волині у 1921 – 1939 рр. продемонструвало багатогранність і поліаспектність окресленої маловивченої в історичній науці проблеми, а також засвідчило нагальну необхідність її дисертаційного опрацювання. Отримані дисертанткою головні наукові результати зводяться до наступного:

1. Із сучасних методологічних позицій проаналізовано стан наукової розробки проблеми організації та діяльності прикордонних військ ОДПУ-НКВС на Поділлі та Південно-Східній Волині, встановлено повноту її джерельного забезпечення, окреслено застосовані в дисертації методологію, методи дослідження, з'ясувано окремі спеціальні терміни.

У науковому дослідженні історії радянської прикордонної охорони 1920-х – 1930-х рр. виокремлюються чотири хронологічні періоди розвитку історіографічного процесу. Перший із них охоплює дослідження другої половини 20-х – початку 40-х рр. ХХ ст.; другий період окреслюється 1941 р. – серединою 1960-х рр.; із середини 60-х до початку 90-х рр. ХХ ст. тривав третій період розвитку історіографії проблеми, а з розпадом СРСР і постанням на його колишніх теренах незалежних держав розпочинається сучасний – четвертий період розвитку досліджень з історії радянських прикордонних військ.

Особливістю перших трьох розглянутих нами вище періодів радянської історіографії проблеми була ретельна сепарація наративного викладу в неодмінному поєднанні його з активним ідеологічним впливом. Як наслідок, у працях істориків, які досліджували тематику організації та діяльності прикордонних військ СРСР у 20-х – 80-х рр. ХХ ст., ми знаходимо сюжети про радянський патріотизм і самовідданість Батьківщині, її народові, про боротьбу прикордонників з усякого роду контрреволюцією, про керівну та спрямовуючу роль у цьому процесі більшовицької партії. Натомість практично виключеними з

сфери активного історичного вивчення залишалися питання участі прикордонників в карально-репресивних акціях сталінського режиму, з міркувань секретності замовчувалися такі функціональні напрямки діяльності прикордонних військ, як службово-оперативна, контррозвідувальна, агентурна робота. Історія прикордонної служби в межах українських Волині та Поділля у 1920-х – 1930-х рр., розглядалася побіжно, поверхово та майже завжди в загальному контексті аналізу проблеми історії прикордонних військ СРСР.

Дослідження сучасного (четвертого) етапу розвитку історіографії проблеми демонструють суперечливі тенденції історіографічного процесу на пострадянському просторі. З одного боку, очевидним є урізноманітнення тематики історичних праць і відхід їхніх авторів від партійно-більшовицької парадигми вивчення проблеми. З іншого, заявлений розрив з ідеологічними стереотипами так і залишається повною мірою нереалізованим, передусім у сучасній російській історіографії теми, яка останнім часом, ностальгуючи за радянським минулим, тяжіє до реставрації його підходів в аналізі історичних явищ і процесів сталінської доби. Надмірна політизація проблеми – це характерна ознака дотичних до теми нашого дисертаційного дослідження праць сучасних польських істориків, що є цілком зрозумілим з огляду на складність польсько-радянських відносин у минулому.

Порушена нами в дисертаційному дослідженні проблема до сьогодні не стала предметом спеціального комплексного вивчення у вітчизняній історіографії. Існуючі, дотичні до теми становлення та діяльності прикордонних військ ОДПУ-НКВС СРСР на теренах Південно-Східної Волині та Поділля у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. праці мають загальний, значною мірою описовий характер.

Основу залученої в процесі дослідження проблеми джерельної бази склали документи державних центральних, регіональних і галузевих архівів України, що за фондоутворювачем виразно поділяються на п'ять основних груп: документи регіональних і місцевих органів ВКП(б); документи органів державної виконавчої влади; документи регіональних митниць; матеріали військових органів; документи ОДПУ-НКВС. Ключові позиції серед опублікованих джерел посідають

тематичні документальні збірники, публікації в періодичній пресі та мемуарна література.

Аналіз історіографії та джерельної бази проблеми, винесеної у заголовок дисертації, дозволяє зробити висновок, що незважаючи на широке коло присвяченої історії прикордонних військ СРСР наукової, науково-популярної та спеціальної навчальної літератури, а також систематизовану й достатню архівну базу, на сьогодні не існує окремого наукового дослідження, в якому б питання організації прикордонної охорони, службово-бойова та позаслужбова діяльність загонів прикордонних військ ОДПУ-НКВС СРСР на Поділлі та Південно-Східній Волині у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. розглядалися як самостійна наукова проблема. Опубліковані, часто значні за обсягом дослідження не вирішують завдання комплексного проблемного вивчення теми. Більшість дотичних праць мають фрагментарно-аспектний чи науково-популярний характер. Виходячи з цього, виглядає очевидною наукова актуальність нашої проблеми, що для української історичної науки становить новий напрямок дослідження.

2. На прикладі окреслених географічними межами дослідження регіонів, з'ясовано історичні обставини створення, функціональні завдання, форми і структура радянської прикордонної охорони, організаційно-правові аспекти її становлення в Українській СРР і становище на кордоні у 1921 – 1923 рр.

Документально доведено, що в окреслений період радянська прикордонна охорона на Поділлі та Південно-Східній Волині проходила етап організаційного становлення. Передумови організації прикордонної служби в регіоні характеризувалися складним економічним, соціальним і військово-політичним становищем всередині радянських республік і напруженістю у відносинах із найближчими сусідами. Ситуація, що склалася, вимагала від більшовицької влади якнайшвидше закрити лінію спільного кордону УСРР-РСФРР із Польщею та Румунією для контрабандистів, озброєних антирадянських і кримінальних груп, політичних та ідеологічних опонентів режиму – це завдання вирішили передані в оперативне підпорядкування органів ВНК-ДПУ фронтові частини Червоної армії.

Організаційно-структурна розбудова прикордонних підрозділів у 1921 – 1923 рр. характеризувалася не завжди послідовними кроками більшовицької влади спрямованими на пошук і реалізацію ефективної моделі охорони кордону. Основними на цьому шляху були: передача функцій охорони кордону Особливому відділу ВНК; виділення для військової охорони кордону регулярних частин Червоної армії з оперативним підпорядкуванням їх чекістському відомству; реорганізація ВНК у Державне Політичне Управління з функціями політичної охорони кордону, боротьби з його незаконним перетином і контрабандою. Відтак, у 1921 – 1923 рр. охорона кордонів здійснювалася у двох паралельних сферах – оперативній та військовій. Її оперативний напрямок забезпечували органи ОДПУ через прикордонні Оперативні відділи, а військову охорону кордону здійснювали окремі батальйони військ ОДПУ. Відтак, зберігалася подвійне підпорядкування частин прикордонної охорони оперативним органам ВНК-ДПУ та військовому відомству, а митних органів – Наркомату зовнішньої торгівлі РСФРР.

Ситуація на кордоні в межах Поділля та Південно-Східної Волині у 1921 – 1923 рр. характеризувалася складними оперативними умовами, коли антибільшовицька боротьба з відкритої фронтової, а пізніше – рейдової війни, перейшла в форму військово-диверсійних акцій, що виконувалися дрібними групами. Паралельно існував кримінальний бандитизм і активна контрабанда. Складності роботі прикордонників додавали кадрові проблеми, матеріально-побутова необлаштованість частин прикордонної охорони, відсутність досвіду боротьби з порушниками. Все це разом робило застосування в охороні кордону регулярних армійських підрозділів неефективним.

3. Розглянуто організаційно-структурні, нормативно-правові, службово-оперативні та військово-технічні питання розвитку прикордонної охорони в досліджуваному регіоні у 1924 – 1939 рр. Встановлено, що період 1924 – 1939 рр. для радянської прикордонної охорони виявився часом розвитку організаційної структури професійної прикордонної служби, удосконалення нормативно-

правового регулювання службово-бойової діяльності, вирішення нагальних питань матеріально-побутового, оперативного та військово-технічного характеру.

У 1924 – 1928 рр. відбувалося становлення оптимальної організаційної структури у вигляді єдиної вертикалі системи прикордонної охорони ОДПУ СРСР; розроблялися основні нормативно-правові приписи, що регулювали службово-бойову діяльність особового складу; вирішувалися нагальні питання облаштування та матеріально-побутового забезпечення бійців і командирів прикордонних загонів. Поступово склалась організаційна структура прикордонної охорони СРСР у складі Відділу прикордонної охорони ОДПУ і частин прикордонної охорони в прикордонних округах, що дозволила звести воедино в апараті управління прикордонного загону оперативне, політичне, стройове й адміністративне керівництво.

Третій етап організаційно-функціональних і структурних змін у прикордонній охороні СРСР тривав у 1929 – 1933 рр. і був викликаний індустріалізацією країни, розвитком і створенням нових галузей військового виробництва, появою нових засобів збройної боротьби, а також зростанням масштабів розвідувально-диверсійної роботи іноземних спецслужб, збільшенням кількості провокацій на кордоні, реорганізацією і переозброєнням збройних сил і прикордонної варті суміжних держав. Протягом 1929 – 1933 рр., на тлі розпочатої в країні модернізації, загострення внутрішньої ситуації, і в умовах початку сталінського терору, покращувалося технічне оснащення та озброєння прикордонників, удосконалювалися методи їх службово-оперативної діяльності, зміцнювалась організаційна вертикаль Головного управління прикордонних військ і військ ОДПУ СРСР.

Організаційно-структурні зміни четвертого етапу – 1934 – 1938 рр., були викликані концентрацією карально-репресивних функцій режиму в межах структури НКВС СРСР, до якої віднесли Головне управління прикордонної та внутрішньої охорони. У 1934 – 1936 рр. було сформовано головне та окружні управління прикордонної та внутрішньої охорони, створені штаби всіх

прикордонних загонів, реорганізовані прикордонні округи та райони у прикордонній смузі.

Протягом 1924 – 1939 рр. спостерігалось поступове покращення матеріально-побутових умов служб прикордонників, удосконалювалося їх технічне оснащення та озброєння. Прикордонні загони поступово отримали облаштовані військові містечка, а застави – окремі пристосовані приміщення, автотракторний транспорт, авіацію і радіозв'язок. Почали застосовуватися контрольні-слідові смуги, прожекторне освітлення, активно використовувалися прості загороженні, прокладалися дороги і дозорні стежки, вирубувалися просіки, встановлювалися мости та обладнувалися переправи, зводилися дерев'яні спостережні вежі, відбувалося переозброєння прикордонних військ стрілецькою зброєю. З метою залучення до охорони кордону місцевого населення формувалися “бригади сприяння”.

4. Висвітлено зміст, окреслено та проаналізувано особливості службово-бойової діяльності прикордонних загонів на Поділлі та Південно-Східній Волині у 1924 – 1939 рр. Аналіз змісту та особливостей службово-бойової діяльності прикордонних загонів на Поділлі та Південно-Східній Волині у визначений хронологічний період дозволяє констатувати, що практично усі розглянуті нормативно-регулюючі та організаційно-структурні заходи керівництва ОДПУ-НКВС, а також більшість інженерно-технічних і військових нововведень, що застосовувалися в охороні радянського кордону у 1920-х – 1930-х рр., були реалізовані у практичній діяльності Славутського, Ямпільського, Волочиського, Кам'янець-Подільського та Могилів-Подільського прикордонних загонів. Остання характеризувалася інтенсивністю та мала свої специфічні особливості на різних ділянках радянсько-польського кордону та демаркаційної лінії з Румунією.

З'ясовано, що Славутський та Ямпільський прикордонні загони ОДПУ-НКВС СРСР охороняли лінію радянсько-польського державного кордону в межах української Південно-Східної Волині (сьогодні це – Славутський, Білогірський, Ізяславський і частина Теофіпольського районів Хмельницької області), що в досліджуваний період характеризувалася лісовим і лісостеповим ландшафтом з

обмеженим оглядом місцевості. У сукупності з фактором маскування ця обставина підвищувала загрозу порушення кордону в окресленому регіоні. Специфіка службово-бойової діяльності Ямпільського прикордонного загону на суміжній із Славутським ділянці кордону характеризувалася переважною диверсійно-шпигунською небезпекою, тоді як на ділянці кордону, суміжній з Волочиським прикордонним загonom, дошкуляли не лише шпигуни та диверсанти, але й контрабанда. Славутський прикордонний загін займав одну з найважливіших ділянок кордону в лісовій зоні, через яку на радянську територію потрапляло найбільше порушників кордону, які кваліфікувалися режимом як шпигуни та учасники диверсійних груп.

Волочиський, Кам'янець-Подільський та Могилів-Подільський прикордонні загоны ОДПУ-НКВС СРСР займали лінію радянсько-польського державного кордону та демаркаційну лінію з Румунією в межах українського Поділля вздовж Збручу та Дністра (сьогодні це – частина Теофіпольського, Волочиський, Городоцький, Чемеровецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони Хмельницької області та Муровано-Куріловський, Могилів-Подільський і Ямпільський райони Вінницької області) з притаманним йому виразно лісостеповим, горбистим ландшафтом. Підконтрольна Волочиському загону ділянка кордону відрізнялася комплексною шпигунсько-диверсійною та контрабандною небезпекою, що робило особливо актуальною співпрацю прикордонників і митників. Зона відповідальності Могилів-Подільського прикордонного загону покривала радянсько-румунський кордон. Тут також була відчутна як небезпека контрабанди, так і військово-диверсійна.

Документально встановлено, що Кам'янець-Подільський загін мав найбільший штат прикордонників та охороняв найдовшу ділянку кордону. Крім боротьби з контрабандою та затримання порушників кордону, загін виконував важливу координаційну функцію як базовий на південній ділянці західного кордону СРСР. Загін мав у своєму складі спеціальну групу для затримання та ліквідації найнебезпечніших, озброєних і добре підготовлених диверсантів.

5. Встановлено організаційні форми і розглянуто зміст стосунків прикордонників із місцевим українським населенням у політико-ідеологічній, культурно-освітній, економічній та соціальній сферах. Оцінено їх характер і рівень самоорганізації.

Доведено, що органічною стороною прикордонної охорони, і зокрема в досліджуваному регіоні, виступала так звана позаслужбова діяльність прикордонників, що інтегрувала в собі функції не пов'язані з виконанням ними прямих службово-бойових завдань. Тісні контакти прикордонників із місцевим населенням визначалися необхідною умовою ефективної охорони кордону, а відтак стосунки з мешканцями населених пунктів покордоння, маючи важливе значення для служби, охоплювали політико-ідеологічну, культурно-освітню, оборонно-спортивну, господарсько-виробничу та гуманітарну сфери.

Провідним вектором впливу прикордонників на місцеве населення був політико-ідеологічний, що виявлявся в активній агітаційно-пропагандистській роботі через партійні та комсомольські осередки загонів і застав. Бійці, командири і політпрацівники прикордонних частин брали активну участь у діяльності місцевих комсомольських організацій, в організованих владою культурно-освітніх, оборонно-спортивних, політичних та інших заходах, що набували ідеологічного характеру та були особливо значимими на селі з його низьким культурно-освітнім рівнем населення. Зокрема, надавалася допомога у боротьбі з неписьменністю, в організації хат-читалень, придбанні літератури.

Господарсько-виробничий вектор впливу на місцевий соціум, будучи організованим владою, мав зовнішні атрибути добровільної співпраці прикордонників з організаціями, промисловими підприємствами, машино-тракторними станціями та колгоспами. Реалізувалася така співпраця через збирання коштів (на індустріалізацію, будівництво оборонних об'єктів, здійснення військових науково-технічних розробок), участь у забезпеченні форсованої колективізації, допомогу колгоспникам у посівній кампанії та збиранні врожаю. Організація кампаній допомоги прикордонникам з боку місцевого населення, колективів підприємств та організацій прикордоння,

здійснювалася через механізми шефства та соціалістичного змагання. Гуманітарну допомогу прикордонники надавали громадянам, які терпіли від частих на Поділлі повіней.

Оцінюючи характер і рівень самоорганізації стосунків у площині прикордонники – місцевий соціум, слід зазначити їх політико-ідеологічну детермінованість. Практично всі ідеологічні, політичні, культурно-освітні, спортивно-оборонні та соціально-економічні програми, що реалізувалися прикордонниками, з одного боку, та громадянами, організаціями, установами і підприємствами, з іншого, ініціювалися, підтримувалися та контролювалися владними інститутами згори. Про певну самоорганізацію, на шаш погляд, можна говорити хіба-що в період становлення радянської прикордонної охорони на Поділлі та Південно-Східній Волині, коли складне військово-політичне та соціально-економічне становище на прикордонні актуалізувало обопільну ініціативу, що живилася сподіваннями місцевих мешканців на стабільне життя та добробут.

6. З'ясовано службові функції та напрямки діяльності прикордонників, що не були пов'язані з виконанням прямих обов'язків з охорони кордону, зокрема їх участь у карально-репресивних акціях сталінського режиму. Належність структури прикордонної охорони до системи органів державної безпеки СРСР визначила специфічні напрямки діяльності прикордонників, що не були пов'язані з виконанням ними прямих службово-бойових завдань з охорони кордону, але вписувалися в коло функціональних завдань спецслужб тоталітарної держави. У другій половині 1920-х – 1930-х рр. такими були інформаційна, наглядова та карально-репресивна діяльність прикордонних загонів ОДПУ-НКВС.

Політичні репресії в регіоні Поділля та Південно-Східної Волині мали особливості, спричинені сільськогосподарським характером краю, його прикордонним положенням і багатонаціональним складом населення, а в досліджуваний період не обійшли й прикордонні війська, що понесли серйозні кадрові втрати, передусім командно-політичним складом. Підставою для репресій найчастіше ставали надумані звинувачення у державній зраді, а причинами

арешту – публічне вільнодумство, “плюндрування” радянських символів чи портретів партійних вождів, “троцькізм” та “антирадянська агітація”. Репресії в структурах прикордонного відомства були системними, набули характеру кадрових “чисток”. Започатковані ще з 1925 р., вони періодично тривали до кінця 1930-х рр., ослабили всі структури військ, негативно вплинули на якість охорони кордону. Тільки за період з 1937 – 1941 рр. у прикордонній охороні на території Української РСР було звільнено з посад і віддано суду військового трибуналу 112 осіб керівного і командного складу.

Як структурний підрозділ ОДПУ-НКВС, прикордонна охорона збирала різного роду інформацію, активно відстежувала події у прикордонній смузі й доповідала про них керівним політичним і оперативним органам. Прикордонники відстежували настрої місцевого населення, як такі, що могли спонукати людей до залишення території України або вчинення актів непокори; соціально-економічну та політичну ситуацію на селі з метою “викриття” різних “контрреволюційних організацій” у прикордонних районах; фіксували демографічні наслідки “продовольчих труднощів” у районах дислокації.

Особовий склад прикордонних загонів виконував і важливу для режиму наглядову функцію. Нагляд стосувався практично всіх сторін діяльності державних і радянських установ, організацій, господарських органів у прикордонні. Прикордонні загони здійснювали періодичні ревізії місцевих митниць, слідкували за долею конфіскованої контрабанди, постійно контролювали соціальний склад населення прикордонних регіонів. Потенційним наслідком такого контролю були репресії.

Прикордонна охорона, як невід’ємна структурна частина ОДПУ-НКВС, у кінці 1920-х – другій половині 1930-х рр. перетворилася на елемент державного терору та залучалася владою до реалізації репресивно-каральних заходів проти власного народу. Серед таких акцій: виселення та депортації з прикордонної зони різного роду “антирадянського елементу” – селян-одноосібників, родин репресованих “ворогів народу”, етнічних поляків і німців. Прямим наслідком

репресивної політики влади стало посилення еміграційних настроїв серед населення прикордоння.

7. Узагальнено результати дослідження службово-бойової та позаслужбової діяльності прикордонників Поділля та Південно-Східної Волині. З огляду на функціональні завдання служби, оцінено її ефективність в умовах формування та утвердження тоталітарної влади в СРСР. У цьому зв'язку встановлено, що радянські прикордонники Славутського, Ямпільського, Волочиського, Кам'янець-Подільського та Могилів-Подільського прикордонних загонів ОДПУ-НКВС СРСР у 1920-х – 1930-х рр. забезпечили ефективну політичну та військову охорону державного кордону. При цьому основними завданнями службово-бойової діяльності прикордонників були: перепуск через кордон громадян і транспортних засобів, контроль за провозенням друкованих видань, творів мистецтва, службового та особистого листування, валюти та коштовностей; затримання порушників кордону, виявлення серед них агентів іноземних розвідок і диверсантів; боротьба з контрабандою; ліквідація проривів антирадянських озброєних груп; захист місцевого населення від кримінальних банд; контроль за дотриманням правил прикордонного режиму; захист природних багатств територіальних і внутрішніх вод; боротьба з антирадянською агітацією, з антирадянським повстанським рухом у прикордонній смузі. Органічною рисою прикордонної охорони виступала позаслужбова діяльність, що інтегрувала в собі функції, не пов'язані з виконанням прикордонниками прямих службово-бойових завдань.

Авторкою проведено історико-документальний аналіз організаційно-структурної розбудови радянських органів охорони кордону на території України у 1921 – 1939 рр., узагальнено теоретичне підґрунтя, нормативну базу та практичний досвід силових структур тоталітарного режиму СРСР по створенню системи охорони кордонів, що стала органічною частиною існуючого в 20-х – 30-х рр. ХХ ст. радянського карально-репресивного апарату.

Виконана дисертація лише відкриває порушену проблему для дослідження та жодним чином не претендує на остаточне з'ясування поставлених автором

завдань. Наша праця є однією з можливих версій вивчення теми організації та діяльності радянських прикордонних загонів ОДПУ-НКВС у регіоні Поділля та на Волині у 1921 – 1939 рр.

Разом із цим проведене дослідження дозволило виявити аспекти, що потребують вивчення у майбутньому. Передусім це стосується питань організаційно-кадрової діяльності ОДПУ-НКВС у прикордонній службі на території України, а також регіональних аспектів розбудови і функціонування системи охорони кордонів. Спеціального окремого поглибленого вивчення, до того ж на ширшій джерельній базі, потребують такі питання, як організація, дислокація і структура окремих прикордонних загонів і застав на радянсько-польському та радянсько-румунському кордонах, а також діяльність прикордонників в ідеологічно-пропагандистській, освітньо-культурній, оборонно-спортивній чи господарській сферах. Сьогодні вагомою перешкодою для дослідників на цьому шляху залишається закритість архівів Російської Федерації.

**СПИСОК
ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ**

Джерела

1. Архівні документи

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України (ЦДАВО України, м. Київ)**

Ф. 1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

оп. 20

1.1. Стр. 3120. Оперативні накази по ОДПУ 1925 – 1935 рр., 675 арк.

1.2. Стр. 3154. Службове листування органів ОДПУ та окрвиконкомів в умовах селянських повстань 1925 – 1935 рр., 700 арк.

1.3. Стр. 1344. Протоколи засідань шефської комісії допомоги червоноармійцям 1921 – 1925 рр., 456 арк.

**Державний архів Вінницької області
(ДАВінО, м. Вінниця)**

Ф. 51. Жмеринський районний комітет КП(б)У

оп. 1

1.4. Спр. 778. Протоколи засідань Вінницької обласної комісії по вопросам депортации 1934 – 1936 гг., 70 арк.

Ф. 136. Вінницький обком КП(б)У

оп. 3

1.5. Спр. 8. Доклады, записки, отчеты по хозяйственным и политическим вопросам 1929 – 1934 гг., 65 арк.

оп. 4

1.6. Спр. 218. Политические донесения погранотряда, окружного отдела ОГПУ, воинских частей 1931 г., 119 арк.

оп. 7

1.7. Спр. 197. Доклады, записки постановления по вопросам политического состояния района, о нарушении законности в районе 1935 г., 45 арк.

Ф. 346. Київський військовий округ

оп. 2

1.8. Спр. 2. Сборник секретных приказов войскам Киевского Военного Округа 1922 – 1925 гг., 1012 арк.

Ф. 423. Могилів-Подільський митний пост

оп. 1

1.9. Спр. 378. Приказы Главного политуправления при Совнарком УССР об организации объединенного отдела по борьбе с контрабандой на Украине о разграничении функций между погранохраной и таможенными органами в деле борьбы с контрабандой 1922 г., 40 арк.

оп. 2

1.10. Спр. 3. Постановления, циркуляры и приказы Подольской губернской чрезвычайной комиссии, Подольского губернского отдела и губернской комиссии по борьбе с контрабандой 1922 г., 29 арк.

1.11. Спр. 9. Циркуляры, приказы, инструкция Наркомата внешней торговли, Центральной комиссии УССР по борьбе с контрабандой и нормативами таможенного управления СССР 1922 – 1924 гг., 47 арк.

1.12. Спр. 28. Отчетный доклад управляющего Могилёв-Подольского таможенного поста о работе и деятельности таможни и отчетные сведения о работе по борьбе с контрабандой 1926 г., 43 арк.

Ф. 489. Могилів-Подільський окружний виконавчий комітет

оп. 4

1.13. Спр. 22. Переписка о количестве комсостава и мобилизации красноармейцев, о подготовке в дет. ясли воспитательниц и заведующих. Резолюция о обследовании административных органов погранокругов, ведомости на отдачу и прием дел секретного и мобилизационного отдела Могилев-Подольского окружного административного отдела, доклад о работе Могилев-Подольского ОГПУ 1927 г., 527 арк.

1.14. Спр. 46. Постановления и циркуляры ВУЦИК, СНК УССР, Высшего строительного комитета, высшего совета по сельскому хозяйству, Всеукраинского центрального управления лесами, Административно-территориальной комиссии Совета народных комиссаров, заявных дел, суда, соцобеспечение УССР 1925 – 1926 гг., 1006 арк.

Ф. 925. Подільський губернський виконавчий комітет
оп. 8

1.15. Спр. 48. Обзор о движении бандитизма и борьба с ним на территории Подолья, доклад о деятельности чрезвычайной сессии губсуда, доклад о хозяйственном и политическом состоянии 24-й Самаро-Симбирской стрелковой железной дивизии 1923 г., 48 арк.

1.16. Спр. 50. – Месячные доклады о работе ГПУ и отдела управления 1923 г., 22 арк.

Державний архів Волинської області
(ДАВЛО, м. Луцьк)

Ф. 46. Польське воеводство
оп. 9-А

1.17. Спр. 44. Звіти повітових старост про охорону польсько-радянського кордону 1921 – 1922 рр., 48 арк.

Державний архів Хмельницької області
(ДАХМО, м. Хмельницький)

Ф. 3. Кам'янецький окружний комітет КП(б)У.

оп. 1

1.18. Спр. 287. Специальные доклады и сводки органов ОГПУ, суда и прокуратуры о политическом состоянии села и по другим специальным вопросам 1929 г., 118 арк.

оп. 4

1.19. Спр. 198. Циркуляры ЦК ВКП(б) по организационно-партийным вопросам и информационное письмо окружкома райкомам и ячейкам КП(б)У по вопросам единого сельскохозяйственного налога, работы комсомола, сельсоветов и др. 1926 г., 200 арк.

Ф. 50 Волочиський районний комітет КП(б)У

оп. 1

1.20. Спр. 45. Директивы, информации партийных и советских организаций, протоколы и другие материалы по перевыборам местных советов 1930 – 1931 гг., 106 арк.

1.21. Спр. 75. Спецсводки и сообщения органов ОГПУ и милиции по политическим вопросам 1932 г., 193 арк.

1.22. Спр. 108. Протоколы № 15-34 бюро Волочиского РК КП(б)У 1933 – 1935 гг., 34 арк.

1.23. Спр. 111. Переписка с органами ОГПУ и милицией, спецсводки, справки и другие материалы по вопросам полит. состояния района, реагирование на политические события 1933 г., 224 арк.

1.24. Спр. 112. Спецсводки докладные записки органов ОГПУ милиции и переписка с ними по политическим вопросам 1933 г., 166 арк.

Ф. 323. Гуківська митниця

оп. 2

1.25. Спр. 19. Докладные записки начальнику Украинского таможенного округа и переписка с особыми пунктами уезда в пограничной чрезвычайной комиссии 1922 г., 42 арк.

оп. 3

1.26. Спр. 4. Приказы и циркуляры Киевского инспекторского таможенного участка, сведения об охране границ и борьбе с контрабандой 1923 – 1924 гг., 163 арк.

1.27. Спр. Приказы по таможене, сведения об охране границ и о борьбе с контрабандой по Подфилиповскому таможенному посту. Библиография сотрудников 1923 – 1924 гг., 163 арк.

Ф. 325. Сатанівський районний комітет КПУ.

оп. 1

1.28. Спр. 125. Переписка с органами ОГПУ по специальным вопросам 1933 г., 215 арк.

1.29. Спр. 222. Спецсообщения окружного отдела ОГПУ по политическим и экономическим вопросам 1927 г., 17 арк.

Ф. 325-с. Жванецький митний пост

оп. 1

1.30. Спр. 1. Положение и циркуляры управления уполномоченного СНК УССР по внешней торговле о взаимоотношениях местных органов внешней торговли с органами ВЧК 1921 – 1922 гг., 13 арк.

1.31. Спр. 24. Положение о комиссариате Таможенного ведомства УССР, постановление СНК УССР об охране границ, циркуляры и инструкции управления таможенного отдела при наркоме Внешторга УССР, об охране таможенных районов о взаимодействии таможенных учреждений с местными органами НКВД 1922 г., 26 арк.

оп. 2

1.32. Спр. 1. Постановление СНК УССР “О мерах по контрабандным ввозом и вывозом товаров” указания Украинского таможенного округа о борьбе с

контрабандой, переписка с пограничными пунктами, волисполкомами о лицах занимающихся торговлей 1921 – 1922 гг., 54 арк.

Ф. 327. Кам'янець-Подільська митниця

оп. 4

1.33. Спр. 1. Циркуляры и приказы Киевскому таможенному участковому инспектору, месячная отчетность за 1923 – 1924 года, аттестационный список сотрудников, справки о задержанных с контрабандой и др. 1923 – 1925 гг., 283 арк.

Ф. 336. Кам'янець-Подільський повітовий виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

оп. 1

1.34. Спр. 28. Постановления, циркуляры, приказы и инструкции Наркомата Внутренних дел УССР, губернского и уездного исполкомов о порядке выдачи документов на въезд и выезд 1921 г., 111 арк.

1.35. Спр. 82. Циркуляры, приказы, письма подольского губернского исполкома информационные бюллетени Каменецкого отделения ГПУ, протоколы пленума и бюро уездного комитета партии и комиссии по чистке советского аппарата, списки сотрудников уездного предкома и политически неблагонадежных сотрудников учреждений уезда 1922 г., 190 арк.

1.36. Спр. 91. Приказы и обращение уездного исполкома о шефстве над воинскими частями 1922 г., 34 арк.

1.37. Спр. 122. Бюллетень Подольского губернского исполкома. Недельные политические сводки уездного исполкома 1922 г., 40 арк.

1.38. Спр. Переписка с волосными исполкомами о поступлении денег и обмундирования в помощь Красной Армии 1921-1923 гг., 245 арк.

1.39. Спр. 298. Приходно-расходная книга продуктов поступивших в помощь Красной Армии 1922 – 1923 гг., 230 арк.

оп. 3

1.40. Спр. 1. Циркуляры, приказы протоколы бюро Подольского губернского комитета КП(б)У и исполнительного комитета доклады и сводки о политическом состоянии уезда, контрреволюционные листовки 1920 – 1921 гг., 262 арк.

1.41. Спр. 38. Приказы войскам гарнизона г. Каменец-Подольского, доклады, протоколы, допроса, переписка с воинскими частями о борьбе с бандитизмом, об охране государственной границы 1921 г., 29 арк.

Ф. 337. Кам'янецький виконавчий комітет окружної Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

оп. 1

1.42. Спр. 1. Постановления, инструктажи, распоряжения, циркуляры ВУЦИК, Каменец-Подольского исполкома 1923 г., 531 арк.

1.43. Спр. 2. Постановления, приказы, циркуляры ВУЦИК,СНК, Каменец-Подольского исполкома 1922 – 1923 гг., 167 арк.

1.44. Спр. 4. Инструкции, циркуляры из протоколов заседаний Наркомата Внутренних дел 1923 – 1924 гг., 323 арк.

1.45. Спр. 85. Приказы по Окружному комитетету г. Каменец-Подольского, окружному военкомату 1923 г., 726 арк.

1.46. Спр. 716. Проект на соц. соревнование Каменецкого и Проскуровского округов на соц. переустройство сельского хозяйства, использование пограничного фонда 1929 – 1930 гг., 210 арк.

Ф. 364. Славутський районний комітет КП(б)У

оп. 1

1.47. Спр. 363. Специальные сообщения райкома КП(б)У и погранотряда о продовольственных затруднениях в Славутском районе и др. секретные материалы 1932 – 1933 гг., 87 арк.

Ф.433. Чемеровецкий районный комитет КПУ.

оп. 1

1.48. Спр. 120. Спецсообщения райотдела и пограничной комендатуры ОГПУ и другие информационные материалы о политическом и хозяйственном состоянии района 1932 – 1933 гг., 65 арк.

Ф. 458. Шепетівський окружний комітет КП(б)У.

оп.1

1.49. Спр. 116. Выписка из решений ЦКВКП(б)У, ЦККП(б)У и их директивные указания. Секретная переписка погранотрядов ОГПУ с партийными и советскими органами по специальным вопросам 1927 г., 179 арк.

1.50. Спр. 180. Спецсообщения органов ОГПУ 1928 г., 20 арк.

1.51. Спр. 246. Спецсообщения органов ОГПУ и протоколы партсобраний, парторганизаций, погранорганов ОГПУ 1929 г., 300 арк.

1.52. Спр. 321. Политдонесения погранотряда, окротдела ОГПУ, воинских частей 1930 г., 116 арк.

1.53. Спр. 324. Информации в ЦК КП(б)У о политическом положении округа в связи с массовыми крестьянскими выступлениями, сведения о ходе коллективизации и о фактах исправления генеральной линии партии 1930 г., 244 арк.

Ф. 459. Шепетівський районний комітет КП(б)У

оп. 1

1.54. Спр. 47. Информация в ЦК КП(б)У о массовых крестьянских волынках в округе, переписка с Бердичевским окружкомом КП(б)У с органами ОГПУ и др. учреждениями по организационным специальным и др. вопросам 1930 г., 69 арк.

Ф 925. Подільський губернський виконавчий комітет

оп. 1

1.55. Спр. 108. Месячные доклады о работе ОГПУ и отдела управления 1928 – 1929 гг., 60 арк.

Ф. 1010. Ново-Ушицький повітовий виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

оп. 1

1.56. Спр. 21. Протоколы заседания президиума и пленума уездного исполкома 1922 г., 118 арк.

1.57. Спр. 92. Приказы губернского ревкома о развитии кустарной промышленности, приказ военного уездного совещания 1921 г., 383 арк.

1.58. Спр. 96 Приказы уездного военного комиссариата об учете военнообязанных 1921 г., 870 арк.

1.59. Спр. 155. Постановления СНК УССР, циркуляр Подольского губернского отдела за 1922 – 1923 гг., 3 арк.

1.60. Спр. 161. Протоколы заседаний СНК бюллетени 1921 – 1923 гг., 122 арк.

1.61. Спр. 349. Сообщения и сведения о политической общественной жизни уезда 1922 г., 111 арк.

1.62. Спр. 511. Выписки из протокола заседания президиума уездного исполкома о материальной помощи милиции, доклады 15 отдельного пограничного батальона 1922 г., 21 арк.

1.63. Спр. 512. Протоколы заседаний уездной и волосных комиссий по проведению недели достоинства красноармейца 1922 г., 39 арк.

1.64. Спр. 515. Переписка с учреждениями и организациями уезда о проведении “Недели Красноармейца” 1922 г., 91 арк.

Ф. 1826. Кам’янець-Подільська районна прокуратура
оп. 3

1.65. Спр. 13. Информационные листы, сообщения райпарткомов и органов ОГПУ по политическим вопросам на селе 1932 – 1934 гг., 4 арк.

Ф. 6193. Управління Служби безпеки України по Хмельницькій області. Кримінальні справи про звинувачення громадян репресованих у 1920 – 1950-х рр. позасудовими органами.

оп. 12

1.66. Спр. П-12198 Кримінальна справа Бортніка М. А. 1 листопада – 28 листопада 1931 р., 30 арк.

1.67. Спр. П-12682 Кримінальна справа Іщака А. М. 1 березня – 30 квітня 1931 р., 20 арк.

1.68. Спр. П-12696 Кримінальна справа Ільюка А. Д. 27 серпня – 15 вересня 1931 р., 40 арк.

1.69. Спр. П-13301 Кримінальна справа Солов'я Я. П. 10 грудня 1932 р. – 4 січня 1933 р., 26 арк.

1.70. Спр. П-13455 Кримінальна справа Коновалова Н. М., Штолько А. Ф., Коріневського Ф. М., Севастьянова О. Ф. 19 жовтня – 13 грудня 1930 р., 86 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України

(ГДА СБУ, м. Київ)

Ф. 9. Нормативно-розпорядчі документи НК-КДБ

1.71. Спр. 666. Докладные ориентированные в отношении личного состава – 34 арк.

Ф. 8. Відділ кадрів та управління кадрів КДБ УРСР

1.72. Спр. 254. Главное Политическое Управление. Отчет о годичной деятельности 1922 г., 230 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України

(ГДА СБУ, м. Вінниця)

1.73. Спр. Архивное дело “СО” № 69939 – П. 20221.

1.74. Спр. Архивное дело “СО” № 2999 – П. 1546.

1.75. Спр. Архивное дело “СО” № 42894 – П. 22519.

Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Хмельницький

(ГДА СБУ, м. Хмельницький)

1.76. Спр. – Архивное дело “СО” № 134 – П. 5028.

1.77. Спр. – Архивное дело “СО” № 53 – П. 3092.

1.78. Спр. – Архивное дело “СО” № 456 – П. 3279.

- 1.79. Спр. – Архивное дело “СО” № 42256 / 107 – П. 3561.
- 1.80. Спр. – Архивное дело “СО” № 27 – П. 4131.
- 1.81. Спр. – Архивное дело “СО” № 37959 – П. 28027.
- 1.82. Спр. – Архивное дело “СО” № 40506 – П. 26220.
- 1.83. Спр. – Архивное дело “СО” № 00255 – П. 29439.
- 1.84. Спр. – Архивное дело “СО” № 2229 / 64622 – П. 33040.
- 1.85. Спр. – Архивное дело “СО” № 40505 – П. 2161935.
- 1.86. Спр. – Архивное дело “СО” № 14936 – П. 30544.
- 1.87. Спр. – Архивное дело “СО” № 223039 – П. 29073.
- 1.88. Спр. – Архивное дело “СО” № 41877 – П. 26510.
- 1.89. Спр. – Архивное дело “СО” № 21725 – П. 30143.
- 1.90. Спр. – Архивное дело “СО” № 25306 – П. 27363.
- 1.91. Спр. – Архивное дело “СО” № 130024 – П. 29423.
- 1.92. Спр. – Архивное дело “СО” № 41864 – П. 26511.
- 1.93. Спр. – Архивное дело “СО” № 1825 – П. 27723.
- 1.94. Спр. – Архивное дело “СО” № 16509 – П. 6742.
- 1.95. Спр. – Архивное дело “СО” № 16501 – П. 6707.
- 1.96. Спр. – Архивное дело “СО” № 16480 – П. 6722.
- 1.97. Спр. – Архивное дело “СО” № 3397 – П. 7692.
- 1.98. Спр. – Архивное дело “СО” № 16496 – П. 6709.
- 1.99. Спр. – Архивное дело “СО” № 3089 – П. 27059.
- 1.100. Спр. – Архивное дело “СО” № 135 – П. 7562.
- 1.101. Спр. – Архивное дело “СО” № 60219 – П. 27046.
- 1.102. Спр. – Архивное дело “СО” № 161 – П. 22678.
- 1.103. Спр. – Архивное дело “СО” № 3116 – П. 66262.

**Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України
(ГДА МВС України, м. Київ)**

1.104. Министерство государственной безопасности УССР. Отдел А. Дело учета бывших кулаков, материалы высылки кулаков. – Т. 3 – № 4556 – Арк. 285.

1.105. Совершенно секретно. МГБ.УССР. Отдел А. Дело учета бывших кулаков, материалы высылки кулаков. – Т. 6а – № 4556 – Арк. 186.

1.106. Совершенно секретно. МГБ.УССР. Отдел А. Дело учета бывших кулаков, материалы высылки кулаков. – Т. 7 – № 4556 – Арк. 29.

**Центральний музей Прикордонної служби
Федеральної Служби Безпеки Російської Федерації
(ЦМПС ФСБ РФ, м. Москва)**

Архивные справки

Ф. Документальный фонд

1.107. Папка 14. Краткая справка о боевой деятельности 22-го Волочического пограничного отряда / Справку составила начальник хранилища Центрального архива пограничных войск КГБ СССР (1980 г.). – 5 арк. – Скворцова Г. В.

1.108. Папка 27. Краткая справка о боевой деятельности 20-ого Славутского пограничного отряда / Справку составила ст. научный сотрудник Центрального архива пограничных войск КГБ СССР (1979 г.). – 6 арк. – Черняева А. Л.

1.109. Папка 203. Краткая справка о начальниках пограничных отрядов дислоцировавшихся в 1924 – 1939 гг. на территории Хмельницкой и Винницкой областей. / Справку составила начальник хранилища центрального архива пограничных войск КГБ СССР (1980 г.). – 4 арк. – Скворцова Г. В.

1.110. Папка 27. Краткая справка о боевом пути “20-й Краснознаменный” / Справку составила ст. научный сотрудник Центрального архива пограничных войск КГБ СССР (1981 г.). – 7 арк. – Антосина С.

1.111. Папка 29. Краткая справка о боевой деятельности 23-го Каменец-Подольского пограничного отряда / Справку составила начальник хранилища Центрального архива пограничных войск КГБ СССР (1981 г.). – 7 арк. – Скворцова Г. В.

1.112. Папка 41. Краткая справка о начальнике 24-го и 22-го пограничных отрядов – Долине М. Л. / Справку составила ст. научный сотрудник Центрального архива пограничных войск КГБ СССР (1980 г.). – 10 арк. – Скворцова Г. В.

2. Опубліковані документи

2.113. Голод та голодомор на Поділлі 1920 – 1940 рр.: Збірник документів та матеріалів. / [ред. І. С. Гамрецький та ін.]. – Вінниця: ДП “Державна картографічна фабрика”, 2007. – 704 с.

2.114. Голод 1932 – 33 рр., 1946 – 47 рр. Вінницька область: Документи та матеріали. / [авт. упоряд. Ф. І. Винокурова, Р. Ю. Подкур]. – Вінниця: Антекс УЛТД, 1998. – 224 с.

2.115. Декреты Советской власти. В 2 т. – Т. 1. (25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г.) Декреты советской власти. – М.: 1959. – 446 с.

2.116. Декреты Советской власти [в 3 т.] М.: Госполитиздат, 1957 – 1964. – (Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС; Ин-т истории АН СССР). – Т. 1. (25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г.). – 1957. – 626 [XII] с.

2.117. Из истории Всероссийской Чрезвычайной Комиссии. 1917 – 1921 гг. Сб. документов / Под ред. Г. А. Белова и др. – М.: Госполитиздат, 1958. – 406 с.

2.118. Історія колективізації сільського господарства Української РСР 1917 – 1937 рр. Збірник документів і матеріалів у 3 т. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1962. – 894 с.

2.119. Комітети незаможних селян України (1920 – 1933): Збірник документів і матеріалів / [Під. ред. І. Рибалка.]. – К.: Наукова думка, 1968. – 639 с.

2.120. Кримінальний кодекс УРСР: Офіційний текст із змінами і доповненнями на 1 листопада 1949 р – Київ: Держвидав політичної літератури УРСР, 1950. – 145 с.

2.121. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917 – 1959 рр. Збірник документів Т.1. (1917 – червень 1941 рр.). / [за ред. О. І. Євсєєва]. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. – 881 с.

2.122. Ленин В. И. Охрана государственной границы СССР: Сборник документов и статей. / В. И. Ленин. – М.: Политиздат, 1970. – 300 с.

2.123. Ленин В. И. и ВЧК: Сборник документов (1917 – 1922 гг.). – М.: Политиздат, 1975. – 106 с.

2.124. Лубянка: Органы ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МГБ – МВД – КГБ. 1917 – 1991. Справочник / [Под ред. акад. А. Яковлева]. – М.: МФД, 2003. – 450 с.

2.125. Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти, 1937 – 1938 гг. – М.: МФД, 2004. – 670 с.

2.126. Пограничные войска СССР. 1918 – 1928: Сборник документов и материалов / Сост. Е. Д. Соловьев, А. И. Чугунов (Институт истории СССР АН СССР). – М.: Наука, 1973. – 927 с.

2.127. Пограничные войска СССР. 1928 – 1938: Сборник документов и материалов / Сост. Е. Д. Соловьев, А. И. Чугунов и др.; под общ. ред. В. А. Матросова (Институт истории СССР АН СССР). – М.: Наука, 1972. – 776 с.

2.128. Пограничные войска СССР. 1939 – июнь 1941: Сборник документов и материалов / Сост. Е. В. Цибульский, А. И. Чугунов, А. И. Юхт (Институт истории СССР АН СССР). – М.: Наука, 1970. – 814 с.

2.129. Поділля в період відбудови народного господарства (1921 – 1925 рр.): Збірник документів і матеріалів. – Вінниця, 1957. – 625 с.

2.130. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України / [Упоряд. Василь Даниленко, Сергій Кокін]. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 230 с.

2.131. Реабілітовані історією. Хмельницька область : [у 3 т.]. – Хмельницький, 2008 – (Науково-документальна серія книг “Реабілітовані історією”: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). Кн. 1 / [обл. Редкол.: Вавринчук М. П. (голова) та ін.]. – 2008. – 934, [2] с.

2.132. Реабілітовані історією. Вінницька область : [у 2 т.]. – Вінниця: ДП “ДКФ”, 2006 – (Науково-документальна серія книг “Реабілітовані історією” : у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). Кн. 1 / [обл. Редкол.: Гамрецький І. С. (голова) та ін.]. – 2006. – 908, [2] с.

2.133. Реабілітовані історією. Хмельницька область : [у 3 т.]. – Хмельницький, 2009 – (Науково-документальна серія книг “Реабілітовані історією” : у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). Кн. 2 / [обл. Редкол.: Вавринчук М. П. (голова) та ін.]. – 2009. – 1182, [2] с.

2.134. Святиня і голодомор: док. і матеріали з наук. архіву Шевченк. нац. заповідника / упоряд. О. Білокінь; фоторепрод. І. Синяцокий. – Канів, 2003 – 60 с.

3. Мемуари

3.135. Гуменюк Б. А. Гроловиці над Шепетівкою / Б. А. Гуменюк. – К.: Політвидав України, 1977. – 158 с.

3.136. Захарченко В. Горячий горизонт, фотоальбом / В. Захарченко. – М.: Издательство “Планета”, 1974. – 400 с.

3.137. Кирилюк Г. В. Застава окнами на запад: Героические были о пограничниках и чекистах / Г. В. Кирилюк. – Ужгород.: Карпаты, 1982. – 208 с.

3.138. Любитов І. М. Тривожне прикордоння / І. М. Любитов. – Київ: Політвидав України, 1977 – 400 с.

3.139. Чебан А. П. Невидимая застава / А. П. Чабан. – М.: Издательство политической литературы, 1979. – 305 с.

3.140. Фомин Ф. Записки старого чекиста / Ф. Фомин. – М.: Издательство политической литературы, 1964. – 200 с.

4. Публікації в періодичних виданнях

- 4.141. А. З. Допомагаємо індустріалізації країни, підписались на 18000 крб. / А. З. // Червоний кордон. – 1927. – № 103. – С. 4.
- 4.142. А. Л. Будують літак “Розрив” / А. Л. // Червоний кордон. – 1927. – № 103. – С. 4.
- 4.143. А. Л. На кордоні. Там не картинами, а нагаями годують / А. Л. // Червоний кордон. – 1927. – № 103. – С. 4.
- 4.144. Безотосний М. Г. Опір сталінізму в Україні. 20 – 30 рр. / М. Г. Безотосний // УІЖ. – 1993. – № 2 – 3. – С. 97 – 105.
- 4.145. Біляєв В. Кожне свято на вивчення військової справи / В. Біляєв // Червоний кордон. – 1927. – № 57. – С. 4.
- 4.146. Бичок. Комсомол допоможе забезпечити успіх засіву / Бичок // Комсомолец прикордоння. – 1929. – № 6. – С. 1.
- 4.147. Брагин Е. П. Почесний прикордонник / Е. П. Брагин // Радянське Поділля. – 1978. – № 64. – С. 4.
- 4.148. Бугай М. Ф. Депортації населення з України / М. Ф. Бугай // Український історичний журнал. – 1990. – № 10 – 11. – С. 100.
- 4.149. Буджук В., Велидов А. На страже границь отечества. Краткий очерк пограничных войск России / В. Буджук, А. Велидов // Пограничник. – 1997. – № 2. – С. 42.
- 4.150. Бузало В. Й., Дмитрієнко М. Ф. Встановлення кордонів між Україною та Молдовою у 1940 році / В. Й. Бузало, М. Ф. Дмитрієнко // Український історичний журнал. 1992. – № 9. – С. 107 – 108.
- 4.151. Військор Дунець. В сільському клубі / Дунець Військор // Червоний кордон. – 1926. – № 40. – С. 4.
- 4.152. Військор Дунець. В Червоній Армії / Дунець військор // Червоний кордон. – 1924. – № 40. – С. 4.
- 4.153. Воєнкор П. Червоній заставі за роботу на селі – нагорода / П. воєнкор // Червоний кордон. – 1928. – № 83. – С. 3.

- 4.154. Войска НКВД в Отечественной войне. Библиографический обзор // Пограничник. – 1944. – № 13. – С. 3-6.
- 4.155. Голиков О. І. Поділля – край прикордонний / О. І. Голиков // Моя газета. – 2007. – № 4. – С. 5.
- 4.156. Гузій В. З історії Ямпільського прикордонного. Нові документальні дані / В. Гузій // Червона зірка. – 1979. – № 35. – С. 4.
- 4.157. Гуменюк С. В. Двадцятий прикордонний / С. В. Гуменюк // Радянське Поділля. – 1973. – №113. – С. 4.
- 4.158. Делегація прикордонників у голови міськради К. І. Горлінського // Червоний кордон. – 1935. – № 110. – С. 1.
- 4.159. Дмитрієнко М. Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрою України в 1919 – 1920 рр. / М. Ф. Дмитрієнко // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 68 – 78; 2004. – № 1. – С. 43 – 52.
- 4.160. До уваги делегатам X-ої окрконференції ЛКСМ Могилівщини // Комсомолец прикордоння. – 1929. – № 13. – С. 1.
- 4.161. Долгин Н. Великий патріот отечества / Н. Долгин // Пограничник. – 2005. – № 4. – С. 10 – 13.
- 4.162. Ежуков Е. Становление концепции защиты и охраны границ советского государства / Е. Ежуков // Власть. – 2008. – № 12. С. 104-107.
- 4.163. Єжуков Є. На страже державних рубежів / Є. Єжуков // Прикордонник України. – 2004. – № 6. С. 4.
- 4.164. Єременко Т. І. Політичні та дипломатичні відносини Радянської України з Польською Республікою (1921 – 1923 рр.) / Т. І. Єременко // УІЖ – 1998. – № 4 – С. 55 – 69.
- 4.165. Єсюнін С. М. Поділля – прикордонний форпост країни / С. М. Єсюнін // Поділля. – 2011. – № 2. – С. 5.
- 4.166. Жданів В. Курсанти-прикордонники відповіли / В. Жданів // Червоний кордон. – 1927. – № 57. – С. 4.
- 4.167. Жовтневий. Завдання підготувати 100 ворошилівських стрілків не виконано / Жовтневий // Червоний кордон. – 1933. – № 26. – С. 4.

- 4.168. Загрівач М. Як працюють демобілізовані червоноармійці / М. Загрівач // Червоний кордон. – 1927. – № 57. – С. 4.
- 4.169. Золотаревський Н застава. Організували військовий гурток / Золотаревський // Червоний кордон. – 1927. – № 55. – С. 4.
4. 170. Золотарьов В. А. Чекісти 20-х – 30-х / В. А. Золотарьов // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 168-176.
- 4.171. Коваленко С. Шефство над армією / С. Коваленко // Радянське Поділля. – 1989. – № 113. – С. 4.
- 4.172. Космач В. Зелені кашкети / В. Космач // Корчагінець. – 1974. – № 202. – С. 4.
- 4.173. Кушнір. Профспілкове будівництво на Могилівщині. Обслуговування культурних потреб / Кушнір // Червоний кордон. – 1927. – № 87. – С. 4.
- 4.174. Кушнір Б. Четвірка відважних / Б. Кушнір // Трудівник Полісся. – 1971. – № 93. – С. 3.
- 4.175. Кушнір Б. Там, де був кордон. Комсомольці у дозорі / Б. Кушнір // Радянське Поділля. – 1973. – № 198. – С. 4.
- 4.176. Ліскур М. Тримаємо зв'язок з червоноармійцями / М. Ліскур // Червоний кордон. – 1928. – № 83. – С. 3.
- 4.177. Лошицький О. “Лабораторія”. Нові документи і свідчення про масові репресії 1937 – 1938 років на Вінниччині / О. Лошицький // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВС – КГБ. – № 1/2. – 1998. – С. 193 – 196.
- 4.178. Ляпунов. На передових позиціях соціалістичного будівництва / Ляпунов // Червоний кордон. – 1933. – № 141. – С. 3.
- 4.179. Мармор Л. Кінофікація Кам'янецьчини / Л. Мармор // Червоний кордон. – 1928. – № 24. – С. 4.
- 4.180. Марчинська С. На рейках нових методів роботи. Розбивати кожну роботу на завдання, навколо них – добровільні групи / С. Марчинська, Т. Шатківська // Комсомолец прикордоння. – 1929. – № 6. – С. 1.
- 4.181. Медведев М. Кам'янець-Київ / М. Медведев // Червоний кордон. – 1929. – № 71. – С. 3.

- 4.182. Мейс Д. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933 рр.) / Джон Мейс // Український історичний журнал – 1995. – № 1. – С. 34 – 48.
- 4.183. Можайський М. І. Теоретично підкувались на всі чотири / М. І. Можайський // Комсомолец прикордоння. – 1929. – № 13. – С. 1.
- 4.184. Назаренко Є. М. І. Калінін про Поділля / Є. Назаренко // Радянське Поділля. – 1975. – № 9. – С. 4.
- 4.185. О. А. Жовтневі дні на Могилівщині / О. А. // Червоний кордон. – 1927. – № 88. – С. 4.
- 4.186. Парткор Максимів. Діяльність комосередку Ч 10 / Максимів парткор // Червоний кордон. – 1925. – № 74. – С. 4.
- 4.187. Парткор Леопольд. Наше шефство / Леопольд парткор // Червоний кордон. – 1925. – № 74. – С. 4.
- 4.188. Парткор Леопольд. Сьогодні в Кам'янці починаються стрілецькі змагання / Леопольд парткор // Червоний кордон. – 1928. – № 59. – С. 2.
- 4.189. Парткор Гурацький. Осередок № 5 комендатури № 2 / Гурацький парткор // Червоний кордон. – 1924. – № 56. – С. 4.
- 4.190. Пейсаченко. Покордонники у шефів / Пейсаченко // Комсомолец прикордоння. – 1929. – № 19. – С. 2.
- 4.191. Пелец. Червоноармійці в перших лавах за здоровий трактор / Пелец // Червоний кордон. – 1933. – № 26. – С. 3.
- 4.192. Петров. Пересувне радіо / Петров // Червоний кордон. – 1927. – № 105. – С. 3.
- 4.193. Повстянкін. Куток прикордонника. Червоноармійці не відриваються від селянського життя / Повстянкін // Червоний кордон. – 1925. – № 86. – С. 4.
- 4.194. Покордонник. Вчимося стріляти / Покордонник // Червоний кордон. – 1927. – № 55. – С. 4.
- 4.195. Попов Л. Твердокам'яний Кіборг / Л. Попов // Прапор Жовтня. – 1967. – № 198. – С. 3.
- 4.196. Попов Л. Горький – почесний прикордонник / Л. Попов // Радянське Поділля. – 1973. – № 171. – С. 4.

- 4.197. Прикордонник. Урочисте засідання Могилівської міської ради / Прикордонник // Червоний кордон. – 1927. – № 105. – С. 3.
- 4.198. Райпарком. Командирам, політробітникам, червоноармійцям Н-ського покордонзагону / Райпарком // Червоний кордон. – 1933. – № 26. – С. 4.
- 4.199. Рачкевич Є. В. Відгукніться, очевидці / Є. В. Рачкевич // Прапор Жовтня. – 1975. – № 125. – С. 3.
- 4.200. Рибенко. Поліпшення побуту червоноармійців / Рибенко // Червоний кордон. – 1929. – № 19. – С. 2.
- 4.201. Садов С. Наші прикордонні осередки. Калузький комсомол / С. Садов // Червоний кордон. – 1924. – № 14. – С. 3.
- 4.202. Садов С. Свято жовтня в м. Кам'янці у комсомольців і червоноармійців / С. Садов // Червоний кордон. – 1924. – № 57. – С. 4.
- 4.203. Селезнев В. Кадры для границы. Первый опыт, первые успехи / В. Селезнев // Пограничник содружества. – 2008. – № 3. С. 52-57.
- 4.204. Селезнев В. На рубежах молодой республики / В. Селезнев // Пограничник содружества. – 2008. – № 2. – С. 55-63.
- 4.205. Сергійчук В. С. Етнічні межі і кордони України / В. С. Сергійчук // Наука і суспільство. – 1993. – № 3 – 4. – С. 12 – 15.
- 4.206. Сількор. На кордоні / Сількор // Червоний кордон. – 1926 – № 10 – С. 3.
- 4.207. Скляренко Є. М. З літопису колишніх спецслужб / Є. М. Скляренко // “З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ” – 1997 – Ч. 1-2 (4-5) – С. 317-383.
- 4.208. Скрипник М. Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей на Україні) / М. Скрипник // Більшовик України. – 1931. – № 11. – С. 4 – 10.
- 4.209. Сокіл. N-а застава. Поглиблюємо зв'язок з червоноармійцями / Сокіл // Червоний кордон. – 1927. – № 55. – С. 4.
- 4.210. Сухуватий. Червоноармійці й самі купують і кривих схиляють / Сухуватий // Червоний кордон. – 1928. – № 27. – С. 4.

- 4.211. Тевнен Е. Голод 1932 – 1933 років в Україні очима французів, американців та інших людей Заходу: сучасний погляд / Е. Тевнен // Всесвіт. – 2003. – № 1-2. – С. 151 – 160.
- 4.212. Фріц М. Допомогаєм збудувати літаки / М. Фріц // Червоний кордон. – 1927. – № 57. – С. 4.
- 4.213. Цердя К. Г. У двадцяті роки / К. Г. Цердя // Радянське Поділля. – 1970. – № 27. – С. 4.
- 4.214. Цердя К. Г. У роки після всеобучу / К. Г. Цердя // Радянське Поділля. – 1972. – № 97. – С. 4.
- 4.215. Цердя К. Г. Зростання гуртків і секцій / К. Г. Цердя // Радянське Поділля. – 1972. – № 47. – С. 4.
- 4.216. Шаповал Ю. Голод 1932 – 1933 років: політичне керівництво УСРР і Кремль / Ю. Шаповал // Сучасність. – 2003. – № 6. – С. 78 – 101.
- 4.217. Шептицький В. П. Неспокій на заставах / В. П. Шептицький // Радянське село. – 1977. – № 79. – С. 4.
- 4.218. Шептицький В. П. З історії Ямпільського прикордонного / В. П. Шептицький // Радянське село. – 1977. – № 63. – С. 4.
- 4.219. Шептицький В. П. З історії Ямпільського прикордонного / В. П. Шептицький // Радянське село – 1978 – № 115. – С. 4.
- 4.220. Шептицький В. П. Допомога місцевого населення / В. П. Шептицький // Радянське село. – 1978. – № 49. – С. 4.
- 4.221. Шептицький В. П. Неспокійна служба / В. П. Шептицький // Радянське село. – 1979. – № 30. – С. 4.
- 4.222. Шептицький В. П. Один із багатьох / В. П. Шептицький // Радянське село. – 1980. – № 103. – С. 4.

Література

5. Монографії, брошури, статті

5.223. Адаутов А. Ю., Серватюк Л. В. Зарождение тактики боевых действий пограничных войск: Сб. науч. трудов. Вып. 47-1. – Ч. 2. Военные науки / научн. ред. В. М. Серватюк. – М.: Учебн. кн., 2006. – 215 с.

5.224. Ананьев Г. Пограничники. Сборник. / Г. Ананьев, М. Смирнов. – М.: “Молодая гвардия”, 1977. – 384 с. – (Жизнь замечательных людей. Серия биографий; вып. 10).

5.225. Бабій Б. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921 – 1925 рр.) / Б. М. Бабій. – К.: Вид-во Акад. наук України, 1961. – 384 с.

5.226. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.). / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – С. 21.

5.227. Білас Іван. Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953 рр. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Т. 2 / Іван Білас. – К.: “Либідь” – “Військо України”, 1994. – 250 с.

5.228. Боєчко В. Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боєчко, О. Ганжи, Б. Захарук. – К.: Основи, 1994. – 186 с.

5.229. Боевые подвиги комсомольцев и молодежи пограничных войск. – М., 1949. – 102 с.

5.230. Боевой путь советских пограничных войск: Краткий очерк. – М., 1967. – 56 с.

5.231. Бондар А. Г. Народна освіта і педагогічна наука в УРСР (1917 – 1967). / Бондар А. Г., Дзевєрін О. Г., Кобзар Б. С. – К.: Радянська школа, 1967. – 483 с.

5.232. Борисов Ю. С. “Ці важкі 20-30 роки”. У збірнику “Сторінки історії радянського суспільства” / Ю. С. Борисов. – М.: Видавництво політичної літератури, 1992. – 125 с.

5.233. Брижик А. Н. Пограничные войска Советского государства: история и проблемы строительства. 1918 – 1941 гг. / А. Н. Брижик. – М., 1988. – 318 с.

5.234. Будовский И. Методика политзанятий в Красной Армии / И. Будовский. – М., 1927. – 120 с.

5.235. Бура А. І. Особливості становлення і охорони кордону України в умовах радянської влади 1921 – 1941 рр. Прикордонні війська України: історія і сучасність / А. І. Бура, К. П. Ільїна. – Хмельницький: Видавництво Академії ПВУ, 1997. – 236 с.

5.236. Бутакова Є. Радянські фізкультурні та спортивні свята як об'єкт вивчення геортології: історико-джерелознавче дослідження на фотодокументах 20-х рр. ХХ ст. / Є. Бутакова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – № 13. – С. 194 – 197.

5.237. Вавринчук М. Людина з легенди / М. Вавринчук, В. Шевченко. – Хмельницький: “Поділля”, 2005. – 127 с.

5.238. Васильєв В. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр). / В. Васильєв, Л. Віола. – Вінниця, 1999. – 536 с.

5.239. Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918-1939 рр). / І. К. Васюта. – Львів: Каменярь, 2006. – 335 с.

5.240. Васильєв В. Причини та механізми здійснення масових політичних репресій на території Вінницької області в 20 – 30-і рр. Політичні репресії на Поділлі (20 – 30-і рр. ХХ ст.). / В. Васильєв. – Вінниця, 1999. – 135 с.

5.241. Вербицький М. Найбільший злочин Кремля. Запланований штучний голод в Україні 1932 – 1933 років. / М. Вербицький. – Лондон, 1952. – 112 с.

5.242. Верстюк В. Голодомор. Геноцид українського народу 1932 – 1933 рр. / Верстюк В., Тиліщак В., Юхновський І. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2008 – 225 с.

5.243. Веселова О. М. Голодомори в Україні 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947: Злочини проти народу. Асоц. дослідників голодоморів в Україні, Ін-т історії НАН України. / Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. – К.: Видавництво М. П. Коць, 2000. – 262 с.

5.244. Виговський М. Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920 – 1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції. / М. Ю. Виговський. – К.: “Генеза”, 2005. – 308 с.

5.245. Викторов А. Г. Проблемы совершенствования организационной структуры пограничных войск с учетом перспектив их развития / А. Г. Викторов. – М., 1975. – 179 с.

5.246. Вінниченко І. Україна 1920 – 1980-х: депортації, заслання, вислання / І. Вінниченко. – К., 1994. – 350 с.

5.247. Вітковський В. М. на вістрі часу. / В. М. Вітковський. – Вінниця, 2007. – 245 с.

5.248. Вырвич А. Красная Армия в борьбе с неграмотностью / А. Вырвич. – М., 1925. – 120 с.

5.249. Владимирів Б. Легенда про нових бійців / Б. Владимирів. – Летичів, 2006. – 78 с.

5.250. Войналович В. Каральні акції органів ДПУ на Поділлі за матеріалами “окремої” папки рішень Політбюро ЦККП(б)У. Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження / В. Войналович., Б. Данилюк. – К., 1995. – 225 с.

5.251. Вонсович С. Дискурс тоталітаризму (політологічний аспект). Монографія / С. Вонсович. – Кам’янець-Подільський, 2008. – 200 с.

5.252. Воронцов О. Подільські діти 1933-го. / О. Воронцов. – Вінниця, 1996. – 53 с.

5.253. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М. Восленский. – М., 1991. – 156 с.

5.254. Ганжа О. Опір селянства становленню тоталітарного режиму в УСРР / О. Ганжа. – К.: НАН України, 1996. – 42 с.

5.255. Герасимчук М. П. Між Москвою та Варшавою: Українське питання у радянсько-польських відносинах періоду (1918 – 1939 рр). / М. П. Герасимчук. – Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 431 с.

- 5.256. Гжимайло Ю. Д. Поляки на Поділлі / Ю. Д. Гжимайло. – Вінниця: Логос, 1999. – 247 с.
- 5.257. Глинский А. Б. Национальные меньшинства на Украине. / А. Б. Глинский. – Харьков-Киев: Центриздат, 1931. – 77 с.
- 5.258. Глухов А. П. Их именами названы заставы / А. П. Глухов, Н. С. Данилов, В. Т. Кукин. – Алма-Ата: “Казахстан”, 1979. – 392 с.
- 5.259. Голев В. М. Боротьба за здійснення ленінського плану соціалістичної перебудови сільського господарства Поділля (1928 – 1933 рр.) / В. М. Голев. – Кам’янець-Подільський, 1967. – 70 с.
- 5.260. Голиков Д. Л. Крах вражеского подполья. (Из истории борьбы с контрреволюцией в Советской России 1917-1924 гг.) / Д. Л. Голиков. – М.: Политиздат, 1971. – 368 с.
- 5.261. Голиков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917 – 1925 гг.) / Д. Л. Голиков. – М.: Политиздат, 1975. – 703 с.
- 5.262. Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К.: Політвидав України, 1990. – 605 с.
- 5.263. Граница, тишина ... Рассказы и очерки. / [Составитель Ю. В. Сухан.]. – Ужгород: Карпаты, 1976. – 224 с.
- 5.264. Границы отважные бойцы: Рассказы, очерки / [Составитель Г. Г. Кузовкин.]. – Львов: Каменяр, 1984. – 261 с.
- 5.265. Григорук П. С. Комітети незаможних селян Поділля (1920 – 1933 рр.). П. С. Григорук, О. А. Мельничук. – Вінниця, 2001. – 153 с.
- 5.266. Григорук П. Розкуркулення селян в період насильницької колективізації сільського господарства. / П. Григорук. – Вінниця, 1992. – 118 с.
- 5.267. Грігов С. Куркульський терор на селі. / С. Грігов., А. Вікторов. – Х.: Юрвидав НКЮ УСРР, 1930. – 64 с.
- 5.268. Гузенко П. Торжество ленинского плана социалистической индустриализации. / П. Гузенко. – К., 1970. – 48 с.
- 5.269. Гуляк Л. Я. Волочиськ історичні нариси. Частина 1. / Л. Я Гуляк, І. Р. Михальчишина. – Хмельницький, 2006. – 48 с.

5.270. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20 – 30-і роки. / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов. – К.: Либідь, 1991. – 321 с.

5.271. Денісов В. М., Павлушенко В. М. Формування прикордонних загонів Буковини та їх бойові дії на початку Великої Вітчизняної війни: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції [“Воєнна історія Поділля та Буковини”], (Кам’янець-Подільський, 25-26 листопада 2009 р.) / М-во оборони України, Кам’янець-Подільський національний ун-т ім. І. Огієнка. – Кам’янець-Подільський: Центральний музей Збройних Сил України, 2009. – 491 с.

5.272. Державна прикордонна служба: історія та сучасність / заг. ред. М. М. Литвина; редкол.: М. М. Литвин та ін. – К.: “ПРІНТ-ЕКСПРЕС”, 2004. – 240 с.

5.273. Діброва С. Сталінський “великий перелом”: погляд із 80-х. Про минуле заради майбутнього. / С. Діброва. – К.: Видавництво при Київському ун-ті, 1989. – 198 с.

5.274. Діброва С. Сталінська колективізація погляд крізь час / Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. / С. Діброва. – К.: Політвидав України, 1990. – 203 с.

5.275. Дозорные западных рубежей. Документальные очерки по истории войск Краснознаменного Западного пограничного округа / [Козлов В. А., Куроленко И. А., Брагин Э. Д., Боровков Н. Д.]. – К.: Политиздат Украины, 1972. – 300 с.

5.276. Долгополов Ю. Б. Война без линии фронта / Ю. Б. Долгополов. – М.: Воениздат, 1981. – 200 с.

5.277. Дробот І. І. Пошуки шляхів: Україна в контексті радянського державотворення // Наукові записки: Збірник наукових статей НПУ імені М. П. Драгоманова. – К.: НПУ, 1999. – Ч. 2. – С. 239 – 251.

5.278. Дробот І. І. Трансформації української державно-соборницької ідеї (1920 – 1930-ті роки): монографія / І. І. Дробот; Міністерство освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К.: Фада, 2002. – 343 с.

5.279. Еврейский вопрос: поиски ответа. Документы 1919 – 1926 гг. – Винница: Глобус-Прес, 2003. – 260 с.

5.280. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20 – 30-ті рр. ХХ століття. / Т. І. Єременко. – К., 1994. – 145 с.

5.281. Єсюнін С. Історія прикордонних та митних установ Хмельниччини. Літопис Хмельниччини. / С. Єсюнін. – Хмельницький, 2001. – 45 с.

5.282. Єсюнін С. М. Хмельниччина: сторінки історії митної та прикордонної служби: матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції [“Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937 – 1997)”], (Хмельницький, 11-13 листопада 1997 р.) – Хмельницький: Доля, 1997. – 345 с.

5.283. Єсюнін С. М. До історії Хмельницького футболу: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції [“100 років спорту на Поділлі: історичні витоки, сучасний стан та перспективи розвитку”], (Кам’янець-Подільський, 25-26 листопада 2009 р.) / Кам’янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 220 с.

5.284. Жезицький В. Й. Політичні репресії проти польського населення Поділля у другій половині 30-х років ХХ століття. / В. Й. Жезицький // Матеріали міжнародної наукової конференції [“Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки”], (Хмельницький, 23-24 червня 1999 р.) / Інститут історії НАН України, Хмельницька обласна державна адміністрація, спілка вчителів-полоністів в Україні, федерація польських організацій в Україні. – Хмельницький: “Поділля”, 1999. – 600 с.

5.285. Жезицький В. Й. Репресії в середовищі молоді у другій половині 20-х рр. / В. Й. Жезицький // Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. статей / ред. П. Т. Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – Вип. 1. – С. 408 – 416.

5.286. Жезицький В. Репресивна політика на Поділлі в 20-х – першій половині 30-х рр. / В. Жезицький. – К.: Рідний край, 1997. – 95 с.

5.287. Журба М. А. Громадські об’єднання радянського села і національні меншини України (20 – 30 рр. ХХ ст.). / М. А. Журба. – К.: Видавництво Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, 2002. – 150 с.

- 5.288. Завальнюк К. В. Незламні. Ямпільці в обороні державності: 1917 – 1925 рр. / К. В. Завальнюк, С. М. Борсуковський. – Вінниця: Книга-Вега, 2009. – 228 с.
- 5.289. Завальнюк К. В. Повстанський рух на Поділлі в персоналіях (20-і рр. ХХ ст.) / К. В. Завальнюк. – Вінниця, 2000. – 250 с.
- 5.290. Завальнюк О. Новітня аграрна історія України / О. Завальнюк, І. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – 288 с.
- 5.291. Задачи политического воспитания Красной Армии. Сборник материалов. – Л., 1926. – 38 с.
- 5.292. Зеленин И. Е. Совхозы в первое десятилетие советской власти 1917 – 1927 гг. / И. Е. Зеленин. – М.: Издательство “Наука”, 1972. – 389 с.
- 5.293. Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930 – 1960. Институт российской истории / В. Н. Земсков. – М.: Наука, 2003. – 134 с.
- 5.294. Зарождение советской пограничной охраны СССР: 1918 – 1924 гг. Учебник. – Алма-Ата, 1947. – 98 с.
- 5.295. Зубов Н. И. Ф. Э. Дзержинский. Биография / Н. И. Зубов. – М.: Издательство политической литературы, 1965. – 366 с.
- 5.296. Иванов В. С. Часовые советских границ: Краткий очерк истории пограничных войск СССР / Иванов В. С., Кисловский Ю. Г., Афанасьев Н. И. – М.: Политиздат, 1980. – 300 с.
- 5.297. Ивницкий Н. А. Коллективизация и розкулачивание (начало 30-х годов) / Н. А. Ивницкий. – М., 1994. – 31 с.
- 5.298. Игнаткович Г. М. Пограничная застава / Г. М. Игнаткович, В. А. Мельничук. – М., 1980. – 150 с.
- 5.299. История охраны государственной границы. Учебное пособие. – М.: Академия ФСБ России, 2001. – 348 с.
- 5.300. История развития охраны государственной границы в России и Советском Союзе (Краткая справка). – М., 1965. – 48 с.
- 5.301. Их именами названы заставы. / [сост. А. П. Глухов, Н. С. Данилов, В. Т. Кукин]. – Алма-Ата: Казахстан, 1979. – 392 с.

5.302. Історія міст і сіл Української РСР в 26 томах: Вінницька область. – К.: Рад. енцикл., 1969. – 778 с.

5.303. Історія міст і сіл Української РСР в 26 томах: Хмельницька область. – К.: Рад. енцикл., 1969. – 706 с.

5.304. Кабачинський М. І. Історія охорони кордонів України / М. І. Кабачинський. – Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б.Хмельницького, 2005. – 354 с.

5.305. Кабачинський М. І. Історія кордонів та прикордонних військ України / М. І. Кабачинський. – Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б.Хмельницького, 2000. – 215 с.

5.306. Кабачинський М. І. Аналіз перших нормативно-правових документів радянської прикордонної кінології / М. І. Кабачинський, В. С. Виноградов // Збірник наукових праць № 42, Ч. 2. – Хмельницький. Вид-во НАДПСУ, 2008. – С. 20-22.

5.307. Кабачинський М. І. Організація навчального процесу в перших школах підготовки кінологів радянської прикордонної охорони / М. І. Кабачинський, В. С. Виноградов // Збірник наукових праць № 41, Ч. 2 – Хмельницький Вид-во НАПСУ, 2008. – С. 108-110.

5.308. Кабачинський М. І. Меджибіж – прикордонна твердиня / М. І. Кабачинський, А. В. Каленська // Науковий вісник “Меджибіж” [Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України”], (Меджибіж 12-13 червня 2009 р.) / Під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. – Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – Ч. 1. – С. 28-33.

5.309. Кадук І. П. Край білих гір. До 80-річчя утворення Білогірського району (1923 – 2008) / І. П. Кадук. – Шепетівська міжрайонна друкарня, 2008. – 406 с.

5.310. Каленська А. В. Могилів прикордонний / А. В. Каленська // Матеріали науково-краєзнавчої конференції [“Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція”], (Могилів-Подільський, 25-26 вересня 2009 р.) / Центр дослідження історії Поділля інституту історії України НАН України, Кам’янець-Подільський

нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський: Оіном, 2009. – С. 295-296.

5.311. Каленська А. В. Славута – мальовниче місто на березі двох річок / А. В. Каленська, М. І. Кабачинський // Науковий вісник “Меджибіж”: [Матеріали третьої науково-краєзнавчої конференції “Міста і села Правобережної України”], (Меджибіж, 1-2 листопада 2009 р.) / Під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. – Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2010. – Ч. 1. – С. 358-362.

5.312. Каленська А. В. Шорох Семен Фадейович – начальник 21 Ямпільського і 20 Славутського прикордонних загонів / А. В. Каленська, М. І. Кабачинський // Науковий вісник “Меджибіж”: [Матеріали Четвертої науково-краєзнавчої конференції “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України”], (Меджибіж, 22 жовтня 2010 р.) / Під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. – Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. – Ч. 1. – С. 361-365.

5.313. Каленська А. В. Кіборт – революціонер, чекіст, прикордонник / А. В. Каленська // Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції [“Воєнна історія Поділля та Буковини”], (Кам'янець-Подільський, 25-26 листопада 2009 р.) / М-во оборони України, Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка / відп. ред. В. Карпов – Кам'янець-Подільський: Центральний музей Збройних Сил України, 2009. – С. 218-222.

5.314. Каленська А. В. Формування прикордонних загонів на Поділлі / А. В. Каленська // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди: Сер.: “Історія та географія”. – Харків: Майдан, 2010. – Вип. 39. – С. 6-10.

5.315. Каленська А. В. 23-й Кам'янець-Подільський прикордонний загін у 1924 – 1939 рр. / А. В. Каленська // Історичні записки: Зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені В. Даля. – Луганськ., 2010. – Вип. 25. – С. 91-97.

5.316. Каленська А. В. Інформативна, наглядова та репресивна функції Подільських прикордонних загонів у 20-30-х рр. ХХ ст. / А. В. Каленська // Буковинський журнал. – Чернівці. – 2010. – Вип. 2. – С. 128-134.

5.317. Каленська А. В. Службово-бойова діяльність подільських прикордонних загонів у 1924 – 1939 рр. / А. В. Каленська // Вісник державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Щоквартальний науковий журнал. – К.: Міленіум, 2010. – Вип. 1. – С. 143-146.

5.318. Каленська А. В. Взаємодія прикордонних загонів Поділля та населення в 1924 – 1939 рр. / А. В. Каленська // Грані [Центр соціально-політичних досліджень Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара]. – Дніпропетровськ: Вид-во “Грані”, 2010. – Вип. 6 (74). – С. 29-33.

5.319. Калініченко В. Селянське господарство України в період НЕПУ: історико-економічне дослідження. / В. Калініченко. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.

5.320. Капустян Г. Т. Дві “правди”, або українське село в 20-ті рр. ХХ ст.” / Г. Т. Капустян. – Кременчук: Б.в., 2003. – 324 с.

5.321. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. / Г. Касьянов. – К., 1992. – 200 с.

5.322. Кирилюк Г. В. Застава окнами на захід: Героические были о пограничниках и чекистах / Г. В. Кирилюк. – Ужгород.: Карпати, 1982. – 208 с.

5.323. Кисловский Ю. Г. Коммунистическая партия – организатор подготовки и воспитания офицерских кадров пограничных войск 1918 – 1978 гг. / Ю. Г. Кисловский. – М., 1980. – 156 с.

5.324. Кисловський Ю. Г. Молодые дозорные родины. Краткий очерк комсомольских организаций пограничных войск (1918 – 1987 гг.) / Ю. Г. Кисловський, Н. В. Гайдук, Н. Ф. Салтыков. – М.: “Молодая гвардия”, 1988. – 190 с.

5.325. Кисловский Ю. Г. Заставы вступают в бой / Ю. Г. Кисловский. – М.: ДОСААФ, 1982. – 112 с.

- 5.326. Климанська Л. Соціально-комунікативні технології в політиці: Таємниці політичної “кухні”. Монографія. / Л. Климанська. – Л.: Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2007. – 332 с.
5. 327. Клименко В. Х. Адрес мужества граница / В. Х. Клименко. – Одесса: Маяк, 1983. – 118 с.
- 5.328. Кобись В. Т. Горячий след / В. Т. Кобись. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 106 с.
- 5.329. Ковальчук С. Славута. Минуле і сучасне / С. Ковальчук, А. Ковальчук. – К.: ВАТ “Видавництво, Київська правда”, 2003 – 268 с., іл.
- 5.330. Колярчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920 – 1939 рр) / О. Колярчук. – Львів: Ін-т України, НТШ, 2002. – 276 с.
- 5.331. Комсомол України: Сторінки історії. Події. Портрети. / [Упорядники Ю. Н. Єльченко, В. Ф. Возіанов, Г. Д. Максименко, П. С. Назимко, Я. Д. Яремчук]. – К.: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2004. – 716 с.
- 5.332. Котеленец А. И. Пограничная застава: Сборник / А. И. Котеленец. – М.: Политиздат, 1978. – 295 с.
- 5.333. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К., 1993. – 383 с.
- 5.334. Костыренко Г. В. Тайная политика Сталина. / Г. В. Костыренко. – М.: Международные отношения, 2003. – 356 с.
- 5.335. Коцур А. П. Українська державність: історія та сучасність / А. П. Коцур. – Чернівці, 2000. – 352 с.
- 5.336. Кравец Г. П. Тропою мужества: фотокнига / Г. П. Кравец, Г. М. Черноморский. – К.: Мистецтво, 1984. – 216 с., ил.
- 5.337. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Кравченко Б., Івашко В., Корнієнко В. – К., 1997. – 313 с.
- 5.338. Країна замків і фортець / [автор-упорядник С. Трубчанінов]. – Хмельницький: Приватне видавництво “Оіюм”, 2002. – 215 с.

- 5.339. Кремень В. Г. Україна: Альтернатива поступу (критика історичного досвіду). / Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко М. В. – К.: RC-UKRAINA, 1996. – 378 с.
- 5.340. Кузовкин Г. Всегда на посту / Г. Кузовкин. – Львов.: Издательство “Каменяр”, 1979. – 208 с.
- 5.341. Кульчицький С. Становище дітей на Україні у 1931 – 1933 рр. Документальна розповідь / С. Кульчицький. – К., 1989. – 26 с.
- 5.342. Кульчицький С. Ціна “великого перелому” / С. Кульчицький. – К.: Україна, 1991. – 431 с.
- 5.343. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928 рр.) / С. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
- 5.344. Кульчицький С. Голодомор 1932 – 1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. Кульчицький. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.
- 5.345. Кульчицький С. 1933: трагедія голоду / С. Кульчицький. – К.: Т-во “Знання” УРСР, 1989. – 48 с. – (Сер.1 “Теорія і практика КПРС. Історія”, № 6)
- 5.346. Кульчицький С. Ціна “великого перелому” / С. Кульчицький; худож. Ю. Щепкін. – К.: Україна, 1991. – 431 с.
- 5.347. Кураленко И. А. Дозорные западных рубежей / И. А. Кураленко. – К.: Политиздат Украины, 1984. – 106 с.
- 5.348. Кучер А. Е. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921 – 1923 рр. / А. Е. Кучер. – Харків: Видавництво Харківського університету, 1971. – 350 с.
- 5.349. Лаврин М. Граница на замке / М. Лаврин, В. Тоборко. – М.: Издательство ЦК ВЛКСМ “Молодая гвардия”, 1969. – 200 с.
- 5.350. Летопись мужества и героизма (Хроника, факты, события с истории комсомольских организаций пограничных войск. / [за ред. П. А. Іванишина]. – М., 1984. – 104 с.
- 5.351. Летопись пограничных войск КГБ СССР / Ред. кол. Ю. Г. Кисловский, М. М. Безуглый, В. И. Галуцкий. – М.: Воен.изд-во МО СССР, 1981. – 250 с.

- 5.352. Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918 – 1991) / В. С. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 368 с.
- 5.353. Мазур В. М. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920 – 1929): порівняльний аналіз. / В. М. Мазур. – К.-Вінниця, 1999. – 256 с.
- 5.354. Малий В. В. Етносоціальні процеси на Поділлі у 1861–1914 рр. Монографія. / В. В. Малий. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 280 с.
- 5.355. Маркова С. В. Голодомор 1932-1933 років на Поділлі: Монографія / С. В. Маркова. – К.: МАУП, 2003. – 116 с.
- 5.356. Марочко В. Голодомор в українському селі / В. Марочко // Історія українського селянства. – К., 2006 – т. 2. – 250 с.
- 5.357. Матросов В. А. Проблемы совершенствования управления пограничными войсками / В. А. Матросов. – М., 1971. – 85 с.
- 5.358. Матросов В. А. Пограничные войска (1918 – 1978 гг.) / В. А. Матросов. – М.: Знание, 1978. – 64 с.
- 5.359. Мацько В. Голод на Поділлі: книга свідчень / В. Мацько. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 98 с.
- 5.360. Мельтюхов М. И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918 – 1939 гг. / М. И. Мельтюхов. – М.: Вече, 2001. – 245 с.
- 5.361. Мизак Н. С., Горбатюк В. І. За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА: книга п'ята / Н. С. Мисак., В. І. Горбатюк. – Чернівці: Видавничий дім “Букрек”, 2006. – 352 с.
- 5.362. Місінкевич Л. Л. Опір польського населення Поділля колективізації в 1930 році / Л. Л. Місінкевич // Матеріали міжнародної наукової конференції [“Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки”], (Хмельницький, 23-24 червня 1999 р.) / Інститут історії НАН України, Хмельницька обласна державна адміністрація, спілка вчителів-полоністів в Україні, федерація польських організацій в Україні. – Хмельницький: “Поділля”, 1999. – 600 с.
- 5.363. Місінкевич Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20 – 30-ті рр. ХХ століття). / Л. Місінкевич. – К., 2001. – 253 с.

- 5.364. Міщенко О. Безкровна війна: Книга свідчень / О. Міщенко. – К.: Молодь, 1991. – 176 с.
- 5.365. На рубежах Родины. – М., 1953. – 102 с.
- 5.366. На страже границ Советского государства. – М., 1972. – 104 с.
- 5.367. Нагаєвський Ісидор. Історія Української держави двадцятого століття / Ісидор Нагаєвський. – К., 1993. – 350 с.
- 5.368. Нариси історії Комуністичної партії України. Видання четверте доповнене. / [авт. кол. В. І. Юрчук (керівник) та ін.]. – К.: Політвидав України, 1977. – 762 с.
- 5.369. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації / [під ред. Т. В. Главак]. – Л.: Видавництво “Каменярь”, 1972, – 372 с.
- 5.370. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 рр. на Україні. Вінницька область / [упоряд.: В. П. Лациба, В. В. Вижга, П. М. Кравченко, І. П. Мельничук, В. І. Петренко, Р. Ю. Подкур]. – Вінниця: ДП “ДКФ”, 2008. – 1360 с.
- 5.371. Никольский Н. П. Пограничная охрана в дореволюционной России / Н. П. Никольский. – М., 1949. – 164 с.
- 5.372. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. / В. М. Нікольський. – Донецьк, 2003. – 250 с.
- 5.373. Обухова Л. А. Пограничные характеры / Л. А. Обухова. – М.: ДОСААФ, 1978. – 158 с., ил.
- 5.374. Оксенюк Р. Нариси історії Волині: соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861 – 1939 рр.). / Р. Оксенюк. – Львів, 1970. – 300 с.
- 5.375. Олійник Ю. Великий терор на Хмельниччині. / Ю. Олійник. – Хмельницький: ТОВ НВП “Еврика”, 2004. – 100 с.
- 5.376. Олуйко В. М. Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія і сучасність / Олуйко В. М., Слободянюк П. Я., Баюк М. І. – Хмельницький, 2005. – 450 с.

5.377. Олуйко В. М. Ямпіль на Горині / В. М. Олуйко, І. А. Стасюк. – К.: 2005. – 228 с.

5.378. Очерки по истории и организации пограничной охраны. Высшая пограничная школа ОГПУ. – М., 1930. – 89 с.

5.379. Павлович П. Ще про злочин у Вінниці / Вінниця: злочин без кари (Документи, свідчення, матеріали про більшовицькі розстріли у Вінниці в 1937 – 1938 роках) / П. Павлович. – К., 1994. – 250 с.

5.380. Пащенко В. О. Держава в православ'я в Україні: 20 – 30-ті роки ХХ ст. / В. О. Пащенко. – К., 1993. – 180 с.

5.381. Петренко В. І. Більшовицька влада та українське селянство у 20 – 30 рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). / В. І. Петренко. – Вінниця: ДП “Державна картографічна фабрика”, 2008. – 320 с.

5.382. Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності / О. Петренко. – Вінниця: ПП “Едельвейс і К”, 2008. – 56 с.

5.383. Плющ В. Розгром української еліти й українського селянства. / В. Плющ. – Лондон, 1973. – 123 с.

5.384. Пограничные войска МВД СССР, их задачи, права и организация: Учебное пособие. – М., 1956. – 121 с.

5.385. Пограничники в обороне Ленинграда (1941-1945 гг.). – Ленинград, 1959. – 134 с.

5.386. Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселения 1930 – 1940 гг. – В 2 книгах. Кн. 1. / [отв. ред. Н. Н. Покровский.]. – М.: Роспэн, 2005. – 912 с.

5.387. Політ-економічний опис Проскурівської округи за даними 1930 року / [Автор-упорядник, передмова, коментарі М. П. Олійник]. – Хмельницький ЦНТЕІ, 2010. – 80 с.

5.388. Політичні репресії на Поділлі (20-30 рр. ХХ ст.) / [Васильєв В. Ю., Калітко С. Л., Кравченко П. М., Подкур Р. Ю.]. – Вінниця: Логос, 1999. – 247 с.

5.389. Політичні репресії на Поділлі (20 – 30-і рр. ХХ ст.). – Вінниця, 1999. – 450 с.

5.390. Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. Кн. 1-2. / [автор-упорядник Петро Ящук]. – К., 1990. – Кн. 1. – 770 с.; Кн. 2. – 612 с.

5.391. Потильчак О. Ігор Борисович Шумський (1898 – 1974): сходинками службової кар'єри керівника УПВІ НКВС Української РСР / Олександр Валентинович Потильчак // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2011. – 1(36). – С. 243-259.

3.392. Рабенчук О. П. Діяльність органів контролю у сфері культури на території Поділля (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.). – Поділля у контексті української історії / О. П. Рабенчук. – Вінниця, 2001. – 230 с.

5.393. Радянське будівництво на Хмельниччині. 1921 – 1982: Документи і матеріали / [під ред. Л. В. Кульпінський (голова) та ін.; упор. В. П. Бабляк]. – Л.: Каменяр, 1983. – 340 с.

5.394. Рафальський О. Є. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис / О. Є. Рафальський. – К., 2000. – 245 с.

5.395. Регуш К. В. Советские пограничные войска на Северо-западном театре военных действий / К.В. Регуш. – М., 1980. – 144 с.

5.396. Репрессии против поляков и польских граждан. – М.: Звенья, 1997. – 234 с.

5.397. Рибак І. В., Матвеев А. Ю. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині / І. В. Рибак, А. Ю. Матвеев. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. – 140 с.

5.398. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921 – 1991 рр. / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2000. – 234 с.

5.399. Рибалка І. К. Історія Української РСР. Епоха соціалізму / І. К. Рибалка, В. М. Довгопол. – К.: Вища школа, 1982. – 310 с.

5.400. Рибак І. В. Колективізація на Поділлі / І. В. Рибак // Подільська старовина: Зб. наук. праць / Під ред. В. А. Косаківського. – Вінниця: Б. В., 1993. – 450 с.

- 5.401. Розвиток народного господарства Української РСР 1917 – 1967 рр. Т.1. / [за ред. В. Д. Вірник]. – К.: Видавництво “Наукова думка”, 1957. – 500 с.
- 5.402. Рольф М. Советские массовые праздники / М. Рольф. – М.: РОССПЭН, 2009. – 439 с.
- 5.403. Романюк І. М. Українське село у повоєнний період; Українське село в добу реформи М. Хрущова // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. / І. М. Романюк, В. М. Даниленко. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 480 с.
- 5.404. Романюк І. Українське село у 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст. / І. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 255 с.
- 5.405. Росин В. Е. И здесь граница...: [Документальные повести] / В. Е. Росин. – М.: ДОСААФ, 1980. – 144 с.
- 5.406. Рудий В. Розп’ята Таврівщина (Голодомор 1932 – 1933 років у Таврівському районі Вінницької області) / В. Рудий. – Таврів, 1993. – 62 с.
- 5.407. Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції. / Я. П. Ряппо. – Харків, 1927. – 45 с.
- 5.408. Сечкин Г. П. Советские пограничные войска в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. и возможные их действия в современных операциях / Г. П. Сечкин. – М.: “Воениздат”, 1976. – 68 с.
- 5.409. Сірополко С. Історія освіти в Україні. / С. Сірополко. – К., 2001. – 350 с.
- 5.410. Сычев П. А. Красноармеец. Букварь для красноармейцев и допризывников / П. А. Сычев. – М.-Л., 1928. – 23 с.
- 5.411. Слободянюк П. Я. Культура Хмельниччини / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький: Поділля, 1995. – 157 с.
- 5.412. Слободенюк П. Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: історико-етнографічні витоки, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад. Історико-етногр. вид / П. Я. Слободенюк. – Хмельницький: Поділля, 2004. – 592 с.
- 5.413. Слободянюк П. Я., Телячий Ю. В. “Чорна дошка” України (події 30-х років). / П. Я. Слободянюк., Ю. В. Телячий – Хмельницький, 2001. – 126 с.

5.414. Соломко Є. Т. Аграрна політика КПРС в дії: Діяльність Компартії України по розвитку соціально-політичної і виробничої активності трудівників села / Є. Т. Соломко. – К., 1980. – 188 с.

5.415. Сталинские депортации. 1928 – 1953. / [Состав. Н. Л. Поболь, П. Полян]. – М.: МФД, 2005. – 145 с.

5.416. Станкевич П. И. 23-й дважды Краснознаменный пограничный отряд на защите социалистического отечества / П. И. Станкевич. – Хмельницький: Подолье, 1985. – 51 с.

5.417. Стронський Г. Зліт і падіння: Польський національний район в Україні у 20 – 30-і роки / Г. Стронський. – Тернопіль, 1992. – 63 с.

5.418. Сушко О. О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921 – 1928): історико-теоретичний аспект / О. О. Сушко. – К.: Преса України, 2003. – 251 с.

5.419. Терновий В. Було це на Славутчині в 30-х ... / В. Терновий. – Славута, 1993. – 48 с.

5.420. Терор і тероризм у теоретичному вимірі. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. / [Остроухов В, Архієрейський Д. В., Бажан О. Г., Бикова Т. В.]. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с.

5.421. Толстой К. И. Создание и развитие погранорганов и партийных организаций в пограничных войсках. 1918 – июнь 1941 гг. / К. И. Толстой. – М., 1984. – 168 с.

5.422. Україна у 20-30 роки ХХ ст. Мовою документів та очевидців / [Кравченко В. І., Красноносів Ю. М., Панченко П. П., Перепелиця А. І.]. – Донецьк, 2002. – 200 с.

5.423. Учебник политграмоты для красноармейцев. – М., 1927. – 45 с.

5.424. Філь О. М. Розвідник Кам'янець-Подільського прикордонного загону Крючков В. І.: штрихи до портрету / О. М. Філь // Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції [“Воєнна історія Поділля та Буковини”], (Кам'янець-Подільський, 25-26 листопада 2009 р.) / М-во оборони України,

Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Центральний музей Збройних Сил України, 2009. – С. 276-280.

5.425. Хлевнюк О. В. Политбюро. Механизмы осуществления политической власти в 30-е годы. / О. В. Хлевнюк. – М., 1996. – 220 с.

5.426. Цветков А. И. Действия разведывательных групп и отрядов специального назначения Советской Армии в тылу противника: Учебное пособие / А. И. Цветков. – М., 1973. – 168 с.

5.427. Цюпа І. А. Україна наша радянська: Попул. нарис. / І. А. Цюпа. – К., 1960. – 349 с.

5.428. Чабан П. И. Историография деятельности КПСС по развитию и укреплению пограничных войск 1941 – 1981 гг.: Монография / И.П. Чабан. – М., 1985. – 145 с.

5.429. Часовые советских границ. Краткий очерк истории пограничных войск СССР / [Иванишин П. А., Кисловський Ю. Г., Афанасьев Н. И., Гапоненко В. К., Глухов А. П.]; под ред. П. А. Иванишина. – М.: Издательство политической литературы, 1979. – 305 с.

5.430. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. / В. В. Ченцов. – К., 1999. – 200 с.

5.431. Червоні жорна: Спогади репресованих, членів їх родин, свідків репресій / [Упорядники: В. М. Вітковський, В. М. Тимчук, І. В. Мазило]. – Вінниця, 1994. – 134 с.

5.432. Чехович В. А. Проблеми національно-державного будівництва України в роки НЕПу / В. А. Чехович. – Х., 1995. – 95 с.

5.433. Чугунов А. И. Становление советской пограничной охраны / А. И. Чугунов. – М.: Знание, 1977. – 216 с.

5.434. Чугунов А. И. “Борьба на границе 1917 – 1928 гг [Из истории пограничных войск СССР]. / А. И. Чугунов. – М.: “Мысль”, 1980. – 183 с.

5.435. Чугунов А. И. На страже советских рубежей. Пограничные войска на страже советских рубежей 1929 – 1938 гг. / А. И. Чугунов. – М.: Воениздат, 1981. – 271 с.

- 5.436. Чугунов А. И. Граница накануне войны: Из истории пограничных войск, 1939-22 июня 1941 / А. И. Чугунов. – М., 1985. – 256 с.
- 5.437. Чугунов А. И. Граница сражается. Пограничные войска в Великой Отечественной войне / А. И. Чугунов. – М., 1989. – 178 с.
- 5.438. Шаповал Ю. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи / Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. – К., Абрис, 1997. – 385 с.
- 5.439. Шаповал Ю. І. Україна 20 – 50-х років: Сторінки ненаписаної історії. / Ю. І. Шаповал. – К., 1993. – 351 с.
- 5.440. Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки сталінізму на Україні. / Ю. І. Шаповал. – К., 1990. – 154 с.
- 5.441. Шарпаций В. Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20 – 30-ті рр. ХХ ст.) 3 научное издание / В. Г. Шарпаций; ред. В. М. Даниленко. – Київ: Ніка-Центр, 2006. – 268 с.
- 5.442. Шаталіна Є. Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928 – 1933 рр.). / Є. Шаталіна. – К.: НАН України, 1997. – 68 с.
- 5.443. Шишлов В. И. О некоторых путях повышения агентурно-оперативной работы и обеспечения надежной охраны государственной границы / В. И. Шишлов. – М., 1975. – 156 с.
- 5.444. Шульга І. Г. Голод на Поділлі. / І. Г. Шульга. – Вінниця, 2003 – 102 с.
- 5.445. Шульга І. Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства (1920 – 1932 років). / І. Шульга. – Вінниця, 1997. – 152 с.
- 5.446. Шульга І. Голод на Поділлі (до 60-річчя голодомору 1933 р.). / І. Шульга. – Вінниця: Континент – Прим, 1993. – 220 с.
- 5.447. Шульга І. Г. Гірка правда / І. Г. Шульга. – Вінниця, 1997. – 250 с.
- 5.448. Юнге М. Как Террор стал “Большим”. Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения / М. Юнге, Р. Биннер. – М.: АИРО-ХХ, 2003. – 135 с.
- 5.449. Якубова Л. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-і – початок 30-х років ХХ ст.) / Л. Якубова. – К., 2005. – 300 с.
- 5.450. 60 лет на страже Государственных границ СССР. – М., 1979. – 103 с.

5.451. Grzelak K. Czeslaw. Kresy w czerwieni / K Czeslaw Grzelak. – Warszawa: wydawnictwo Neriton, 1998 – 400 с.

5.452. Prochowicz R. Gerzy. Prochowicz Formacje Korpusu Ochrony w 1939 roku / Gerzy R Prochowicz. – Warszawa: Neriton, 2003 – 400 с.

5.453. Tarkowska Barbara. Brygada KOP “PODOLE” 1924 – 1939 / Barbara Tarkowska. – Warszawa: Bellona, 2007 – 175 с.

6. Дисертації та автореферати

6.454. Аблаев Ю. М. Государственная граница Северо-Запада России: История и современность: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Аблаев Юрий Михайлович. – Санкт-Петербург, 2002. – 236 с.

6.455. Афанасьев Г. Ф. Мероприятия Коммунистической партии и Советского правительства по созданию и укреплению пограничных войск (1918 – 1925 гг.): автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 “История СССР” / Г. Ф. Афанасьев. – Минск, 1968.

6.456. Быстров С. А. Исторический опыт советского государства по осуществлению кадровой политики в пограничных войсках СССР. 1918 – июнь 1941 гг.: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Быстров Сергей Александрович. – М., 1993. – 257 с.

6.457. Богданов И. С. Служебно-боевая деятельность войск ВЧК – ВОХР – ВНУС в России (1918 – 1920 гг.): историческое исследование: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Богданов Игорь Семенович. – М., 2006. – 209 с.

6.458. Бородич Л. В. Внутрішні й прикордонні війська в Україні у 1917 – 1941 рр. (Історико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Бородич Леонід Васильович. – Харків, 1999. – 164 с.

6.459. Боярский В. И. Участие войск Прибалтийского пограничного округа в борьбе с немецко-фашистскими захватчиками (1941 – 1945 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Боярский Вячеслав Иванович. – Рига, 1984. – 197 с.

6.460. Бубнов М. М. Деятельность Коммунистической партии по укреплению пограничных войск в годы довоенных пятилеток (1929 – 1941 гг.): автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 “История СССР” / М. М. Бубнов. – М., 1969. – 67 с.

6.461. Василенко А. И. Пограничная деятельность в России: Теория, практика и тенденции развития, конец XIX – XX вв.: дис. ... доктора. ист. наук: 07.00.02 / Василенко Анатолий Иванович. – М., 2001. – 428 с.

6.462. Голиченко А. В. Организаторская и массово-политическая деятельность Коммунистической партии по укреплению западной границы Советского государства в 1921-1925 гг.: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 “История СССР” / А. В. Голиченко – Киев, 1982. – 65 с.

6.463. Гузеев А. Н. Подготовка кадров среднего командного состава для войск ОГПУ – НКВД СССР, 1930 – 1945 гг.: Исторический аспект: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Гузеев Алексей Николаевич. – Саратов, 2001. – 250 с.

6.464. Гульбинский Ю. В. Учебно-педагогическая, организационно-хозяйственная и служебно-боевая деятельность четвертой школы пограничной охраны и войск ОГПУ (Саратовского военного училища). 1932 – 1973 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Гульбинский Юрий Валентинович. – Саратов, 2008. – 242 с.

6.465. Гурбан Н. Я. Пограничная охрана Дальнего Востока в контексте государственной безопасности СССР в Азиатско-Тихоокеанском регионе: 1922 – 1941 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Гурбан Николай Яковлевич. – Хабаровск, 2008. – 287 с.

6.466. Егоров А. М. Псковские пограничные районы в 1920 – 1930-е гг.: Ист. уроки развития: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Егоров Андрей Михайлович. – Санкт-Петербург, 1998. – 218 с.

6.467. Западный В. А. Военно-историческая работа в пограничных войсках Советского государства: 1917-1991 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Западный Владислав Александрович. – М., 2006. – 279 с.

6.468. Кабачинський М. І. Становлення та розбудова Прикордонних військ України в 1991-2003 роках: історичний аспект: дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького / Кабачинський Микола Ілліч. – Хмельницький, 2006. – 586 с.

6.469. Кабачинський М. І. Становлення та розбудова Прикордонних військ України в 1991-2003 рр.: історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М. І. Кабачинський. – Чернівці, 2006. – 36 с.

6.470. Копаев К. М. Организационно-правовые основы деятельности органов прокурорского надзора в пограничных войсках РСФСР и СССР (1918 – 22 июня 1941 гг): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Копаев Константин Михайлович. – М., 2009. – 185 с.

6.471. Коровин В. В. Разведывательно-диверсионные действия оперативных групп органов государственной безопасности в тылу противника в годы Великой Отечественной войны: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 “История СССР” / В. В. Коровин. – М., 1964. – 68 с.

6.472. Королев А. Д. Исторический опыт становления и совершенствования системы военно-учебных заведений пограничных войск, 1918 – 1991 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Королев Анатолий Дмитриевич. – М., 1999. – 209 с.

6.473. Костяк С. С. Деятельность Коммунистической партии по усилению охраны государственной границы СССР (1924 – 1928 гг.): автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 “История СССР” / С. С. Костяк. – М., 1983. – 56 с.

6.474. Кузин В. Н. Правовые основы формирования и деятельности внутренних войск в период становления советской государственности (1917 – 1920 гг.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Кузин Валерий Николаевич. – Саратов, 1999. – 209 с.

6.475. Куйтунен В. В. Пограничные войска СССР в советско-финляндской войне, ноябрь 1939 – март 1940 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Куйтунен Виктор Владимирович. – М., 2002. – 166 с.

6.476. Лебедев Н. Н. Северо-западная государственная граница России: организация ее охраны, исторические этапы становления и развития пограничных войск: 1918 – 1941 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Лебедев Николай Николаевич. – Санкт-Петербург, 2008. – 215 с.

6.477. Минаев А. В. Государственная граница в приграничном субъекте Российской Федерации: историко-правовое исследование опыта Республики Тыва: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Минаев Александр Викторович. – М., 2009. – 189 с.

6.478. Минченков С. А. Становление системы пограничной охраны России на границе с Эстонией и Латвией в 1920-х гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Минченко Сергей Александрович. – Псков, 2003. – 353 с.

6.479. Михайлов А. Е. Создание и служебно-боевая деятельность советских пограничных войск в 1918 – 1922 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Михайлов Алексей Ефимович. – М., 1980. – 194 с.

6.480. Нэх В. Ф. Пограничная политика Советского государства 1917 – июнь 1941 гг.: дис. ... доктора. ист. наук: 07.00.02 / Нэх Валерий Федорович. – М., 2009. – 502 с.

6.481. Пахомов Р. Г. Подготовка пограничных командных кадров в СССР: 1918 – июнь 1941 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Пахомов Роман Геннадьевич. – Хабаровск, 2009. – 180 с.

6.482. Песков В. М. Военная политика СССР на Дальнем Востоке в 30-е годы XX века: дис. ... доктора. ист. наук: 07.00.02 / Песков Владимир Михайлович. – Хабаровск, 2000. – 349 с.

6.483. Петров И. М. Партийно-политическая работа в пограничных войсках накануне и в начале Великой Отечественной войны (1939 – 1941 гг.): автореф. дис. На соискание научн. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 “История СССР” / И. М. Петров. – М., 1972. – 45 с.

6.484. Плотников А. Ю. Формирование дальневосточной границы России в XVIII – первой половине XX вв.: дис. ... доктора. ист. наук: 07.00.02 / Плотников Анатолий Юрьевич. – М., 2009. – 367 с.

6.485. Регуш К. В. Действия пограничных войск на Северо-западном театре военных действий в период советско-финляндской и Великой Отечественной войны: автореф. дис. На соискание научн. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 “История СССР” / К. В. Регуш. – М., 1961. – 44 с.

6.486. Романов В. А. Наградная система Отечественной пограничной службы (1893 – 2003 гг.): историческое исследование: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Романов Владимир Александрович. – М., 2009. – 349 с.

6.487. Селезнев С. А. Исторический опыт создания и деятельности советских погранвойск в 1918 – 1922 гг.: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Селезнев Сергей Андреевич. – М., 2008. – 130 с.

6.488. Сечкин Г. П. Действия пограничных войск накануне и в начале Великой Отечественной войны и возможное их использование в начальный период будущей войны: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 “История СССР” / Г. П. Сечкин. – М., 1957. – 34 с.

6.489. Скосарева Л. А. История пограничных музеев в России и их роль в воспитании личного состава: 1893 – 2000 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Скосарева Лариса Алексеевна. – М., 2000. – 249 с.

6.490. Скубий А. Л. Деятельность Коммунистической партии по строительству и укреплению политорганов и партийных организаций пограничных войск (19231 – 929 гг.): автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 “История СССР” / А. Л. Скубий. – М., 1975. – 48 с.

6.491. Степанова Е. Е. Тыл советских вооруженных сил (1918 – 1991 гг.): историография проблемы: дис. ... доктора. ист. наук: 07.00.09 / Степанова Елена Евгеньевна. – М., 2012. – 355 с.

6.492. Сумароков Л. И. История российской пограничной охраны на Тянь-Шане и Памире: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Сумароков Леонид Иванович. – Бишкек, 2006. – 210 с.

6.493. Сутормин В. А. Развитие системы советской морской пограничной охраны и ее корабельно-катерного состава в 1918 – 1941-х гг.: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 “Отечественная история” / В. А. Сутормин. – Краснодар, 2012. – 26 с.

6.494. Терентьев Е. М. Деятельность государственных органов по совершенствованию охраны государственной границы СССР в годы военной реформы 1924 – 1928 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Терентьев Евгений Михайлович. – М., 2008. – 214 с.

6.495. Терещенко В. В. Создание и развитие системы пограничных округов Советского государства: 1918 – июнь 1941 гг.: Историческое исследование: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Терещенко Владимир Васильевич. – М., 2003. – 236 с.

6.496. Терликов Н. Н. Партийно-политическая работа в частях пограничных войск по обеспечению бдительной охраны государственной границы в современных условиях (1954 – 1957 гг.): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 “История СССР” / Н.Н. Терликов. – М., 1957. – 56 с.

6.497. Тітова Н. В. Українське та польське населення Поділля: проблеми міжнаціональних відносин у прикордонному регіоні УРСР (1920 – 1930-ті роки): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тітова Наталія Володимирівна. – К., 2009. – 209 с.

6.498. Толстой К. И. Деятельность Коммунистической партии по строительству и укреплению партийно-политического аппарата пограничных войск: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Толстой Константин Иванович. – М., 1974. – 197 с.

6.499. Филиппов Э. М. Ленинградский пограничный округ накануне и в годы Великой Отечественной войны (1939 – 1945 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Филиппов Эдуард Михайлович. – М., 1998. – 209 с.

6.500. Филиппов Э. М. Пограничные войска на охране северо-западной границы: Этапы становления и развития, 1918 – 2000 гг. : дис. ... доктора. ист. наук: 07.00.02 / Филиппов Эдуард Михайлович. – Санкт-Петербург, 2000. – 411 с.

6.501. Хитин М. С. Пограничная политика Советского государства на Дальнем Востоке: 1917 – 1925 гг.: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Хитин Максим Сергеевич. – Хабаровск, 2006. – 227 с.

6.502. Ширяев В. А. Опыт Советского государства по подготовке кадров для дальневосточных пограничных органов: 1922 – июнь 1941 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Ширяев Владимир Александрович. – Хабаровск, 2007. – 232 с.